

विद्यापीठ वाचनमाला

छठी श्रेणी

नवलवन कार्यालय
अमदावाद

66 ग
४३६

आदेशम्

पुस्तक संख्या.....

पञ्जिका संख्या.....

66 ज
83 (६)

25350

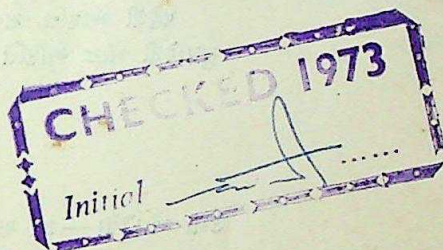
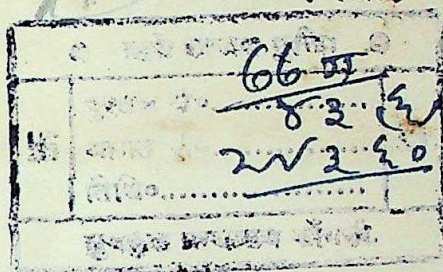
पुस्तक पर सर्व प्रकार की निशानियां लगाना
वर्जित है। कोई सज्जन पन्द्रह दिन से अधिक देर तक
पुस्तक अपने पास नहीं रख सकते। अधिक देर तक
रखने के लिये पुनः आज्ञा प्राप्त करनी चाहिये।

गुरुदास विद्यापीठ अथावलि पु०-१६

विद्यापीठ वाचनभाजा

छद्दी योपडी

स्वाक प्रमाणीकरण ११८४-११८५

अकाशक तस्मिन्

नवजवन कार्यालय
अमदावाद

મુદ્રક અને પ્રકાશક
જીવજીત રાણાભાઈ દેસાઈ
નવજીવન મુદ્રણાલય, અમદાવાદ-૧૪

પહેલી આવૃત્તિ, સન ૧૯૪૧
સુધારેલી બીજી આવૃત્તિ, સન ૧૯૫૪

ડેમી ઓક્ટેવો — ૩૬ રતલી કાગળમાં

આ પુસ્તક ગુજરાત વિદ્યાપીઠે પોતે તૈયાર કરાવ્યું છે
અને તેના સર્વ હક્ક એને સ્વાધીન છે.

સવા રૂપિયા

નવેમ્બર, ૧૯૫૪

છઠ્ઠી ચોપડી

પાન	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૬	૫	સાતમી ચોપડીમાં	છઠ્ઠી ચોપડીમાં
૨૫	૯	અટકાવા	અટકાવવા
૬૭	૧૦	મૂંઢો	મૂંઢો
૭૬	૩	સ્વતંત્રતાને	સ્વતંત્રતાની
૮૪	૧૯	આશ્રમાં	આશ્રમમાં
૮૭	૨૬	જાતના સર્વનામને	જાતનાં સર્વનામ
૯૧	૩	બૂમ	બૂમ
૯૩	૨૫	ગયા અને સીતાને	ગયા. તેમણે સીતાને
૯૫	૨૬	રાખી યજ્ઞ	રાખી તેમણે યજ્ઞ
૧૪૯	૨	ન રહે. એનો.....સમજાશે.	ન રહે.

નિવેદન

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ વાચનમાળાની ધોરણ ૫, ૬, ૭ માટેની ત્રણ ચોપડીઓનું આ નવું સંસ્કરણ બહાર પાડતાં આનંદ થાય છે. ઈ. સ. ૧૯૪૧માં પ્રસિદ્ધ કરેલી તેની પહેલી આવૃત્તિ આજ સુધી ગુજરાતની અનેક પ્રાથમિક તથા માધ્યમિક શાળાઓમાં ચાલે છે.

એમ મળેલાં તે વિષેનાં અનુભવો તથા સલાહ-સૂચનાઓ ઉપરથી, અને ખાસ કરીને હવે સ્વતંત્રતા આવી તે એક મોટા ફેરફારને લઈને, એ વાચનમાળા સુધારવી ઘટે. આ વિચારથી વિદ્યાપીઠ મંડળે તે કામ તેના સેવકો શ્રી ગોપાળદાસ પટેલ, અને તેમની મદદમાં શ્રી મુકુલભાઈ કલાર્થી, ને સોંપ્યું. તેમણે વાચનમાળાની પહેલી ચાર ચોપડીઓના અનુસંધાનમાં તથા તેમની સળંગસૂત્ર ક્રમિકતા ધ્યાનમાં રાખીને, તથા સરકારે એમના સંપાદન તથા પ્રકાશનને અંગે આપેલી વિગતવાર સૂચનાઓ મુજબ, આ કામ પાર પાડ્યું છે. તેમાં અનેક જણે તેમને મદદ કરી છે. આ સૌનો વિદ્યાપીઠ વતી આભાર માનું છું.

આ પુસ્તકોમાં ક્રમિકતા ઉપરાંત ચોપડીના પાઠોમાં દષ્ટિ, આદર્શ, તથા વિષયની એકસૂત્રતા અને સંવાદિતા વગેરે સાચવવાનાં હોય છે. એ જો ધ્યાનમાં ન રહે, તો પાઠ્યપુસ્તકનો એક કીમતી ગુણ નાશ પામે અને તેટલે અંશે તેની કેળવણીશક્તિ હણાય. આ ચોપડીઓમાં આ ગુણ સાચવવાનો ખાસ પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે.

આ ચોપડીઓના પાઠોમાં વિદ્યાર્થીઓને વાચનનો આનંદ પૂરતા પ્રમાણમાં મળી રહેશે. પણ કેવળ એ પૂરો પાડવો એટલો જ તેમનો હેતુ નથી. ભાષાના ક્રમિક શિક્ષણની સાથે સાથે, એ પાઠો વિદ્યાર્થીઓમાં કામકાજ, સેવા આદિ વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ માટે ઉત્સાહ જન્માવે, તેમનામાં ઉચ્ચ

ભાવનાઓ ત્રેરે, ઉમદા ટેવોનાં ખીજ વાવે, અને તેમના જ્ઞાનમાં વધારો કરે તથા તેમનાં સંસ્કાર-સુરુચિ કેળવે, એવી આશા પણ સેવવામાં આવી છે.

વાચનમાળાના આ હેતુઓ ઉત્સાહી શિક્ષકો દ્વારા જ પાર પડી શકે. આ ચોપડીઓમાં તેમને માટે સારી રીતે સૂચનાઓ છે. વ્યાકરણના પાઠો પણ વાચનમાળામાં જ મૂક્યા જોઈએ એવી સરકારી સૂચના પરથી, તે પણ તેમાં ગોઠવવામાં આવ્યા છે. આ બધું સૂચક દાખલા રૂપે છે. તે પરથી શિક્ષકો ઘટતાં મનોમત્નો, સવાલ જવાબ વગેરે પોતે ઉમેરી લેશે, એવી કલ્પના રાખી છે.

ગઈ આવૃત્તિ કરતાં ચિત્રોની સંખ્યામાં તથા વિવિધતામાં સારો સુધારો થયો છે. એમ, સારાંશો આ આવૃત્તિ સારી પેઠે સુધરીને બહાર પડે છે. આશા છે કે, ગુજરાતના શિક્ષકો તથા વિદ્યાર્થીઓને તે ગમશે.

ગૂ. વિ. કાર્યાલય

૧૦-૧૧-૪૪

મગનભાઈ ઝ. દેસાઈ

મહામાત્ર

અનુક્રમણિકા

[કવિતાના પાઠનું નામ નાગરી લિપિમાં દર્શાવ્યું છે.]

૧. ડોણ ડોને માર્ગ આપે ?	૧
૨. બે ફેરિયા	૫
૩. પારસમણિ ફેંકી દીધો !	૧૦
૪. રાજમાતા મીનલદેવી	૧૩
૫. ભામાશાહની સ્વામીભક્તિ	૧૭
૬. ધ્રુવ નારદ સંવાદ	૨૧
૭. બહાદુર છોકરો	૨૫
૮ દમયંતી પર આરોપ ૧-૨	૨૮
૯. જેને રામ રાખે રે	૩૫
૧૦. એને શી ઉપમા દર્શાવે !	૩૭
૧૧. સત્યવીર સૌકેટીસ	૪૧
૧૨. પ્રભુ તને પ્રસન્ન તે કેમ થાયે	૪૭
૧૩. ટાઈ ટૅનિસની જળસમાધિ	૫૦
૧૪. મંગલ મંદિર ખોલો	૫૬
૧૫. કાગળની આત્મકથા	૫૭
૧૬. દિવાળી	૬૩
૧૭. હરિજનનો ઓછવ ૧-૨	૬૬
૧૮. શુભાભોનો વેપાર ૧-૪	૭૦
૧૯. પ્રાચીન ઇજિપ્તનું અમર સ્મારક	૭૬
૨૦. યુદ્ધનું ગૌરવ આટલું ?	૮૫
૨૧. જનકનંદિની સીતા ૧-૨	૮૮
૨૨. જનની	૯૯
૨૩. અદ્ભુત ત્યાગ	૧૦૧
૨૪. ઇશ્વાહીમકાકા	૧૦૫
૨૫. માઈ અને વેરી ૧-૨	૧૧૦
૨૬. શુજરાતી ભાષાના પહેલા નવલકથાકાર ૧-૩	૧૧૭
૨૭. પ્રવાહી આગનો ઉદ્યોગ ૧-૨	૧૨૩

२८. शामलशाह शेर	१२६
२९. अंगुलिमाल लुंटांरो	१३२
३०. जूनुं तो थयुं रे देवळ	१३७
३१. कभीर अने नातक १-३	१३९
३२. मुक्तको १-५	१४७
३३. आदर्श गाभ	१५०
३४. प्रियदर्शी अशोक	१५४
३५. दयाहीन थयो नृप	१५९
३६. अश्वमेधनो अश्व १-३	१६४
३७. 'कवि शामल कहे उत्तर लखो' १-२	१७४
३८. 'कुताया-शियोआ'	१७६
३९. आड अने छोडवा १-३	१८१
४०. कडवां कारेलां	१८६
४१. साय्री हज	१८८
४२. हरिभवतनी लाज	१९१
४३. महात्मा को-दूशियस	१९३
४४. दुहा	१९७
४५. आपणुं लेाही १-४	१९९
४६. स्वाश्रय १-२	२०५
४७. ताराओनुं सभ्य १-२	२०८
४८. वळवळता जाम्या वप्पोर !	२१२
४९. कविवर रवीन्द्रनाथ टागोर	२१४

કોણ કોને માર્ગ આપે ?

પિતાના મરણ બાદ પ્રહ્લદત્ત કુમાર વારાણસીની રાજગાદીએ આવ્યો. તે ધર્મપૂર્વક અને ન્યાયથી રાજ્ય કરવા લાગ્યો. રાજા ન્યાયી હોય એટલે પ્રજા પણ તેવી થાય. પરિણામે, રાજદરબારને આંગણે ફરિયાદ કરવા આવનારાઓની લીડ તથા ધાંધળા ઓછાં થઈ ગયાં; અને ન્યાયાધીશો આખો દિવસ નવરા બેસીને કંટાળવા લાગ્યા.

આ જોઈ પ્રહ્લદત્તે વિચાર્યું કે, હું ધર્મપૂર્વક અને ન્યાયથી રાજ્ય કરું છું, તેથી લોકોમાં કબ્રિયાકંકાસ તથા દુરાચાર દૂર થયાં છે. હવે મારા પોતામાં કંઈ દોષ રહ્યા છે કે નહિ, તે મારે જોઈ લેવું જોઈએ; અને જો કોઈ દોષ જણાય, તો તેને દૂર કરવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

તેણે પોતાની આસપાસના માણસોને પોતામાં કોઈ દોષ દેખાતો હોય તો જણાવવા કહ્યું. પરંતુ બધા તેનાં વખાણ જ કરતા; કોઈ તેનામાં એક પણ દોષ બતાવતું નહિ.

પ્રહ્લદત્તે વિચાર્યું કે, “મને ખોટું લાગશે એ બીકે લોકો મારો દોષ બતાવતા નહિ હોય. મારે, હું છૂપે વેશે બહાર ફરવા નીકળી પડું. તો કદાચ મારો દોષ બતાવનારો કોઈ મળી આવે.”

એક દિવસ રથમાં બેસી, માત્ર સારથિને સાથે લઈ, તે બહાર ફરવા નીકળી પડ્યો.

હવે બનવું એવું કે, કોસલ દેશનો રાજા મલ્લિક પણ, એ જ પ્રમાણે, પોતાનો દોષ બતાવનાર કોઈ મળે, એ આશાએ રથમાં બેસી, સારથિ સાથે બહાર ફરવા નીકળ્યો હતો. બંને રાજાઓના રથ એક સાંકડી નેળમાં સામસામા આવી ગયા. નેળ ઊંડી હતી અને તેની બંને બાજુ ઊંચી લેખડો હતી. બેમાંથી એકે રથ બાજુએ કરી શકાય એમ નહોતું. ગમે તે એક જણ પોતાનો રથ પાછો વાળે તો જ બીજો રથ આગળ જઈ શકે.

મલ્લિક રાજના સારથિએ પ્રહ્લદત્તના સારથિને તેનો રથ પાછો વાળવા કહ્યું.

પ્રહ્લદત્તના સારથિએ જવાબ આપ્યો, “તમે તમારો રથ પાછો વાળો; કારણ કે, આ રથમાં વારાણસીના રાજા પ્રહ્લદત્ત બેઠા છે. રાજના રથને ધીજાઓએ માર્ગ આપવો જોઈએ.”

જવાબમાં મલ્લિક રાજના સારથિએ કહ્યું, “આ રથમાં પણ કોસલરાજ મલ્લિક બેઠા છે.”

પ્રહ્લદત્તનો સારથિ વિચારમાં પડી ગયો: સામા રથમાં પણ રાજા જ બેઠેલો છે; હવે શું કરવું? લાવ, રાજની ઉંમર પૂછું; કેમ કે, ઉંમરમાં જે નાનું હોય તેણે મોટી ઉંમરનાને માર્ગ આપવો જોઈએ.

પરંતુ પૂછતાં માલૂમ પડ્યું કે, બંને રાજા ઉંમરમાં સરખા જ છે! પછી પ્રહ્લદત્તના સારથિએ સામા રાજના રાજ્યનો વિસ્તાર, બળ, ધન, કુળ વગેરે વિષે પૂછ્યું. પરંતુ બંને રાજા એ બધી બાબતમાં પણ સમાન માલૂમ પડ્યા. પછી તેણે વિચાર્યું કે, ગુણ અને શીલમાં જે ઉત્તમ હોય, તે ખરો મોટો કહેવાય; ઉંમરમાં કે બળમાં મોટો હોય તે નહિ. આમ વિચારી તેણે સામા રાજના સારથિને તે રાજના ગુણ તથા શીલ વર્ણવી બતાવવા કહ્યું.

મલ્લિક રાજના સારથિએ કહ્યું :

“આ મલ્લિક રાજા અક્રૂડને અક્રૂડતાથી જીતે છે, નમ્રને નમ્રતાથી, સજ્જનને સજ્જનતાથી અને દુર્જનને દુર્જનતાથી. સામો જેવો હોય તેવો પોતે બનીને તે તેની સાથે વર્તે છે, — શઠ પ્રત્યે શઠ અને ભલા સાથે ભલો. માટે હે સારથિ, માર્ગ આપ.”

પ્રહ્લદત્તના સારથિએ ઉત્તરમાં પોતાના રાજાના ગુણો વર્ણવી બતાવતાં કહ્યું : “આ પ્રહ્લદત્ત રાજા ક્રોધીને અક્રોધથી, દુર્જનને સજ્જનતાથી, કંજૂસને દાનથી અને જૂઠાને સત્યથી જીતે છે. સામો માણસ શઠ હોય તેથી તેની સામે તે શઠ બનતો નથી, તેમ જ સામો માણસ દુર્જન હોય તોપણ પોતે સામો દુર્જન બનતો નથી. તે તો સૌ સાથે સજ્જનતાથી જ વર્તે છે. માટે હે સારથિ, માર્ગ આપ.”

આ સાંભળતાં જ મલ્લિક રાજા અને તેનો સારથિ રથમાંથી ઊતરી પડ્યા. તેમણે અશ્વો છોડી નાખી પોતાનો રથ પાછો ફેરવ્યો અને વારાણસીના રાજાને માર્ગ આપ્યો.

સ્વાધ્યાય

૧. કાશીના પ્રહ્લદત્ત અને કોસલના રાજા મલ્લિક બંનેના વર્તન સાથે ગ્રામસેવક મધ (પાંચમી ચોપડી) ની વાતમાં આવતા રાજાનું વર્તન સરખાવો. એ વર્તનના ફેરફારને લીધે પ્રજાની સ્થિતિમાં શા ફેર પડ્યો, તે રાજદરબાર અને ન્યાયની અદાલતના અનુસંધાનમાં વિચારો.

૨. જૂની વાતોમાં રાજાઓ રાત્રે નગરચર્યા જેવા છૂપે વેશે નીકળતા. આ વાર્તાના રાજાઓની તે સાથે સરખામણી કરો.

૩. દુર્જન સાથે પણ સજ્જનતાથી જ વર્તવું, એ બાબતની ગાંધીજીએ દર્શાવેલ માર્ગની સરખામણી કરવા જેવી છે.

૪. ‘અવગુણ કેડે ગુણ કરે’ એ શામળનો જીપો (૪થી ચોપડી) અહીં યાદ કરો.

પ્રશ્નો

૧. પ્રહ્લદત્ત રાજા શા માટે છૂપે વેશે બહાર ફરવા નીકળ્યો?

૨. રસ્તે જતાં કે જાહેર વાહનમાં બેસા હોઈ એ ત્યારે કોણે કોને ખસીને કે બીજીને જગા કરી આપવી જોઈ એ? સારથિઓના સવાલ જવાબ ઉપરથી તારવીને કહો.

૩. બંને રાજાઓમાંથી છેવટે કોણે કોને માર્ગ આપ્યો? શા માટે?

વ્યાકરણ

૧ તમારાં ભાઈબહેનનાં નામ કહો :—

મનુ, કુમુદ, જગન, મણિ.

૨ તમારા ગામનું નામ કહો. તમે ખીજાં કોઈ મોટાં શહેરોનાં નામ જાણતા હો તે કહો :—

ખોડાસણ, વેડછી, સુરત, વડોદરા, રાજકોટ, મુંબઈ, અમદાવાદ, દિલ્હી.

૩ તમારી જાણના કેટલાક પર્વતો અને નદીઓનાં નામ કહો :—

આબુ, ગિરનાર, હિમાલય; સાખરમતી, નર્મદા, તાપી, ગંગા.

૪ આકાશના કેટલાક ગ્રહ-તારા વગેરેનાં નામ કહો :—

સૂર્ય, ચંદ્ર, શુક્ર, ગુરુ, શુક્ર, સપ્તર્ષિ.

૫ આ રીતે કોઈ વ્યક્તિ કે પદાર્થનું, આપણી ઇચ્છા પ્રમાણે — તેના ગુણ વગેરેના કારણે નહિ — પાડેલું નામ તે પદાર્થને કે વ્યક્તિને ઓળખવા માટેની સંજ્ઞા કે શબ્દની નિશાની થઈ. તેથી તેવા નામને વ્યાકરણમાં સંજ્ઞાવાચક નામ કહે છે.

૬ તમારા પાઠમાંથી સંજ્ઞાવાચક નામ શોધી કાઢો.

શિક્ષકોને

૧. પાંચમી ઓપણમાં નામ વિશે સામાન્ય સમજ આપી છે. હવે નામના પ્રકારો શરૂ થાય છે. તે પ્રકારોમાંથી પ્રથમ સંજ્ઞાવાચક નામ અહીં આપ્યાં છે. નામોના આ પ્રથમ પ્રકાર વિદ્યાર્થીઓના ખ્યાલમાં આવે એ જોઈએ.

૨. નાનાં એ મોટાંને જાણ થઈને કે જગા આપીને સંમાન દર્શાવેલું જોઈએ, એ બાબતના શિષ્યાચારના નિયમો વિદ્યાર્થીઓ આગળ ચર્ચવા.

૩. ક્રોધની સામે ક્રોધ કરનાર કરતાં, ક્રોધની સામે અક્રોધ દર્શાવનાર શાથી મોટો કહેવાય, એ બંધું પ્રશ્નોત્તર દ્વારા સ્પષ્ટ કરવું.

૪. કોસલ અને કાશી દેશ ક્યાં આવ્યા તેનો નકશા ઉપર ખ્યાલ આપવો. અત્યારે એ બંને ઉત્તર પ્રદેશમાં આવી ન્તય છે.

અધરા શબ્દો

[શબ્દોના અર્થ આપવામાં, પાઠમાં તે શબ્દ જે અર્થમાં વપરાયેલો હોય, તે જ મુખ્યત્વે આપ્યો છે.]

વારાણસી [સં.] = બનારસ; કાશી

દુરાચાર [સં.] = ખોટો - અનીતિ-

ભર્યો આચાર - વર્તન

નેળ = બંને બાજુ જોડાયેલા
સાંકડી નળી જેવો રસ્તો

અક્કડ = મગજીવાળું; અભિમાની

શક [સં.] = ધૂર્ત; લુચ્ચું

૨

એ ફેરિયા

એક પ્રદેશના એ ફેરિયા તાંબાપિત્તળનાં વાસણકૂસણ લઈ અંધપુર નામે શહેર તરફ ફેરી કરવા નીકળ્યા. રસ્તામાં આવતી નદી તેઓએ હોડીમાં ઘેસી પાર કરી; અને શહેરની ભાગોળે મુકામ કર્યો. તેઓએ વિચાર કર્યો, “આપણે એક જ શેરીમાં સાથે ફેરીએ એ સારું નહિ.” તેથી તેમણે ફેરીને માટે જુદી જુદી દિશાની શેરીઓ વહેંચી લીધી.

એક ફેરિયો લુચ્ચો અને જૂઠાંબોલો હતો. ખીજે પ્રામાણિક ને સાચાંબોલો હતો. ખીજે દિવસે પેલો લુચ્ચો ફેરિયો એક મોટી શેરીમાં ફેરી કરવા નીકળ્યો, “વાસણ લો, વાસણ !”

તે શેરીમાં જીર્ણ થઈ ગયેલું એક મોટું ઘર હતું. તે નગરશેઠનું ઘર હતું. વેપાર-શાજગારમાં ખોટ આવવાથી તેની દશા ખરાબ થઈ ગઈ હતી. કાળે કરીને તે મરી ગયા પછી ઘરમાંથી પણ ધીરે ધીરે ખીજાં માણસો મરી પરવાયાં હતાં. છેવટે એક નાની છોકરી અને તેની દાદી એમ બે જણાં જ રહ્યાં હતાં. લોકોને ઘેર કામકાજ કરી તેઓ માંડ પેટ ભરતાં હતાં.

પેલા ફેરિયાને નવાં ચળકતાં વાસણ લઈને વેચવા આવેલો જોઈ છોકરી દોડતી દોડતી દાદીમા પાસે આવીને કહેવા લાગી : “મને કશુંક ના લઈ આપો, મા !”

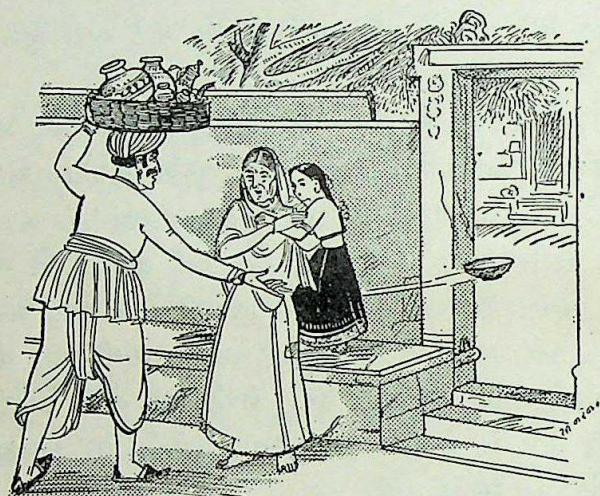
ગળગળી થઈ દાદીમાએ જવાબ આપ્યો : “બેટા, આપણી પાસે શું છે કે તને કશું લઈ આપું ?”

છોકરીએ કહ્યું : “દાદીમા, મેં ઉપલે માળ કાટમાળના ઢગલામાં એક જૂનું તાંસળું જોયું છે, કહો તો એ લઈ આવું.”

દાદીમાએ કહ્યું : “ભલે, જા લઈ આવ.”

છોકરી દોડતી દોડતી તાંસળું લઈ આવી. દાદીમાએ તે પેલા ફેરિયાને બતાવીને કહ્યું : “ભાઈ, આના બદલામાં કશુંક આપીને તારી આ નાની બહેનને રાજી કર.”

ફેરિયાએ તાંસળું હાથમાં લીધું. જુએ તો તે સોનાનું હતું ! તેણે તેને તળિયે ઘસરકો પાડીને ખાતરી કરી બેઠી. પછી તેણે વિચાર કર્યો કે, આ ડોસીને આ તાંસળાની કશી ખબર નથી, માટે તેને મફતમાં પડાવી લેવાનો સારો લાગ છે. તેણે મોં બગાડીને ડોસીને કહ્યું : “આ તે કાંઈ કામનું છે ? બે બદામની કિંમતનું પણ નથી, તેના બદલામાં વળી શું અપાય ?”

આમ કહી તેને ઘરમાં પાછું ફેંકી, તે ચાલતો થયો.

છોકરી રડવા બેવી થઈ ગઈ. ડોસીને પણ ઘણું આંધું આવ્યું, પણ શું કરે ?

તે ફેરિયાના ગયા પછી પેલો બીજો ફેરિયો તે શેરીમાં આવ્યો. તેને બેઠ પેલી છોકરી ફરીથી ડોસીમા પાસે ગઈ. ડોસીમાએ કહ્યું : “બેટા, પેલો હમણાં એ તાંસળું ફેંકી દઈ ચાલ્યો ગયો. હવે બીજો તેનું શું આપવાનો છે ?”

છોકરી બોલી : “મા, આ ફેરિયો ભલો દેખાય છે. તેને પૂછીએ, બે કદાચ આપે તો.”

ડોસીમાએ ફેરિયાને બોલાવ્યો અને તાંસળાના બદલામાં કંઈક આપીને દીકરીને રાજી કરવા આજીજી કરી.

ફેરિયાએ તાંસળું હાથમાં લઈને તપાસી જોયું. તેને પણ તરત જાણ પડી કે તાંસળું સોનાનું છે. તેણે જરાજરા તપાસી, તોલ કરીને ડોસીમાને કહ્યું : “માજી, આ તાંસળું સોનાનું છે. એની કિંમત દશેક હજાર રૂપિયા જેટલી થાય. મારી પાસે તો માંડ પાંચસો રૂપિયાનાં વાસણ છે. તે જ્યાં આપી દઉં તોપણ કશું આપ્યું ન કહેવાય !”

ડોસીએ નવાઈ પામીને કહ્યું : “ભાઈ, આ ફૂટેલું તાંસળું કશી કિંમતનું નથી, એમ કહીને તેને પાછું ફેંકી હમણાં જ એક ફેરિયો ચાલ્યો ગયો. તારા હાથમાં આવતાં તે જ તાંસળું સોનાનું બન્યું હોય, તો તે તારા હાથનો જ પ્રતાપ ! માટે હું તો એ તને જ આપી દઉં છું. તારે તેના બદલામાં જે કંઈ આપવું હોય તે આપ અને આ મારી દીકરીને રાજી કર.”

ફેરિયાએ કહ્યું : “માજી, મારી પાસેનાં આ જ્યાં વાસણ લો. ઉપરાંત આ પાંચસો રૂપિયા રોકડા છે તે પણ લો. મને ફક્ત મારો કાંટો, વજનિયાં, તથા ખાલી કોથળો તેમ જ આઠેક રૂપિયા વાટખર્ચ માટે લઈ જવા દો.”

આટલું કહી, પોતાની પાસેના જયો માલ તથા રૂપિયા ત્યાં ઠાલવી, તાંસળું લઈને તે ઘેર જવા નદીકાંઠે ગયો. ત્યાં તેણે હોડીવાળાને આઠ રૂપિયા આપી પોતાને સામે પાર મૂકી આવવાનું કહ્યું. આખી હોડીનું ભાડું મળતાં હોડીવાળાએ તરત હોડી હંકારી મૂકી.

થોડી વાર બાદ પેલો લુચ્ચો ફેરિયો ડોસીને ઘેર પાછો આવ્યો અને કહેવા લાગ્યો : “પેલું તાંસળું લાવો. મને આ છોકરીની દયા આવે છે. તેને રીઝવવા કશુંક રમવા જેવું કાઠી આપું.”

ડોસીએ તેને ઘાંટો કાઢીને કહ્યું : “તું તો એ તાંસળાને જે બદામનું પણ નહોતો કહેતો ! પણ તારા ગયા પછી થોડી વારે ખીજે એક ફેરિયો આવ્યો. તે તો સોનાનું છે એમ જણાવી તેણે તેના દશ હજાર રૂપિયા કહ્યા; અને પોતા પાસેની હજારેક રૂપિયાની બધી મતા અમને આપી દઈને તે એ તાંસળું લઈ ગયો.”

આ સાંભળીને એ ફેરિયો માથું ફૂટવા તથા વાળ પીંખવા લાગ્યો. “મારા હાથમાં આવેલું દશ હજાર રૂપિયાનું તાંસળું પેલો હરામખોર લઈ ગયો!” એમ બોલતો બોલતો તે પોતાનો બધો સામાન ડોસીને ઓટલે નાખી, પોતાના કાંટાની લોઢાની ઢાંડી છૂટી હાથમાં લઈ, પેલાની પાછળ નદી ભણી દોડ્યો. કાંઠે આવીને જોયું તો હોડી નદીની અધવચ પહોંચી ગયેલી.

તેણે હોડીવાળાને હોડી પાછી વાળવા ઘણી ખૂમો મારી. પણ હોડીવાળાને પૂરું ભાડું મળેલું, એટલે તેણે હોડી પાછી વાળી નહિ.

પોતાના હાથમાં આવેલું સોનાનું તાંસળું આમ ચાલ્યું જતું જોઈ, એ લુચ્ચો ફેરિયો નિરાશ થઈ કાંઠા ઉપર ઊભો ઊભો ઢાંડી વડે પોતાનું જ માથું ફૂટવા લાગ્યો.

સ્વાધ્યાય

૧. વેપારરોજગારમાં સાચ કે પ્રામાણિકતા ન ચાલે એવું સામાન્ય રીતે મનાય છે. પણ તે સાચું નથી. છેવટે તો પ્રામાણિક માણસ જ ક્ષવે છે, એ તમે આ વાર્તા ઉપરથી જોઈ શકશો.

૨. વક્રીલ વગેરે પણ સાચથી પોતાનો ધંધો ન ચલાવી શકે એમ મનાય છે. ગાંધીજીએ સાચથી જ પોતાનો વક્રીલનો ધંધો ચલાવ્યો હતો. તેની વાત ‘સાચની મિત્રાચારી’ (સાતમી ચોપડી) એ પાઠમાં આવે છે. તે આના અનુસંધાનમાં વાંચી.

પ્રશ્નો

૧. એ ફેરિયાઓએ શેરીઓ વહેંચી શા માટે લીધી ?
૨. પહેલા ફેરિયાએ તાંસળું ફેંકી કેમ દીધું ?
૩. પહેલા ફેરિયાએ તાંસળાને ધસરકે શા માટે પાડ્યો ? સોનું તપાસવાની ચાર રીતો કઈ ?
૪. બીજા ફેરિયાએ એ તાંસળાનું શું કર્યું ?
૫. પહેલો ફેરિયો કાંઠા ઉપર માથું શા માટે ફૂટવા લાગ્યો ?
૬. એ ફેરિયામાંથી કયો ફેરિયો છેતરવા ગયો ? અને કયો આખરે છેતરાયો ?

વ્યાકરણ

¶ નીચેનાં વાક્યોમાં નાગરી અક્ષરોમાં લખેલાં નામો જુઓ :

(૧) ગાય દૂધ આપે છે.

(૨) હાથી સૂંઢ વડે પાણી ઉડાડે છે.

- (૩) પોપટ લીલો હોય છે.
 (૪) મારી આંખ દુઃખે છે.
 (૫) જાડ ઉપર ધણું ફળ છે.
 (૬) મેજ ઉપર ચોપડી છે.
 (૭) ગામ પાસે નદી છે.

૧ ઉપરનાં નામો અને સંજ્ઞાવાચક નામોમાં તમને શો ફેર દેખાય છે? સંજ્ઞાવાચક નામો એ આપણી ઇચ્છા પ્રમાણે પાડેલાં એક એક વ્યક્તિ કે પદાર્થનાં ખાસ કે વિશેષ નામ છે. ત્યારે ઉપરનાં નામો આપણે આપણી ઇચ્છા પ્રમાણે પાડેલાં વિશેષ નામો નથી; તે નામો આખા વર્ગને લાગુ પડે છે, તેમ જ તે વર્ગની દરેક વ્યક્તિને લાગુ પડે છે.

આવાં નામોને જાતિવાચક નામ કહે છે. ગુણો પ્રમાણે પદાર્થોની જાતિ કે વર્ગ બંધાય છે. જેના જેના એકસરખા ગુણ હોય તે તે એક વર્ગમાં આવે. જેમ કે, ગાય એ આખી જાતિનું નામ છે; તે જાતિની દરેક વ્યક્તિ પણ ગાય કહેવાય.

પરંતુ આપણે પાગેડી ગાયનું, આપણી ઇચ્છા પ્રમાણે, (ગુણ પ્રમાણે નહિ), જમના એવું નામ પાડ્યું હોય, તો ‘જમના’, એ તે ગાયનું સંજ્ઞાવાચક નામ થયું; તે જાતિવાચક નથી, કારણ કે જમના એ બધી ગાયો કે વર્ગનું નામ નથી — જમના એટલે ગાય એવો અર્થ નથી થતો.

શિક્ષકોને

૧. બુદ્ધતા ‘પૂર્વજન્મની કથાઓ’ કહેવાય છે. ગ્રામસેવક મધની વાત પણ બુદ્ધતા ‘પૂર્વજન્મની એક જાતકકથા’ જ છે. ‘પૂર્વજન્મમાં’ શીલનું આચરણ કરતો કરતો કોઈ યોગ્ય જીવ છેવટે બુદ્ધપદ પ્રાપ્ત કરે છે. પહેલાંના જન્મમાં એ જીવ બોધિસત્ત્વ કહેવાય છે. આ વાર્તામાં કયો ફેરિયો બોધિસત્ત્વ છે, તે વિદ્યાર્થીઓને પૂછવું.

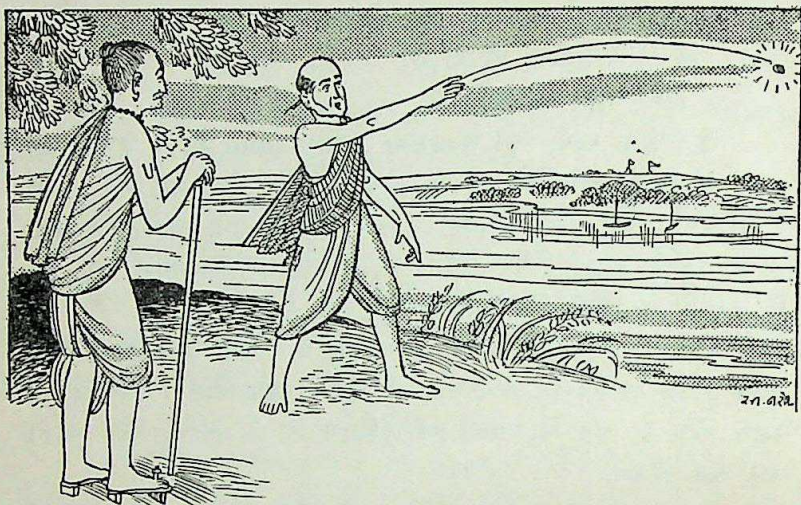
૨. ‘લોભે લક્ષણ જાય’ એ કહેવત પ્રમાણે અતિલોભ કરવા જતાં પેલા ફેરિયાએ બધું ખોયું. પાંચમી યોષ્ઠીમાં ‘બિરબલનો ચુકદો’ એ પાઠની વાત અહીં એના અનુસંધાનમાં ચાલ કરાવવી. બેની તુલના કરતા પ્રશ્નો પૂછવા.

અધરા શબ્દો

ફેરિયો = વસ્તુઓ વેચતા માટે	પ્રતાપ [સં.] = પ્રભાવ; સામર્થ્ય
ફરનારો વેપારી	બદામ = કોડી જેવું એક લલકું
નગરશેઠ = નગરનો આગેવાન શેઠ	ચલણ
કાટમાળ = જીવું થયેલી પરચૂરણ	મતા [અ.] = માલ-મિલકત
વસ્તુઓ	

३

पारसमणि ईंकी दीधो !

[कविवर रवीन्द्रनाथ ठागोरता अंग्रेजी काव्य 'रूपशमणि' नो श्री. नगीनदास पारेषे करेदो आ अनुवाद छे.]

- सरिता केरे कांठडे, वृंदावननी मांह्य,
एक-मना थई ईशने साधु सनातन ध्याय. १
- एवामां त्यां आवियो विप्र वेशनो दीन,
साधुने चरणे नम्यो, मनडे भक्ति-लीन. २
- पूछे सनातन तेहने : 'आव्या क्यांथी आप ?
कवण नाम ते आपनुं ?' दे छे विप्र जवाब : — ३
- “ बावाजी, हुं शुं कहूं ! भम्यो अतिशय दूर,
त्यारे आजे पामियो दर्शन तम सुमधुर. ४
- जीवन माहं नाम छे, मानकरे मुज धाम,
वर्धमान जिल्ला विषे; हवे कहूं मुज काम : — ५
- मुज जेवो हतभाग्य के दीन हीन अति कोई,
नथी जगतमां क्यांय पण, आवो सघळे जोई. ६
- जरजमीन कई छे खरां, तोये नीचुं मुख;
कमाई थोडी माहरी, ए ज सनातन दुःख. ७

क्रियाकांड ने यज्ञथी पहेलां कीर्ति विशेक हती, तोय आजे हवे आव्यो तेनो छेक.	८
उन्नति करवा माहरी, जईने शिवजी पास, घणी करी आराधना, माग्यो वर में खास.	९
एक दिवस पो फाटतां, सोणामां कहे देव : 'दउं छुं वर हुं, विप्र हे, आश फळे ततखेव.	१०
जमुना.तट गोसांईजी वसे, सनातन नाम; जा, चरणे पड तेमने, मानी पिता समान.	११
धनप्राप्ति केरो रह्यो उपाय तेने हाथ. "	
साधु आकुल थाय छे, सांभळतां आ वात.	१२
'मारी पासे छे ज शुं ! जे कईं हतुं मुज पास, छोडी आव्यो छुं; हवे भिक्षा उपर आश.'	१३
ओचितुं कईं सांभर्युं, साधु करे पोकार — 'साचुं, साचुं, ए खरुं; हवे सांभर्युं सार !	१४
एक दिवस नदीने तटे, पारस मळियो जाण; कदी कोई दिन कोईने देवा थाये दान,	१५
एवुं धारी रेतमां दाटयो पणे जरूर; ब्राह्मण, लई जा; अडकतां दुःख थशे तुज दूर. '	१६
विप्र गयो उतावळो, खोद्युं रेतीमांय, मणि मळियो झात्कार ने हैये हरख न माय.	१७
मादळियां बे लोहनां बांध्यां बाह्मण हाथ, क्षणमां सोनानां थयां, मणि अडतांनी साथ.	१८
विस्मय-घेलो विप्र त्यां बेसी नदीने तीर, विचारवंटोळे चडयो, मनडुं थयुं अधीर.	१९
जमुनाना कल्लोलना स्वर प्होंच्या ते कान, विचार-बूड्या विप्रने देता कईं कईं ज्ञान.	२०
सामे कांठे दिवसना थाके रातो सूर जई बेठो अस्ताचळे, गाज्या संध्या सूर.	२१
ब्राह्मण त्यारे ऊठियो, नम्यो साधुने पाय;	

બોલે તોયે નેત્રમાં અશ્રુપૂર ઝંભરાય : ૨૨
 'જે ધનથી થઈને ધની, મણિને માનો કાચ,
 તે ધનની ક્ષીણી કળી, નમી યાચું તમ પાસ.' ૨૩
 એવું બોલી બ્રાહ્મણે, જમુના કેરે નીર,
 પારસમણિ ફેંકી દીધો; ફરી નમાવ્યું શિર. ૨૪

સ્વાધ્યાય

૧. જીવન બ્રાહ્મણ જમનાકાંઠે શા વિચાર-વટોળે ચડ્યો હશે?
૨. મનુષ્ય-જીવન રૂપી બ્રાહ્મણ અને સનાતન-સાધુ રૂપી સત્ય ધર્મ કલ્પો; અને આ કથા-કાવ્યનો અર્થ સમજવા મથો. એમાં એ રૂપક પણ છે.
૩. પારસમણિ જીવને કેમ ફેંકી દીધો?

વ્યાકરણ

૧ નીચેનાં વાક્યોમાંથી સંજ્ઞાવાચક નામો અને જાતિવાચક નામો શોધી કાઢો :—

- (૧) મનુ ઝાડ ઉપરથી કેરી પાડે છે.
- (૨) ફેરિયાએ તાંસળું ફેંકી દીધું.
- (૩) જમુના નદી ઉપર વૃંદાવન ગામ આવેલું છે.
- (૪) હિમાલય મોટો પર્વત છે.
- (૫) મલિક રાજા સારથિને લઈ વનમાં ફરવા નીકળ્યો.

શિક્ષકોને

૧. સંજ્ઞાવાચક અને જાતિવાચક નામો વચ્ચેનો ભેદ વિદ્યાર્થીઓ બરાબર સમજ્યા કે નહિ તે સવાલ જવાબથી જાણવું.

૨. પારસમણિ, ચિંતામણિ, કામધેનુ ગાય, કલ્પવૃક્ષ એ બધા શબ્દોનો અર્થ સમજાવવો.

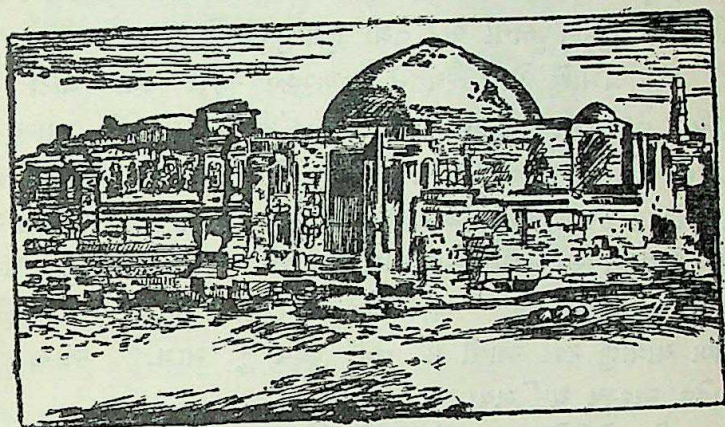
૩. આ કવિતાની વાત દૂંકમાં વિદ્યાર્થીઓ પાસે કહેવરાવવી; તેઓ એનો મુદ્દો સમજ્યા કે નહિ, તે જાણવું.

અધરા શબ્દો

પારસમણિ = જેના સ્પર્શથી લોહું હતભાગ્ય [સં.] = કમનસીબ
 વગેરે ધાતુઓ સોનું થઈ જાય હીન [સં.] = હલકું; તુચ્છ
 તેવો મણિ જરજમીન [કા.] = જર-પૈસો અને
 સરિતા [સં.] = નદી જમીન; માલમિલકત
 એક-મના [સં.] = એક મનવાળું; ક્રિયાકાંડ [સં.] = ધાર્મિક ક્રિયાઓ
 એકાગ્ર વિશેષ = વિશેષ; વધારે
 કવણુ = કાણુ; કયું છેક = છેડો; અંત
 માનકર = એક ગામનું નામ

૪

રાજમાતા મીનલદેવી

કવિ નર્મદાશંકરે ‘જય જય ગરવી ગુજરાત’વાળી તેમની પ્રસિદ્ધ લાવણીમાં અણહિલવાડના રંગ ગાયા છે. અણહિલવાડની તે બહોળલાલી સિદ્ધરાજ જયસિંહના વખતમાં (ઈ.સ. ૧૦૯૪-૧૧૪૩) ખીલી ભડી હતી. સિદ્ધરાજ જયસિંહ જ્યારે નાની ઉંમરનો હતો, ત્યારે તેની મા મીનલદેવી રાજ્યકારભાર ચલાવતી. તેણે બહુ હડાપણ અને બાહોશીથી રાજ્ય સંભાળ્યું. પછી જ્યારે પુત્ર ઉંમરલાયક થયો, ત્યારે તેને રાજ્યકારભાર સોંપીને મીનલદેવી યાત્રા કરવા નીકળી.

મીનલદેવીએ શ્રીસોમનાથને ભેટ ધરવા સવા કરોડ સુવર્ણ મહોરની સેવા સાથે લીધી હતી. સોમનાથ નજીક યાત્રાળુ લોકોને રાખના સેવકોએ કર માટે રોક્યા હતા. જેમનાથી કર નહોતો આપી શકાયો, તે રાતા અને કકળતા પાછા વળતા હતા. મીનલદેવીનું કોમળ હૈયું આ જોઈને પીગળ્યું અને યાત્રા કર્યા વિના જ તે પાછી ફરી.

સિદ્ધરાજે માતાને પાછા ફરવાનું કારણ પૂછ્યું. તેણે કહ્યું કે, “કોઈ પણ પ્રકારે આ ત્રાસદાયક કર તું માફ કરે, તો જ હું સોમનાથ જઈશ. ત્યાં સુધી મારે અન્નજળનો ત્યાગ છે.”

માતાનો આ પ્રકારનો આગ્રહ જોઈ, તે કર ઉઘરાવવાને મોકલેલું પંચકુલ^૧ રાજાએ પાછું જોલાવી લીધું અને ૭૨ લાખ દામનો^૨ તેમનો પટો ફાડી નાખ્યો. પછી હાથમાં જળ લઈ, તે કર માફ કર્યાનું પુણ્ય તેણે માતૃશ્રીને અર્પણ કર્યું. પછી મીનલદેવીએ સોમેશ્વરનાં દર્શન કરી સુવર્ણપૂજની ભેટ તથા તુલાપુરુષાદિક^૩ મહાદાન આપ્યાં.

આ પ્રમાણે પોતે રૈયતને દુઃખમુક્ત કરી તથા મોટાં દાન આપ્યાં, તેથી મીનલદેવીના મનમાં અહંકાર થયો. તેને લાગ્યું કે, આજને સમે મારા જેવી દાનેશ્વરી કોઈ છે નહિ અને થશે પણ નહિ. આ વિચાર કરતાં કરતાં અહંકારથી ભરપૂર મીનલદેવી નિદ્રાવશ થઈ.

રાત્રીએ સ્વપ્નામાં સોમનાથ મહાદેવે તપસ્વીનો વેશ ધારણ કરી મીનલદેવીને કહ્યું, “આ મારા દેવમંદિરમાં કોઈ એક ઘણી જ ગરીબ યાત્રાળુ સ્ત્રી આવી છે, તેનું પુણ્ય તું માગ.” આમ કહી મહાદેવ અદશ્ય થઈ ગયા.

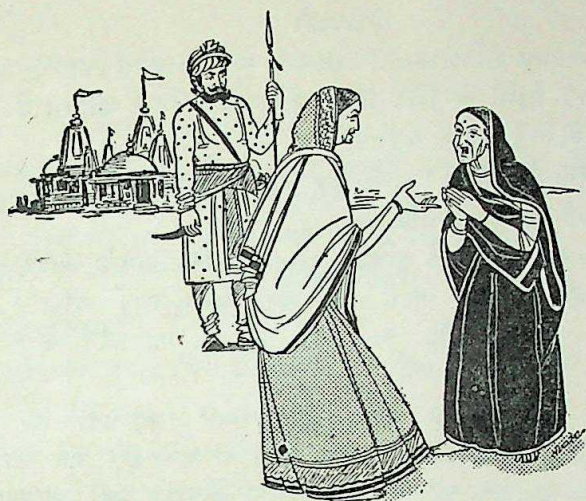
મીનલદેવીએ સવારમાં ઊઠીને વિચાર કર્યો કે, “ગરીબ સ્ત્રીનું પુણ્ય લેવું એ કાંઈ કઠણ નથી. દ્રવ્ય આપીને પણ લઈ શકીશ.” તેણે અનુચરોને કહ્યું, “કોઈ ગરીબ સ્ત્રી સોમનાથની યાત્રાએ આવી છે, તેને શોધી મારી પાસે લઈ આવો.” અનુચરો એક ગરીબ બ્રાહ્મણીને લઈ આવ્યા. રાજમાતાએ તેને કહ્યું, “તારું પુણ્ય મને આપ. તેના બદલામાં તું માગીશ એટલું દ્રવ્ય હું તને આપીશ.” પેલી સ્ત્રીએ તે કબૂલ કર્યું નહિ. તેથી મીનલદેવીએ તેને પૂછ્યું, “તેં એવું તે શું પુણ્ય કર્યું છે જે મને આપવા ઇચ્છતી નથી?”

પેલી સ્ત્રીએ જવાબ આપ્યો: “હું ઘેરથી નીકળી ભિક્ષા ઉપર નિર્વાહ કરતી ચાર સો ગાઉથી આવી છું. ગઈ કાલે મેં

૧. પંચકુલ — કર ઉઘરાવવાને મોકલેલું પંચ. તેમાં મામલતદાર, તલાટી, મુખીપટેલ, મહાજનોનો એક માણસ, તથા ગામનો ચોકીદાર એટલા હોય.

૨. દામ — એ તાંબાનો સિક્કો છે (સં. દ્રમ્મ). જુદાં જુદાં રાજ્યોમાં જુદી જુદી કિંમતના દામ ચાલતા. આપણા બેથી ચાર પૈસા જેટલી કિંમતનું તાંબું તેમાં આવતું.

૩. તુલાપુરુષાદિક મહાદાન — આ દાનમાં દાતા સુવર્ણાદિ વસ્તુ વડે જોખાય છે અને તે દાન કરી દે છે.

તીર્થોપવાસ કર્યો હતો. આજે કોઈ પુણ્યશાળી પાસેથી મને જેવો તેવો મીઠા વગરનો સાથવો ભિક્ષામાં મળ્યો. તેનો અર્થો લાગ કરીને મેં સોમેશ્વરની પૂજા કરી. બાકી રહેલા અર્ધમાંથી અરધો એક અતિથિને આપી, શેષ લાગ વડે મેં પારણાં કર્યાં. આપ તો મહા પુણ્યશાળી છો. આપના પિતા, ભાઈ, સ્વામી અને પુત્ર સર્વે રાજા છે. વળી યાત્રાળુઓને માથેથી આપે કર કઢાવી નંખાવ્યો; સવા કરોડ મહોરોની પૂજા કરી. એવાં એવાં મોટાં પુણ્ય કરનાર છતાં મારું આવું અલ્પ પુણ્ય લેવાની આપ ઇચ્છા કરો છો, એ કેવી નવાઈની વાત? પરંતુ મારા ઉપર કોપ ન કરો તો હું આપને એક વાત કહું.”

રાણીએ ગુસ્સે ન થવાની ખાતરી આપી, એટલે બ્રાહ્મણીએ કહ્યું :
 “ખરી વાત વિચારીએ તો આપના કરતાં મારું પુણ્ય વધારે ગણાય. સંપત્તિ હોવા છતાં પણ નિયમ પાળવા, છતી શક્તિએ સહન કરવું, યુવાવસ્થામાં વ્રતો પાળવાં, તથા દરિદ્ર અવસ્થામાં દાન આપવું, એ સર્વ અલ્પ હોય તોપણ તેમાંથી મોટો લાભ થાય છે, એવું શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે.”

આ પ્રકારનાં વચનો સાંભળી, રાજમાતા મીનલદેવીનો અહંકાર ઊતરી ગયો.

સ્વાધ્યાય

૧. ગુજરાતના ઇતિહાસમાંથી સિદ્ધરાજ અને મીનલદેવી વિષે વધુ વાંચો.
૨. પાઠની શરૂમાં જે ચિત્ર છે, તે સોમનાથના જૂના મંદિરનું છે. હવે તો તેની જગ્યાએ નવું મંદિર થયું છે.
૩. સાતમી ચોપડીમાં 'સાચી હજ' નામનો પાઠ આવે છે. તેની વાત સાથે આ પાઠની વાત સરખાવો.
૪. રાજસૂય યજ્ઞ વખતે યુધિષ્ઠિર રાજા પાસે એક નોળિયો આવ્યો હતો. તેનું અર્ધું શરીર સોનાનું અને ગયું હતું. બાકીનું અર્ધું શરીર સોનાનું કરવા તે ત્યાં આવ્યો હતો. આ વાત પણ આ પાઠ સાથે સરખાવવા જેવી છે.

૫. પ્રભુ તો ભાવનાના ભૂખ્યા છે. કીમતી વસ્તુઓની ભેટ તરફ જોવાને બદલે તે તો આપનારની ભાવના સામે જ જુએ છે; ભલે પછી તે વસ્તુ તુચ્છ હોય. સુદામાના પોંઆની વાત (ચોથી ચોપડી) અહીં સરખાવવી.

પ્રશ્નો

૧. મીનલદેવી યાત્રા કર્યા વિના કેમ પાછી ફરી ?
૨. મીનલદેવી કઈ શરતે પાછી યાત્રા પૂરી કરવા ગઈ ?
૩. મીનલદેવીને શું સ્વપ્ન આવ્યું ?
૪. બ્રાહ્મણીએ રાણીને પોતાનું પુણ્ય આપવાની શા માટે ના પાડી ?

વ્યાકરણ

૧ નીચેનાં વાક્યોમાં નાગરી અક્ષરે લખેલાં નામ જુઓ —

- (૧) યાત્રાળુઓનો સંઘ સોમનાથની જત્રા કરવા નીકળ્યો.
- (૨) લશ્કર ફૂલ કરે છે.
- (૩) વેપારીઓની વણજાર ખેતરમાં થઈને હિંદુસ્તાનમાં આવી.
- (૪) ભિખારીઓનું ટોળું ભીખ માગવા નીકળ્યું.
- (૫) મંદિરમાં લોકોની ઠઠ મની હતી.

ઉપરનાં નામો અને જાતિવાચક નામોમાં તમને શો ફેર દેખાય છે ?

જાતિવાચક નામ આખા વર્ગને તેમ જ તેની દરેક વ્યક્તિને પણ લાગુ પડે છે; પરંતુ ઉપરનાં નામો અમુકના કુલ સમૂહ કે સમુદાય માટે જ વપરાય છે. તે દરેક માટે નહીં. આવો શબ્દ એ સમૂહને માટેનું નામ છે.

આવાં નામોને સમૂહવાચક નામ કહે છે.

ગાય એ જાતિવાચક નામ છે, તે આખા વર્ગને તેમ જ તે વર્ગમાંની દરેક વ્યક્તિને માટે પણ વાપરી શકાય છે. ત્યારે લશ્કર શબ્દ આખા સમુદાયને માટે જ વાપરી શકાય છે; તેમાંની દરેક વ્યક્તિ માટે તે ન વાપરી શકાય.

શિક્ષકોને

૧. જાતિવાચક નામ અને સમૂહવાચક નામ વચ્ચેનો ભેદ વિદ્યાર્થીઓ બરાબર સમજ્યા કે નહિ તે જોવું. જુદા જુદા દાખલા આપીને તેમને તે ભેદ ઠસાવવો.

૨. આચાર્ય મેરુતુંગ વઢવાણના જૈન સાધુ હતા. તેમણે ઈ. સ. ૧૩૦૫ માં ‘પ્રબંધચિંતામણિ’ ગ્રંથ લખ્યો છે. તે સમયના ઇતિહાસ માટે એ પુસ્તક મોટો આધાર ગણાવ છે. મીનલદેવીની સોમનાથની યાત્રાનો આ પ્રસંગ તેમાં વર્ણવેલો છે, તે પરથી આ પાઠ શ્રી. નરહરિભાઈ પરીખે તૈયાર કરેલો છે.

અધરા શબ્દો

ગરવું = ગૌરવવાળું

લાવણી = લલકારાય એવી કવિતા;

એક રાગ

રંગ [સં.] = આનંદ; વૈભવ

ગહોજલાલી [કા.] = આખાદી; વૈભવ

આહોશી = હોશિયારી

ઉંમર લાયક = (કાંઈ પણ જવાબદારી

માટે) પુખ્ત વયનું; મોટું થયેલું,

સમજાણું

સેવા [સં.] = દેવની પૂજનમાં ધરવા

માટેની ભેટ

દાનેશ્વરી = મોટી દાનવીર

અનુચર [સં.] = સેવક; નોકર

તીર્થોપવાસ [સં.] = તીર્થસ્થાનમાં

જઈને કરેલો ઉપવાસ

સાથવો = શેકેલા અનાજનો લોટ

૫

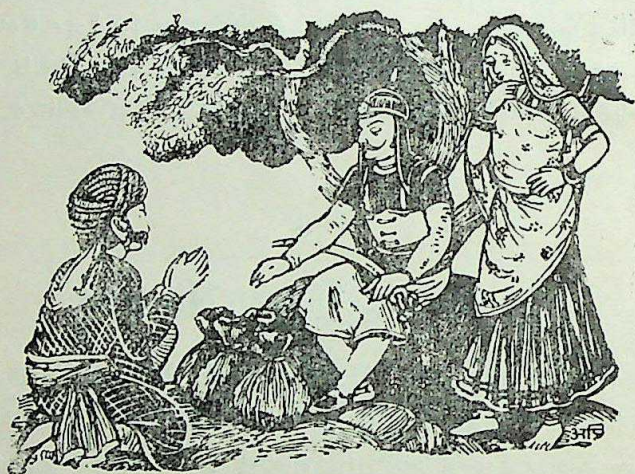
ભામાશાહની સ્વામીભક્તિ

મેવાડના ઇતિહાસમાં અનુપમ રાજ્યભક્તિના દાખલા ઓછા નથી. રજપૂતો કે રજપૂતાણીઓ તો રાજ્યભક્તિ, સ્વામીભક્તિ, દેશભક્તિ અને આત્મસમર્પણ કે સ્વદેશાભિમાનનાં કામો કરે; પણ વાણિયા જેવી ધનસ્રોતી જાત રાજ્યભક્તિ કે પ્રજાધર્મ બજાવે, એ આશ્ચર્ય પમાડનારું છે.

વખાનો માર્યો પ્રતાપ પોતાનાં માણસો લઈ મેવાડ તજીને નીકળ્યો, એ સમાચાર એના જૂના કારભારી ભામાશાહને મળ્યા. પોતાનો રાજા દુઃખી હાલતમાં, કાંઈ પણ સાધન કે ઉપાય ન રહ્યો ત્યારે, દેશ તજીને જાય છે, તો આપણે તેના કારભારી શા કામના? બળ્યા આપણા પૈસા અને બળ્યું આપણું જીવતર. જેના વડે આટલું

આટલું કમાયા ને સુખ લોગવીએ છીએ, તે જ દુઃખી હાલતમાં દેશ તજે છે, ને આપણે તેના પૈસા વડે સુખ લોગવવું? બળ્યું એ સુખ અને બળ્યા એ પૈસા ! આવી અણીને વખતે હું એને કામ નહિ આણું, ત્યારે મારું જીવન શા કામનું? રાજાને દુઃખમાં રિખાતો રહેવા દઈ હું સુખ લોગવીશ? ના ના, એ કદી બનવાનું નથી. મારાથી જે થાય તે મદદ મારા રાજાને મારે કરવી જ જોઈએ.

એમ વિચારી, એકદમ ઊઠી ઘોડેસવાર થઈ, રાજાને જોળતો ભામાશાહ સિંધના રણની હદ ઉપર પ્રતાપસિંહને આવી મળ્યો, અને પ્રતાપને ભેટી પડી બોલ્યો, ‘મહારાજ, આપ ક્યાં પધારે છો? શા માટે પધારે છો?’

પ્રતાપ — કામદાર, મેવાડમાં રહેવામાં હવે કાંઈ માલ રહ્યો નથી. ત્યાં રહે આખરૂં સચવાય એમ નથી. પાસે નથી માણસ કે નથી પૈસો. સગાંવહાલાં ને મદદ કરનાર પણ મરી ફીટ્યાં. મુસલમાનો પાસેથી મેવાડ પાછું મેળવવાનાં સાધનો નથી અને આશાયે નથી. માટે, માત્ર આખરૂં સાચવવાને, મેવાડ તજી કોઈ સલામત જગાએ રહેવાને આ તરફ આવ્યો છું. આખી પૃથ્વી આપણી છે. જ્યાં જોગ આવશે ત્યાં જઈને રહીશું.

પ્રતાપનાં આવાં વચન સાંભળી ભામાશાહ ગળગળો થઈ ગયો. તે પ્રતાપને પગે પડ્યો અને બોલ્યો, ‘અન્નદાતા, તમે આ દેહના માલિક છો. તમારું અન્ન ખાધું છે અને તમારું ખાઈ છું. મારી પાસે જે કંઈ છે તે આપનું જ છે. આ દેહના ચામડાનાં તમારે માટે ખાસડાં સિવડાવું તોપણ તે થોડું છે. લાચાર છું કે, આ વૃદ્ધ અવયવોમાં હવે કોઈ તાકાત રહી નથી. નહિ તો, વાણિયો છતાં પણ, આપનું ખાધેલું અન્નપાણી મને હજાર હાથ જેટલું બળ આપત. મહારાજ સાહેબ, હવે હું કોઈ રીતે આપને મદદ કરી શકું તેમ નથી. પણ મારી પાસે થોડો ઘણો પૈસો છે, તે આપનો જ છે. એ પૈસા વડે આપથી મેવાડ માતાનું જેટલું થાય તેટલું રક્ષણ કરો. પ્રભુ કરશે તો સૌ સારાં વાનાં થશે. માટે આપ પાછા પધારો. મારી સઘળી દોલત મેવાડની ને આપની જ છે; અને તે મેવાડના ને આપના જ કામમાં આવશે તેથી પણ હું કૃતાર્થ થઈશ. મહારાજ, જોકે આ માયા મોટી નથી, તોપણ પચીસ હજાર જોડાઓ એમાંથી બાર વર્ષ સુધી પલવાશે, એવો મેં હિસાબ ગણ્યો છે. માટે, આ મારા અન્નદાતા, તમારાં ઘોડાં તમે મેવાડને માર્ગે પાછાં વાળો.’

આ પ્રમાણેના ભામાશાહના આગ્રહથી, જાણે મેવાડ માતાએ જ તેને મોકલ્યો હોય એમ માની, પ્રતાપ પાછો વળ્યો. ભામાશાહે પોતાની સઘળી દોલત રાણા પ્રતાપસિંહની આગળ ભેટ કરી. આમ પાસે પૈસા આવ્યા, એટલે લડવૈયાની કાંઈ ખોટ રહી નહિ. થોડી વારમાં એની અજિત સિસોદિયાની ટોળીમાં લશ્કરની પૂરતી ભરતી થઈ. અને તેને લઈને આ બહાદુર વીરે મેવાડનું રાજ્ય પાછું મેળવ્યું.

ધન્ય છે ભામાશાહની રાજભક્તિને અને સ્વદેશપ્રીતિને !

સ્વાધ્યાય

૧. સ્વ. વિક્રમદાસ ધનજીભાઈ પટેલે લખેલી ‘મેવાડની જાહોજલાલી’ ચોપડીમાંથી આ પાઠ તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે. એ ચોપડી વાંચો તો મેવાડના રજપૂતોની ઘણી સુંદર વાતો તમને જાણવા મળશે. ટોડનો ‘રાજ-સ્થાનનો ઇતિહાસ’ એ ગ્રંથમાં પણ ઘણી મળશે.

૨. સ્વ. ગણપતરામ ત્રવાડી (૧૮૪૯-૧૯૧૯) એ 'પ્રતાપ નાટક' લખ્યું છે. તેમાંથી આ પ્રસંગ નાટક રૂપે પણ મંજશે. વિદ્યાર્થીઓ આગળ તે વાંચી સંભળાવી શકાય.

પ્રશ્નો

૧. પ્રતાપને કોની સાથે યુદ્ધ ચાલતું હતું ? તે શા માટે મેવાડ તજી જતો હતો ?

૨. ભામાશાહને પ્રતાપે મેવાડ તજવાનું શું કારણ બતાવ્યું ?

૩. ભામાશાહે શી રીતે તેને જતો રોક્યો ?

૪. ભામાશાહની કમાણી રાણા પ્રતાપની શી રીતે કહેવાય ?

વ્યાકરણ

૧ નીચેનાં વાક્યોમાંથી સમૂહવાચક અને જતિવાચક નામો શોધી કાઢો:—

(૧) ગાયોનું ધણુ ચરે છે.

(૨) ઘેટાંનું ટાળું આવે છે.

(૩) ચાવીઓનો ઝૂમખો ક્યાં પડી ગયો ?

(૪) મેદાનમાં માણસોની મેદની જામી હતી.

(૫) વહાણોનો કાફલો લઈને કોલંબસ નીકળ્યો.

શિક્ષકોને

૧. રાણા પ્રતાપની શૂરવીરતાની તથા મોગલોને નમતું ન આપવાની તેમની પ્રતિજ્ઞાની વાતો કહેવી. 'શૂરા બાવીશ હજાર' એ કવિતા (સાતમી ચોપડી) પણ તેમને વાંચી સંભળાવવી.

૨. નકશામાં મેવાડ, મારવાડ, દિલ્હી વગેરે બતાવો. રાણા પ્રતાપનો સમય તથા અકબરના રાજ્ય વિષે કંઈક પરિચય આપી શકાય.

અધરા શબ્દો

સ્વામીભક્તિ = સ્વામી - રાજા પ્રત્યેની

ભક્તિ - વશદારી

અનુપમ [સં.] = જેને ઉપમા

આપી ન શકાય એવું; સર્વોત્તમ

આત્મસમર્પણ [સં.] = પોતાની જાતને

અથવા પોતાનું અધું અર્પણ કરી

દેવું તે

વખો = સંકટ; દુઃખ

સારાં વાનાં થવાં = હેમખેમ પાર

ઊતરવું

કૃતાર્થ [સં.] = કૃતકૃત્ય; પોતાની

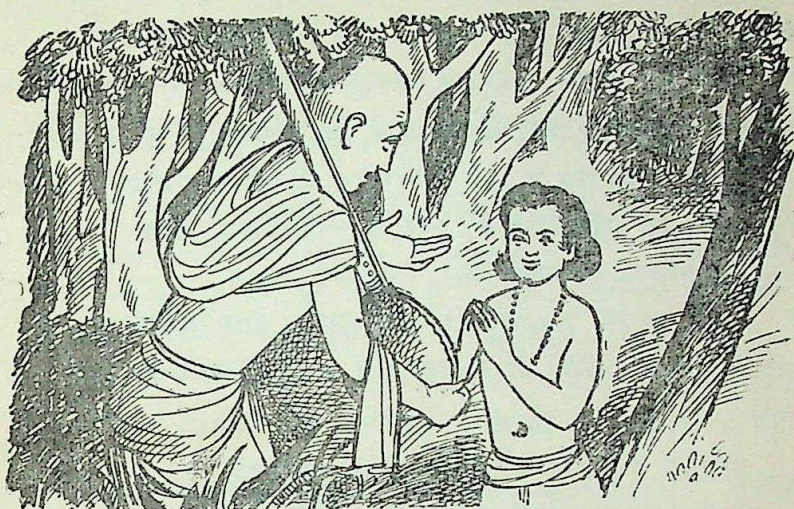
ફરજ પૂરી કરી ચૂક્યું હોય તેવું

માયા [સં.] = ધન; દોલત

પલવાવું = નિભાવ થવો

અજિત [સં.] = ન જિતાય તેવું

ध्रुव नारद संवाद

[छंद यंद्रावणा]

नारद कहे शीद जाओ छो ? शुं छे तमारे काम ?

कोण तमारां मातपिता ? शुं छे तमाहं नाम ?

ध्रुव — माहं नाम छे ध्रुव निरधार, मारा पिताने बे छे नार;

राव राणा बेठा सहु रंग, उत्तमने तेडचो उछंग.

जय जय वैकुण्ठराय. १

उछंगे बेसवा हुं गयो, मारी खांत हैयानी खोली,

दृष्टिए मुजने दीठो, त्यारे अपर मा एम बोली:

अपर कहे, 'अभागणी केरा, जो मुख वांछो, वन जाओ वहेला,

फरी जनम ले मारे पेट, तो तने राज अपावीश नेट.' जय० २

नेट नारद, केम भोगवुं एनुं आप्युं धन ?

सभा सघळी देखतां, मने कह्यां कठण वचन.

कठण वचन ते केम वीसरे, लोढा सम होय तो नीसरे,

खड्ग तणो तो सहीए घाय, पण ए बोल सह्या नव जाय. जय० ३

नारद — जा रे घेला अत्यारथी ते तुं एवडो शो धरे काळ !

मान कुमान शुं तारे ? तुं तो पांच वर्षनुं बाळ !

बाळकने मा धरवा बोल, खाओ पीओ ने करो कल्लोल;

अपर मानां एवां हेत, विसारीने वाळो चेत. जय० ४

ध्रुव—चित्त ते कई पेर वाळीए ? मने बोलाव्यो नहि बाप;

कशायमां लेख्यो नहि हुंने, ऊकळुं छुं ते ताप.

नारद—ताप कुंवर, नहि आणीए रती, सुख दुःखनुं कोई सरीगत नथी;

हरिए निर्म्युं तेम ज होय, कर्यां करम छोडावे नहि कोय. जय० ५

को काळे वृद्धि हाण छे, तेनो न धरो हर्ख ने शोक;

अणचित्तव्युं जे आवी मळे, तेनो धर संतोष.

संतोष कुंवर, घेर पधारो, अपर माना बोल विसारो;

आज कुंवर, तारा बापने कहुं, राज अपावुं ने माने सह. जय० ६

ध्रुव—सभामां शुं देखाडीए, सौकोमां वळी नाक ?

सभामां ज्यारे शोभशुं, मन पूरशे अभिलाख;

लाख-लाखेणो करशे हरि, त्यारे मंदिर आवीश फरी;

तप करतां जो हरि नहि मळे, तो मुज प्राण तजीश बहु बळे. जय० ७

नारद—बळ कीधे हरि नहि मळे, मानो मासं वचन;

जन्म थकी जोगी देह दमे, स्वप्ने नहि दर्शन.

दर्शन तमने केम आपशे ? वन जईने विमासण थशे;

वाघ वरु वनमां बहु हशे, ते देखीने तन ध्रूजशे. जय० ८

जाशे चित्त संसारमां, त्यारे सांभरशे रंगभोग;

भूख तरस ज्यारे लागशे त्यारे कुंवर, मूकशो जोग.

ध्रुव—जोग ऋषि, मूकुं नहि स्वाम, मन इन्द्रियो राखीश ठाम;

मेरु चळे पण हुं चळुं नहि, ऋषिजी, तम परतापे सही. जय० ९

नारद—ऋषि कहे, तुं तीसर्यो त्यारे जाने मधुवनमांय;

जमनाजीमां नाहीने, तुं तप आदरजे त्यांय.

त्यां जई करजे अल्पाशन, जळ पत्र ने फळ प्राशन;

वळी तुं भजजे हरिनुं नाम, स्वरूप समरजे श्री घनश्याम. जय० १०

श्यामने शीश मुगट छे, काने कुंडल मकराकार;

कोटे कौस्तुभ कटि मेखला, पाय नेपुर झणकार;

પાળ પદ્મ શંખ ચક્ર ને ગદા, એવું સ્વરૂપ સમરજો સદા;
 કાનમાં અક્ષર કહું છું જેહ, દ્વાદશ અક્ષર* મળજો તેહ. જય૦ ૧૧
 એ કરતાં ટૂંક માસમાં તુજને મળશે વૈકુંઠનાથ.
 કવિ — આશીર્વાદ દઈ દાસને, મસ્તક મૂક્યો હાથ;
 હાથ જોડી ધ્રુવ લાગ્યો ચરણ, આજ્ઞા માગી વિચર્યો અરણ.

સ્વાધ્યાય

૧. અપરમાના વેણુથી દુઃખાર્તને ધ્રુવજી પોતાની માતાની રમ્મ લઈને વન ગય છે. વનમાં જતાં રસ્તામાં નારદ મુનિ મળે છે. તે એ વચ્ચેનાં સંવાદ વસાવડના કવિ કાળિદાસ (૧૭૦૦-૧૭૫૦)ના 'ધ્રુવાખ્યાન'માંથી લીધો છે. તેમનું 'પ્રહ્લાદાખ્યાન' પણ મળ પડે તેવું રસિક છે.

૨. નારદ ઋષિની વાતો અહીં ગમતવાળી ને રસિક હોય છે. વધારે વાતો જાણો.

પ્રશ્નો

૧. ધ્રુવને તેની અપરમાએ રાજના ખોળામાં શું કહીને બેસવા ન દીધો ?
૨. અપરમાએ ધ્રુવને ખોળામાં બેસવું હોય તો શું કરવાનું કહ્યું ?
૩. ધ્રુવ વનમાં જવા શા માટે ચાલી નીકળ્યો ?
૪. નારદજીએ તેને પાછો વળવા શી રીતે સમજાવ્યો ?
૫. નારદે ધ્રુવને છેવટે શો માર્ગ બતાવ્યો ?

વ્યાકરણ

૧ નીચેનાં વાક્યોમાં નાગરી અક્ષરે લખેલાં નામ જુઓ : —

- (૧) ખેતરમાં જુવાર પાકી છે.
- (૨) પંજાબના લોકો ઘઉં ખાય છે; અંગાણાના લોકો ચોખા ખાય છે.
- (૩) સોનું અને રૂપું કીમતી ધાતુઓ છે; પણ લોહું એ અહીં ઉપયોગી ધાતુ છે.
- (૪) તાડનો ગોઠ શેરડીના ગોઠ જેવો મીઠો હોય છે.
- (૫) મને રૂ પીંજતાં આવડે છે.

ઉપરનાં નામો સંજ્ઞાવાચક કે વિશેષ નામ છે? ના. તે જાતિવાચક નામ છે? ના. તે સમૂહવાચક નામ પણ ન કહેવાય. તે પદાર્થ કે દ્રવ્યનાં નામ છે. તેથી તેમને દ્રવ્યવાચક નામો કહે છે. દ્રવ્ય એટલે પદાર્થ. તેમાં જથ્થાનો અર્થ સમાયેલો હોય છે. સોનું, રૂ, ગોળ, ઘી વગેરે દ્રવ્ય છૂટક વ્યક્તિ કે તેમના સમૂહ રૂપે હોતાં નથી; ઓછાવત્તા જથ્થા રૂપે એક પદાર્થ જ તે છે.

* 'ૐ નમો ભગવતે વાસુદેવાય'. એ આરાક્ષરી મંત્ર.

શિક્ષકોને

૧. નતિવાચક, સમૂહવાચક અને દ્રવ્યવાચક એ નામોનો પરસ્પર ભેદ સમજવો. દ્રવ્યવાચક નામ એ એક રીતે નતિવાચક નામ જ છે; પરંતુ જથ્થાએ જ જેમને કદાપી શકાય એવાં દ્રવ્યોનો જુદો પ્રકાર પાડેલો છે. સોનું, રૂપું, ગોળ, ધડ વગેરે એક એક જુદી વ્યક્તિએ કદાપી ન શકાય. તેમનો જથ્થો જ હોય.

૨. આ પાઠની કવિતા શીખવતા પહેલાં ધ્રુવની આખી વાત વિદ્યાર્થીઓ નજીક છે કે નહિ તે પૂછી લેવું. આખી વાત નજીક વગર વચ્ચેનો આ પ્રસંગ સમજતાં ન ફાવે.

૩. ધ્રુવ અને પ્રહલાદ એ બંને બાળકો હતા; બંનેની વાર્તાની સરખામણી વિદ્યાર્થીઓ પાસે કરાવવી.

૪. ધ્રુવ પોતાના નિશ્ચયમાં અડગ રહ્યા; ધ્રુવનો તારો પણ ખસતો નથી — એક જ સ્થાને ઉત્તરમાં રહે છે. તે વાત પણ અહીં કરવી.

અધરા શબ્દો

શીદ = શા માટે; શું કામ

નિરધાર = નિશ્ચય; નક્કી

ઉછંગ = ઉત્સંગ — ખેલો

ખાંત = લાલચ; ઇચ્છા

નેટ = નક્કી

કાળ = ક્રોધ; ગુસ્સો

કુમાન = અપમાન

બોલ ધરવા = (કોઈના કહ્યાનું) માહું

લગાડવું

ચેત = ચિત્ત

પેર = પેરે — રીતે

સરીગત = સાથી; ભાગિયું

હાથ = હાનિ; નુકસાન

માનવું = સંમાન કરવું

અભિલાખ = અભિલાષા — ઇચ્છા

લાખ-લાખેણો = ખૂબ કીમતી કે

આગરદાર

મંદિર [સં.] = ઘર

વિમાસણ = ચિંતા કે પસ્તાવો

સ્વામ = સ્વામી; પ્રભુ

મેરુ [સં.] = એક પર્વત (સોનાનો,

જેની આસપાસ ગ્રહો વગેરે ફરે છે એમ મનાય છે.)

ચળવું = ડગવું; ખસવું

સહી = નક્કી; ચોક્કસ

અદ્વાશન [સં.] = અદ્વ — થોડું

અશન — આહાર કે ખાવું તે

પ્રાશન [સં.] = ખાવું તે

મકરાકાર [સં.] = મકર — મગરના

આકારનું

કોટ = ગળું; ડોક

કૌસ્તુભ [સં.] = વિષ્ણુના એક ઉત્તમ મણિનું નામ છે

કટિ [સં.] = કેડ; કમર

મેખલા [સં.] = કંદોરો

પાય = પગ

નેપુર = નૂપુર — ઝાંઝર

પાણુ = પાણિ — હાથ

પદ્મ [સં.] = કમળ

ખટ = પટ — છ

વિચરવું = જવું

અરણુ = અરણ્ય — વન

ખહાદુર છોકરો

યુરોપ ખંડમાં આવેલો હોલેંડ દેશ સમુદ્રની સપાટીથી નીચો છે. તેના નામનો અર્થ પણ ‘પોલાણવાળો દેશ’ એવો થાય છે.

એ દેશના કિનારા પાસેના ઘણા ભાગ ઉપર વારંવાર સમુદ્રનું પાણી ફરી વળતું. તેથી ઘણાં ગામડાં તારાજ થઈ જતાં, અને ખેતીની જમીન પણ ખારવાળી થઈ નકામી બની જતી. આથી કરીને ત્યાંના લોકોએ ભારે ખર્ચ કરીને ઠેર ઠેર ઊંચા બંધ બાંધ્યા છે, અને સમુદ્રના પાણીને ધરી આવતું અટકાવા પ્રયત્ન કર્યો છે. આથી એ બંધો એ દેશની જીવાદોરી જેવા ગણાય છે.

કોઈ વખત અમુક કારણે બંધમાં ફાટ પડી જવાથી અથવા સમુદ્રના ભારે તોફાનને લીધે કોઈ બંધ તૂટી જતાં કેવી પાયમાલી થતી, તેની જૂની વાતો લોકો યાદ કરે છે. અને પોતાનાં છોકરાંને પણ સંભળાવે છે.

ઘણાં વરસો પહેલાંની વાત છે. શિયાળાની ઋતુ હતી. દરિયા-કિનારા પાસેના એક ગામનો છોકરો એક દિવસ આવા બંધ પાસે થઈને ઘેર જતો હતો. સાંજ પડવા આવી હતી. ઝાંખા પ્રકાશમાં તેણે ભેયું કે, બંધના કાણામાંથી પાણીની ધધૂડી નેરથી નીકળતી હતી. થોડી વારમાં તે કાણું વધી જાય અને ફાટ પડી જાય. પરિણામે શું થાય, તેનું ચિત્ર તેની આંખ સામે ખડું થઈ ગયું.

તેણે વિચાર્યું, “લાવ, હોડતો જઈને મારા બાપાને બખર આપું, જેથી બધાં નાસીને કોઈ ઊંચી જગાએ જઈ પહોંચીએ.”

તેટલામાં તેને બીજો વિચાર આવ્યો. “અરે, અમે તો બચી જઈશું, પણ આખા ગામનું શું થશે ? ઢોરઢાંબરનું શું થશે ? જમીનનું શું થશે ?” પણ આખા ગામને બખર આપવા જાય, તેટલામાં બાકું મોટું થઈને બંધ તૂટી જાય અને આખું ગામ ઘસડાઈ જાય તો ?

હવે શું કરવું ? કોઈ પણ ઉપાયે ને બંધમાંનું પાણી આવતું રોકવામાં આવે તો જ બાકું મોટું થતું અટકે અને આખું ગામ બચી જાય.

અંધારું થયું હોવાથી આસપાસ કોઈ માણસ પણ દેખાતું ન હતું, કે તેને ખૂમ પાડીને બોલાવે. ગામ પણ ઘણું દૂર હતું, એટલે દોડતા જઈને મદદ લઈ અવાય તેટલો વખત પણ હવે ન હતો. આમ વિચારીને છોકરાએ છેવટે નક્કી કર્યું કે, ગમે તે થાય, મારે પોતે જ એ કાણા ઉપર હાથ મૂકીને પાણી નીકળતું બંધ કરવું જોઈએ.

તેણે એ પ્રમાણે કર્યું એટલે બંધમાંથી પાણી આવતું અટકી ગયું. શિયાળાની કડકડતી ઠંડી હતી. રાત પડી ગઈ હતી. આબુબાબુ

બધું ભીનું ભીનું થઈ ગયું હતું. સવાર પડે ને કોઈ આવી અડે ત્યાં સુધી આખી રાત એ રીતે કાણા ઉપર હાથ મૂકીને ઊભા રહેવું પડે તો ઊભા રહેવું જોઈએ; જે થાય તે ખરું. છોકરો એમ બંધ પાસે અડગ બનીને ઊભો રહ્યો.

ઘેર તેનાં માળાપ તેની વાટ જોતાં હતાં. હમણાં આવશે, કરતાં મોડી રાત થતાં સુધીયે છોકરો ન આવ્યો. હવે શોધવા નીકળવું પણ અઘરું હતું. ઘરનાં સૌ આખી રાત ચિંતા કરતાં બેસી રહ્યાં.

સવાર થવા આવી. નસીબજોગે એક માણસ તે

બંધ પાસે થઈ ને જતો હતો. તેણે પેલા છોકરાને હાલ્યા આલ્યા વિના બંધ પાસે ઊભેલો જોઈ ઊંચે સાદે કહ્યું, “એ છોકરા, ત્યાં ઊભો ઊભો શું કરે છે?”

છોકરો ઠરીને લાકડા જેવો થઈ ગયો હતો. તેણે ધીમે અવાજે કહ્યું, ‘અંધમાંથી પાણી નીકળે છે. જલદી અહીં આવો.’

આ સાંભળી પેલા માણસ તરત ત્યાં દોડી ગયો. તેણે જોયું કે, છોકરો ઠરીને બેભાન જેવો બની ગયો છે. તેનો હાથ પણ ઠરી ગયો છે. તેણે સાવચેતીથી તેનો હાથ ખસેડી દીધો અને પોતાનો હાથ બાકા ઉપર દબાવી દીધો. પછી તેણે મદદ માટે જોરથી બૂમો પાડવા માંડી.

તેની બૂમો સાંભળીને આસપાસ જનારા લોકો દોડી આવ્યા. થોડી વારમાં તેઓએ અંધનું બાકું બરોબર પૂરી દીધું. પછી તેઓ પેલા બેભાન થઈને પડેલા છોકરાને ઊંચકીને ગામમાં લઈ આવ્યા. પેલા માણસે પોતે જોયેલી બધી વાત ગામલોકોને કહી સંભળાવી.

‘પોતાના જીવની પરવા કર્યા વિના આખા ગામને તારાજ થતું’ બચાવનાર પેલા છોકરાને ગામલોકોએ ઘણું માન આપ્યું.

સ્વાધ્યાય

૧. આપણા દેશમાં યુરોપથી અંગ્રેજો, ફ્રેંચો, વગેરે લોકો આવ્યા હતા, તેમ વલંદા કહેવાતા લોકો પણ આવ્યા હતા. આ વલંદાઓનો દેશ તે હોલેન્ડ. ઈંડોનેશિયા (જાવા-સુમાત્રા) માં એમનું સામ્રાજ્ય હતું. તેમાંથી ઇન્ડો-નેશિયા હવે આઝાદ બન્યું છે તે તમે જાણતા હશો.

૨. ખ્રીજ ચોપડીમાં ‘વેદની ગુરુભક્તિ’ પાઠ છે, તેમાં વેદે નહેર કાટતી રોકવા જે ક્યું હતું, તે આ પાઠની વાત સાથે સરખાવો.

પ્રશ્નો

૧. હોલેન્ડ દેશમાં અંધ શા માટે બાંધવા પડતા?
૨. તમે કોઈ અંધ જોયો છે? તેનું વર્ણન કરો.
૩. છોકરાએ અંધમાં હાથ દર્બને પાણી શા માટે રોક્યું?

વ્યાકરણ

- ¶ નીચેનાં વાક્યોમાંથી સમૂહવાચક અને દ્રવ્યવાચક નામો શોધી કાઢો—
- (૧) વેપારીઓનો કાફલો વનમાંથી જતો હતો. ઊંટો ઉપર ધઉ અને મધ લાદ્યાં હતાં.
 - (૨) પ્રતાપનું લશ્કર ઝૂનતથી લડ્યું.
 - (૩) અમારા ખેતરમાં બાજરી વાવીએ છીએ; જુવાર વાવતા નથી.
 - (૪) આ વર્ગમાં ત્રીસ વિદ્યાર્થીઓ છે.

(૫) અમે રૂની પૂણી બનાવીએ છીએ.

(૬) શિયાળામાં લોકો બિનનાં કપડાં પહેરે છે.

(૭) ભામાશાહે પ્રતાપ આગળ ધનનો ઢગલો કરી દીધો.

શિક્ષકોને

૧. યુરોપના નકશામાં હોલેન્ડ દેશ બતાવો. આપણા દેશમાં આવેલી બીજી યુરોપીય પ્રજાઓના દેશો (ઈંગ્લેન્ડ, ફ્રાન્સ, પોર્ટુગલ) પણ બતાવવા. સુરતમાં વલંદાની કોઠી નામે જગા છે, તેનો ઉલ્લેખ કરવો. હવે આપણા દેશમાં તેમની કોઈ વસાહત નથી.

૨. ગામ, દેશ વગેરે બતાવવા માટે બહાદુરી બતાવનાર છોકરાઓની બીજી વાતો પણ કહેવી. કોઈ બાંધળા માણસને રસ્તા પાર કરાવવામાં મદદ કરવાથી માંડીને બીજા નાના મોટા અનેક પ્રસંગોએ નાનાં બાળકો પણ સેવાકાર્ય કરી શકે.

૩. નદીઓ ઉપર આપણા દેશમાં જે નાના મોટા બંધો પંચવર્ષીય યોજના હેઠળ કે સામાન્ય સિંચાઈ માટે બાંધવામાં આવે છે, તેની વાત કરવી; અને નજીકમાં કોઈ બંધ હોય તો તે બેંચા વિદ્યાર્થીઓને લઈ જવા.

અધ્યાપક શિક્ષકો

તારાજ[ક્ષ.] = ખેદાન મેદાન; જમીન દોસ્ત છવાદોરી = છવનનો મુખ્ય આધાર

૮

દમયંતી પર આરોપ

[નળ રાજ્યએ ત્વજ્યા પછી, અથડાતી કુટાતી દમયંતી ચેદિદેશ પહોંચે છે, અને પોતાની જ માસીને ઘેર દાસીને વેશે ગુપ્ત રીતે રહે છે. તે વખતે એના પર ચોરીનો આરોપ આવે છે, તે પ્રસંગ નીચે ઉતાર્યો છે.]

૧

દમયંતી — [દાસીનો ગરીબ વેશ છે. ઠોકર ખાતી પ્રવેશ કરે છે, તેથી નાહવાના પાણીનું વાસણ હાથમાં છે તે છલકાય છે.] જેની સેવામાં રહ્યાં તેનું કામ મન રાખીને કરવું બેઠકે એ વાત ખરી, પણ મારાથી ઘણી ચૂકો થઈ જાય છે, અને હું બહુ ઠપકામાં આવું છું. પરંતુ મારું મન મારા હાથમાં હોય ત્યારે ને? ઘડીમાં બાળકો પાસે, તો ઘડીમાં વિખૂટા પડેલા નાથ પાસે, એમ મારું મન ભટક્યા જ કરે છે.

સુનંદા — [પ્રવેશ કરીને] દાસી, અંધોળ કરવાની બધી તૈયારી કરી છે ?

દમયંતી — હા, બા સાહેબ.

સુનંદા — [પોતાના ગળામાંથી હાર કાઢીને] દાસી, લે આ હાર, રાખ તારી પાસે. અંધોળ કરી રહું ત્યારે આપજો મને.

[દમયંતી હાર ઝાલી ઊભી રહે છે; સુનંદા સ્નાનાગારમાં સ્નાન કરવા જાય છે. થોડી વાર પછી] દાસી, આમ કામ કરીશ તો તારે ને મારે નહિ બને. મર્દન કરવાની સુગંધી ક્યાં છે ? આજે પણ કાલની પેઠે ભૂલી ગઈ ? લાવ વહેલી, અને કર મારે શરીરે મર્દન.

[દમયંતી પોતાની પાસેનો હાર ટોલ્લે ભેરવીને, તાકામાં સુગંધીનો ડાબલો હતો તે લઈને ઓરડામાં જાય છે.]

કલિ — [ઉપરથી અદૃશ્ય પ્રવેશ કરીને] આ દમયંતી પાસે હું આવી જ શકતો નથી. એના પતિવ્રતપણાનું તેજ તેની આસપાસ અગ્નિનો કોટ કરી મૂકે છે. પણ વેગળા રહીને જે પગવણી થાય તે કરું. [હાર ભેઈંને] હાશ ! લાવ આ હાર લઈ લઉં, અને કેવી રમૂજ થાય છે તે ભેઈં.

[હાર લઈ, રાજ થતો જાય છે.]

સુનંદા — દાસી, અંગૂઠો ક્યાં છે ?

દમયંતી — [બહાર નીકળતાં નીકળતાં] લાવી, બાસાહેબ.

[ખાંડીએથી અંગૂઠો આપે છે.]

સુનંદા — [બહાર આવીને] દાસી, લાવ હવે મારો હાર.

દમયંતી — [ટોલ્લે ભેરવેલો લેવા જાય છે.] અરેરે ! અહીંથી હાર ક્યાં ગયો ?

સુનંદા — શું, હાર નથી ?

દમયંતી — ના, બાસાહેબ. સુગંધીનો ડાબલો લેતી વેળાએ મેં ટોલ્લે ભેરવ્યો હતો.

સુનંદા — આગળનાં બારણાં બંધ છે, અહીંયાં બીજું કોઈ છે નહિ, ને એટલી વારમાં હાર ક્યાં ગયો ?

દમયંતી — [આગળ પાછળ શોધ્યા પછી] આ તો ટોલ્લો ગળી ગયા જેવું થયું !

સુનંદા — ખરી વાત ! કામની છૂટ નહિ, વિસરાળ ભેઈએ તો પાર વંની, અને ખીજા આવા અવગુણ !

દમયંતી — [મેં ચડાવીને] મારામાં શા અવગુણ દીઠા ? બાસાહેબ, મારા ઉપર આળ ચડાવવા જેવું આપનું બોલવું થાય છે.

સુનંદા — ત્યારે હાર ક્યાં છે ?

દમયંતી — હાર મેં મૂક્યો ત્યાં નથી, એ વિના ખીજું હું શું કરું ?

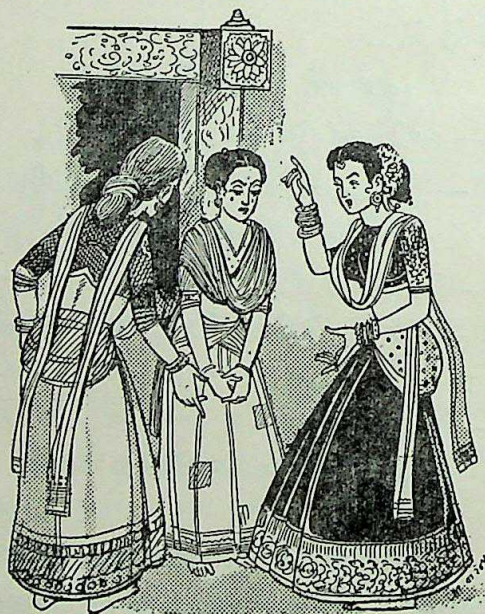
સુનંદા — એમ છટ્ટી પડ્યે નહિ ચાલે. [આગળ જઈ બારણાં ઉઘાડી] કોણ છે અહીં ? માતાને મોકલો તો.

દમયંતી — આ દુઃખ કોની આગળ કરું ? અરે, હવે હું શો ઉત્તર આપીશ ?

સુનંદા — વેળા ઘણી છે, ગોઠવી રાખને ઉત્તર !

દમયંતી — ચોભીલી છું, જેમ કાવે તેમ કહો.

[ભાતુમતી પ્રવેશ કરે છે.]

માનુમતી — [બંનેની વાત સાંભળીને] આશ્ચર્યની વાત ! તું નિર્દોષતાની મૂર્તિ છે, તેમ સુનંદા પોતે પોતાનો હાર સંતાડે નહિ; ત્યારે શું સમજવું ? સરખેસરખાંમાં જે કાંઈ હાસ્ય ક્યું હોય, તો હવે આપો સુનંદાને એનો હાર.

દમયંતી — માતાજી, મેં હાસ્ય નથી ક્યું. વળી, મારા ઉપર શંકા આવતી હોય, તો સૂર્યની સાક્ષીથી કહું છું કે, હું નિર્દોષ છું.

માનુમતી — હાર સરખી તુચ્છ વસ્તુને માટે આ આગ્રહ નથી; પણ મહેલમાંથી આ પ્રમાણે વસ્તુ આવી જાય, એ વાત મહારાજ સાંખી રહે એમ નથી.

દમયંતી — મારા કૂર ભાગ્યમાં જે લગ્યું હશે તેમ બનશે, બીજું શું કહું ?

૨

[ચેદિરાજ ધર્માસન ઉપર બિરાજ્યા છે; બીજા દરબારીઓ પોતપોતાને સ્થાને બેઠા છે.]

ચેદિરાજ — પ્રતિહાર, જેઓને કાંઈ વિનંતી કરવાની હોય તેઓને એક પછી એક રજૂ કરો.

[ભાનુમતી, સુનંદા અને દમયંતી પ્રવેશ કરે છે. દરબારીઓ વગેરે બિડીને માન આપે છે. રાજાની પાસેના આસને દેવી બેસે છે.]

ચેદિરાજ — કહો, તમારે શું કહેવાનું છે ?

[કલિ ઉપર અદશ્ય પ્રવેશ કરે છે.]

સુનંદા — રાજપિતા, હું સ્નાન કરવા બેઠી તે વેળાએ મારો હાર મેં આ દાસીને આપ્યો, અને નાહીને બિઠ્યા પછી પાછો માગ્યો ત્યારે ખોવાયેલો જણાયો.

ચેદિરાજ — દાસી, આ વિષે તું શું કહે છે ?

દમયંતી — રાજાજી, રાજકુમારીએ મને હાર આપ્યો એ વાત ખરી; પણ એમણે સુગંધીનો ડાબલો માગ્યો તે આપવા સારુ મેં હાર ટોલ્લે ભેરવ્યો, અને ખપ પડ્યે જોયો તો ત્યાં મળે નહિ.

ચેદિરાજ — તમારા બે વિના બીજું કોઈ ત્યાં હતું ? અથવા અંદર આવી શકે એવો સંભવ હતો ?

સુનંદા — આગલાં બારણાં બંધ કરેલાં હતાં, અને અમારા બે વિના ત્રીજું કોઈ હતું નહિ.

ચેદિરાજ — આશ્ચર્ય ! દાસી, દોષમુક્ત થવાનું ત્યારે તારે શિર રહે છે.

કલિ — [સ્વગત] ઠીક સપડાઈ છે. એ ફાંસીને લાકડે લટકે તો મને ટાઢક વળે.

દમયંતી — રાજાજી, જે ભાગ્યે મને આ સ્થિતિએ પહોંચાડી છે, તે મને દોષમુક્ત થવા દે એમ હોત, તો મારે માથે ચોરીનો અપવાદ આવત નહિ.

ચેદિરાજ — દાસી, તારી મુખમુદ્રા ઉપરથી તું જોતું કામ કરે એવી જણાતી નથી. તોપણ ભાગ્ય ઉપર દોષ મૂકી છૂટી શકાશે નહિ. અમારા રાજ્યના ધારા પ્રમાણે, ચોરીનો અપરાધ ઘણો મોટો ગણાય છે, અને તેની શિક્ષા પણ મોટી છે.

દમયંતી — અરે, છેવટે હું ચોરી કરનાર ઠરી ? અરે, મારી કકળતી આંતરડીથી બળતરાની મારી જોતું છું કે, જે મને આ ધર્માસનની સામે, અરે પવિત્ર ન્યાયની સામે, હલકી પાડવાને, જૂઠી ઠરાવવાને કાવતરું કરતું હોય, તે પાપી, [કલિ ગભરાય છે] જેમ મારું કોમળ કાળજી હમણાં ફફડે છે તેમ, મારા આ બળતા શબ્દરૂપી બાણે ભેદાઈને આ ધર્માસનના ચરણ આગળ પછડાઈ પડજો, અને જોવાયેલો હાર જડજો.

કલિ — ‘સતી, સતી !’

[એમ ખૂમ પાડતો તેના પગ આગળ હાર નાખીને પડે છે, અને ધરતીમાં

ઊતરી જાય છે. રાજ્યસભા આશ્ચર્ય પામે છે.]

[સભામાં જામેલી લોકોની હામાંથી સુદેવ અને પર્ણાદ આગળ ધસી આવે છે.]

સુદેવ — પર્ણાદ, એ તો એ જ ! અવાજ આપણાં દેવી દમયંતીના જેવો જ છે. દેવી દમયંતી !

દમયંતી — [સંગાથે] આર્ય સુદેવ ! ભાઈ પર્ણાદ ! અરે, મારી આ સંકટની વેળામાં તમારો આ પ્રમાણે ભેટો ! [સુદેવને]

મારા પતિ ક્યાં છે? પણાંદ, મારાં બાળક! મારાં બાળકની શી વલે છે? તે મારે માટે ટળવળી મરતાં હશે, તેથી જ તું અહીં આવ્યો હોઈશ.

[મૂર્છા પામે છે.]

માનુમતી — કેણુ, દમયંતી! મારી બહેનની કુંવરી!

સુનંદા — કેણુ, મારી બહેન! અરે, મેં જેને દાસી ગણી, તે મારી બહેન!

[દોડી આવે છે.]

ચેદિરાજ — મહારાજ નળની પત્ની, સતી દમયંતી!

[આગળ ધસી આવે છે, એને દરબાર ખડો થઈ જાય છે. આશ્ચર્ય પામી સૌ માંહેમાંહે વાતો કરતાં દમયંતીને જોયાં કરે છે.]

માનુમતી — અરે, મેં આ પ્રમાણે તારી પાસે હલકું કામ કરાવીને માથે ચોરી ચડાવી! ઘિછાર છે મને! એને મૂર્છા આવી છે, માટે એને જલદી અંદર લઈ ચાલો.

[લઈ જાય છે.]

સ્વાધ્યાય

૧. ૨૪૦ સાક્ષરશ્રી રણજીડભાઈ ઉદયરામ (૧૮૩૭-૧૯૨૩) કૃત 'નળદમયંતી નાટક' માંથી આ પાઠનો ભાગ ઉતાર્યો છે. પ્રેમાનંદે પણ 'નળાખ્યાન' લખ્યું છે. તેમાંથી પણ આ પ્રસંગનું વર્ણન વાંચો. નાટક તથા આખ્યાન એ બેમાંથી શામાં વધારે આનંદ આવ્યો તે વિચારો.

૨. નળની મૂળ કથા મહાભારતમાં છે. લહેર પડે તો મોટા મહાભારતમાંથી તે ભાગ જોળીને વાંચો. વનપર્વમાં છે.

પ્રશ્નો

૧. દમયંતી દાસીના ગુપ્ત વેશે માસીને ત્યાં શા માટે રહેતી હતી?
૨. કળિયુગ હાર શા માટે લઈ ગયો? તે દમયંતીની પજવણી શા માટે કરતો હતો?
૩. હાર પાછો શી રીતે મળ્યો?
૪. માસી વગેરેએ છેવટે દમયંતીને શી રીતે ઓળખી?

વ્યાકરણ

૧ નીચેનાં વાક્યોમાં નાગરી અક્ષરે લખેલાં નામો જુઓ:—

- (૧) વિદ્યાર્થીએ કદી આઠસ ન કરવી.
- (૨) લોભ એ પાપનું મૂળ છે.
- (૩) છોકરાએ ઢહાપણ વાપરીને અંધમાં હાથ દીધો.
- (૪) અંધ અચવાથી લોકોને ઘણો આનંદ થયો.
- (૫) છોકરાની વર્તણૂક જોઈને તેનાં માઆપ સુખ પામ્યાં.
- (૬) દાસીએ ચોરી કરી તે જાણી સુનંદને ક્રોધ ચડ્યો.
- (૭) નિશાળ છૂટ્યા પછી અમે રમત રમીએ છીએ.

ઉપરનાં નામોમાં તમને ખીજાં નામો કરતાં કાંઈ ફેર જણાયો? પહેલાં કઈ જાતનાં નામ શીખી ગયા? આ નામો એમાંની કોઈ જાતમાં એસે એવાં છે? આ નવી જાતનાં નામ છે. તે કોઈ પદાર્થ કે સમૂહ કે વસ્તુનાં નામો નથી, પરંતુ તે અમુક ભાવ કે મનથી સમજી લેવાની સ્થિતિ કે ગુણ કે ક્રિયાનાં નામો છે. તેથી તે માવવાચક નામ કહેવાય છે.

શિક્ષકોને

૧. આંખ, કાન, જીભ વગેરે ઇન્દ્રિયોથી ઓળખાય એવાં પ્રાણી કે પદાર્થોનાં નામ કરતાં આ ભાવવાચક નામોમાં તફાવત એ છે કે, મનથી એટલે કે વિચાર કરવાથી જાણી શકાય એવા ગુણ કે ક્રિયાનાં નામો એ છે. એ વસ્તુ વિદ્યાર્થીઓને બરાબર ઠસાવવી.

૨. નળાખ્યાનની આખી વાત વિદ્યાર્થીઓ જાણે છે કે નહિ, તે પૂછીને ખાતરી કરવી; તે વિના આ પ્રસંગમાં વિદ્યાર્થીઓને મળ નહિ આવે. સુદેવ અને પર્ણાદ એ ચેદિરાજને ત્યાં ક્યાંથી આવી ચડ્યા અને તે કોણ હતા તે કહેવું. સુદેવ અને પર્ણાદ એ દમયંતીના પિયરના પુરોહિત — ગોર હતા.

અધરા શબ્દો

ચેદિદેશ [સં.] = બુદ્ધિભંડ પાસેના	વિસરાળ = વીસરી જાય એવું; ભુલકણું
પ્રદેશનું પ્રાચીન નામ	આળ = આરોપ
યુક = ભૂત; ગદ્યત	ચોખીલું = દોષમાં આવવાથી શરમિંદું
અંધોળ = સ્તાન	ખેલું; ભોંકું
સ્તાનાગાર [સં.] = નાહવાની ઓરડી	ધર્માસન [સં.] = ન્યાયાધીશનું આસન;
મર્દન [સં.] = ચોળવું — ધસવું તે	ન્યાયાસન
ટોલ્લો = આરસાખના લાકડા આગળ	પ્રતિહાર [સં.] = દારપાળ; આરણાનો
અહાર નીકળી આવતો છેડો	પહેરેગીર
અંગૂઠો = અંગ લૂછવાનો કટકો; ટુવાલ	અપવાદ [સં.] = આળ; તહેમત

જેને રામ રાખે રે

[રાગ કાશી]

જેને રામ રાખે રે, તેને કુળ મારી શકે !

અવર ન દેખું રે, બીજો કોઈ પ્રભુ પાલે. ટેક

ચાહે અમીરને ખીચ મગાવે, ને રંકને કરે રે રાય;

સ્થલને સ્થાનકે જલ ચલાવે, જલ સ્થાનક સ્થલ થાય;

તરણાનો તો મેહ રે, મેહનું તરણું કરી દાખવે. જેને૦ ૧

નીંભાડાથી બઢતાં રાખ્યાં મંજારીનાં વાઢ;

ટિટોડીનાં ઈંડાં ડગાર્યાં, એવા છો રાજન, રાખવાઢ;

અંત વેઢા આવો રે, પ્રભુ તમે તેની તકે. જેને૦ ૨

બાળ તાળીને ડમો પારથી, સીંચાળો કરે રે તકાવ;

પારથીને તો પગે ઢસિયો, સીંચાળા શિર મહીં ઢાવ;

બાજ પડચો હેઠો રે, પંચી ડડી ગયાં સુખે. જેને૦ ૩

ગજ કાતરળી લઈને બેઠા દરજી તો દીનદયાઢ;

વઢે ઘટે તેને કરે વરાવર, સૌની લે સંભાઢ;

ઢળી તો ઢીરાનો રે, હરિ તો મારો હીંડે હકે. જેને૦ ૪

સ્વાધ્યાય

૧. ધીરે ભગત (ઈ. સ ૧૭૫૩-૧૮૨૫) તેની કાશીઓ માટે પ્રખ્યાત છે. આ કાવ્ય તેનો એક નમૂનો છે. ત્રીજી ટૂંકમાં એ પંખીની વાત છે, તે હોલા હોલીની કથાની સ્વતંત્ર કાશી કવિએ લખી છે, તે 'કાવ્યપરિચય'ના બીજા ભાગમાં મળશે. ટિટોડીની વાત બીજી ટૂંકમાં છે, તે કવિ સુંદરમે પોતાના એક કાવ્યમાં કહી છે :—'સાગરને તીરે એક ટટળે ટિટોડી'. જુઓ 'ગ્રામ-ભજન-મંડળી' નામની ચોપડી.

૨. ભારે સંકટમાં પથુ રામે રાખ્યાના જે દાખલા કવિ આપે છે, તેની વાતોની ખમર ન હોય તો માખાપ કે શિક્ષકને પૂછો.

પ્રશ્નો

૧. રામ જેને રાખે તેને ખીન્ને કમ ન મારી શકે ?
૨. અંત વેળા પ્રભુએ ઉગાર્યા હોય એવા ભક્તોના દાખલા આપો.
૩. હરિ કોને મદદ કરે છે ?

વ્યાકરણ

૧ નીચેનાં વાક્યોમાંથી નામો શોધી કાઢો, અને તે કયા પ્રકારનાં છે તે કહો —

- (૧) છગનના ખેતરમાં ઘઉં વાવ્યા છે.
- (૨) અમારા વર્ગમાં સુરેશની રમત વખણાય છે.
- (૩) કાગડાની મૂર્ખાઈથી શિયાળ તેની પૂરી પકારી ગયું.
- (૪) લિખારીનું દુઃખ જોઈને રમાને દયા આવી.
- (૫) દિવાળી કયા મહિનામાં આવે છે ?

નીચેનાં વાક્યોમાં ખાલી જગ્યાએ નામ મૂકો, અને તે કયા પ્રકારનું છે તે કહો : —

- (૧) પોપટની — વાંકી હોય છે.
- (૨) સસામાં લોકોની — જામી હતી.
- (૩) નાટકમાં અમને બહુ — પડી.
- (૪) યુદ્ધમાં રાજાનું — હારી ગયું.
- (૫) પારસમણિથી જીવન શ્રાવણનું — માદળિયું — થઈ ગયું.

શિક્ષકોને

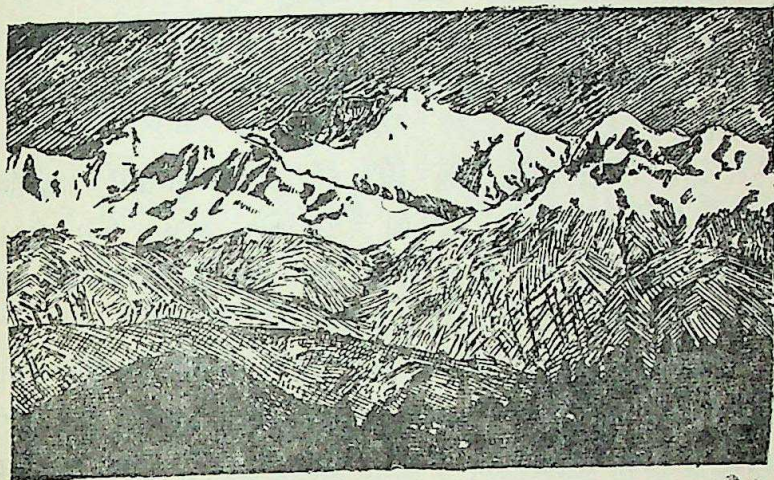
૧. છેવટની ઘડીએ પ્રભુએ જે જે ભક્તોનાં દુઃખો ટાળ્યાં એમની કવિતામાં જણાવેલી કથાઓ વિદ્યાર્થીઓ સમજ્યા કે નહિ તે પૂછવું. આગળ ‘ભાઈ અને વેરી’ એ પાઠમાં એવી જ એક કથા છે.

૨. પ્રભુ મદદ કરે છે, પરંતુ તે ગજ-કાતરણી વડે માંપીને — યોગ્યતા મુજબ — કરે છે; અર્થાત્ હરિ હકથી હીડે છે, એ વસ્તુ કવિએ છેવટની કડીમાં કહી છે, તે બરાબર સમજાવવી.

અઘરા શબ્દો

કુણુ = કોણુ ?	મંજરી = માંજરી-ખિલાડી
અવર [સં.] = અન્ય; ખીજું	તક = કટોકટીનો વખત
પખે = પાખે; વિના	સીંચાણો = શકરો; ખાજ
નીંભાડો = નિમાડો — માટીનાં વાસણ	તકાવ = તાકવું તે
પકવવા ગોઠવેલી કુંભારની ભટ્ટી	હક = સત્ય; ન્યાય

એને શી ઉપમા દઈએ !

સિમલા અને દાર્જિલિંગ પણ હિમાલયના પ્રદેશ છે. પણ ત્યાં મને હિમાલયના મહત્વનો ખ્યાલ ન આવી શક્યો. હું ત્યાં રહ્યો પણ ચોછું, અને એ પ્રદેશ એક અંગ્રેજી સંસ્થાન જેવો લાગ્યો. હિમાલય શું છે, એની કંઈક કલ્પના આલમોડામાં આવી.

હિમાલય ન હોય તો ગંગા, જમના, ધ્રુવપુત્રા ન હોય; હિમાલય ન હોય તો વરસાદ ન હોય અને આ નદીઓ ન હોય; વરસાદ ન હોય તો હિંદુસ્તાન રેગિસ્તાન અથવા સહરાનું રણ હોય. આ જાણનારા, અને સદાય બધી પ્રસાદીઓને સારુ ઈશ્વરને પાડ માનનારા, દીર્ઘદર્શી પૂર્વજોએ હિમાલયને યાત્રાનું ધામ કરી મૂક્યું. આ પ્રદેશમાં હજારો હિંદુઓએ ઈશ્વરની શોધમાં પોતાના દેહનો ભોગ આપ્યો છે. તે ગાંડા નહોતા. તેમની તપશ્ચર્યાને બળે હિંદુ ધર્મ અને હિંદુસ્તાન ટકી રહ્યા છે.

એ હિમાલયનાં ધોળાં શિખરો નિહાળતાં, બુદ્ધી બુદ્ધી કોટિનાં માણસો શું ધારે એમ વિચાર કરતો, કોસાનીમાં સૂર્યના તેજમાં નાયતાં, ખરફથી ઢંકાયેલાં શિખરોની હારનાં હું દર્શન કરી રહ્યો હતો. તે વખતે જે વિચારો ઉપરાઉપર ધસી આવ્યા તેનો ભાગીદાર હું વાંચનારને બનાવી દઉં અને મન હળવું કરું.

ખાળકો બુદ્ધે તો કહે : ‘આ તો સૂતરફેણીનો પહાડ છે; ચાલો આપણે ઢોડી જઈએ ને તેની ઉપર ખેડા સૂતરફેણી ચાખ્યા જ કરીએ.’

મારા જેવો રંટિયાઘેલો કહેશે : ‘કપાસ ફેલીને, કપાસિયા પીલી કાલીને, રૂ પીંજીને, કોઈએ રેશમ જેવા અખૂટ રૂનો પહાડ બનાવી મૂક્યો છે. આ દેશના લોકો કેવા ઘેલા છે કે, આટલી રૂની સગવડ છતાં નાગા-ભૂખ્યા રખડે છે!’

ધર્મનિષ્ઠ પારસી પહોંચી જાય તો સૂર્યદેવને નમસ્કાર કરતો કહેશે : ‘હમણાં જ પેટીમાંથી કાઢેલી નવી ઊજળી દૂધ જેવી પાઘડી ને તેવા જ ઊજળા, અસ્ત્રી કરેલા, ગડીબંધ જામા પહેરેલા, પહાડ જેવા દસ્તૂરો સૂર્યનારાયણનાં દર્શનમાં લીન થઈ, હાથ બેડી, સ્થિર થઈ બેસેલા શોભી નીકળે છે!’

ભાવિક હિંદુ આ ઝગમગતાં છતાં દૂરથી ઘટ્ઠ વાદળાંમાંથી પાણી ઝીલતાં શિખરોને બોઈ કહેશે : ‘આ તો સાક્ષાત્ દયાના ભંડાર શિવજી ગંગાજીને પોતાની ઊજળી જટામાં ઝીલી રહ્યા છે ને ભારતવર્ષને પ્રલયમાંથી બચાવી રહ્યા છે!’

શંકરાચાર્યે આલમોડામાં ભ્રમણ કર્યું હતું. તેમને તો અત્યારે પણ કહેતા સાંભળી રહ્યો છું : “ખરેખર, આ અદ્ભુત દર્શન છે. પણ બધી ઈશ્વરી માયા જ છે. હિમાલયે નથી, હુયે નથી. જે છે તે છે ને એ પ્રહ્મ જ છે. એ જ સત્ય છે, જગત મિથ્યા છે. બોલો, ‘પ્રહ્મ સત્યં જગન્મિથ્યા!’”

વાંચનાર, ખરો હિમાલય આપણા હૃદયમાં છે. એ શુદ્ધમાં સંતાઈ જવું ને ત્યાં શિવદર્શન કરવાં એ ખરી યાત્રા છે, એ જ પુરુષાર્થ છે.

સ્વાધ્યાય

૧. ગાંધીજી આલમોડામાં હતા ત્યારે ત્યાંનો હિમાલય જોઈને જે અનુભવ તેમને થયો, તે આ પાઠમાં જણાવ્યો છે. પાઠનું ચિત્ર એ જ સ્થાનેથી દેખાતા હિમાલયનું છે. પણ ચિત્ર એ તો ચિત્ર જ; ખરું તો કોક દહાડો પ્રવાસે જાઓ અને જુઓ ત્યારે જ. આ પાઠ ગાંધીજીના ‘ધર્મમંથન’ નામના લેખ-સંગ્રહમાંથી લીધો છે.

૨. હિમાલયનાં ઊંચાં શિખરો અરધ્ધી ઢંકાયેલાં રહે છે. માઉન્ટ એવરેસ્ટ એ તેનું ઊંચામાં ઊંચું શિખર છે (લગભગ ૨૯,૦૦૨ ફૂટ). દુનિયામાં ઊંચામાં ઊંચું તે છે. તેના ઉપર ચડવા ઘણા નિષ્ફળ પ્રયત્નો થયા હતા. છેવટના ૨૯-૫-૫૩ ના રોજ એક ટુકડી તેની ઉપર જઈ શકી, તેનું વર્ણન જાણુને.

પ્રશ્નો

૧. ગાંધીજી કહે છે કે હિમાલય ન હોય, તો હિંદુસ્તાન સહરાનું રણ બની જાય, એ શાથી? તે પર્વતમાંથી નીકળતી નદીઓનાં નામ કહો.

૨. હિમાલય જોઈને ગાંધીજી તેને શાની શાની ઉપમા આપે છે?

૩. ખરો હિમાલય આપણા હૃદયમાં છે એમ ગાંધીજી કહે છે, એટલે શું?

વ્યાકરણ

૧ નીચેનાં વાક્યો જુઓ :—

(૧) છોકરો ખાય છે.	(૧) બકરો ચરે છે.
(૨) છોકરી ખાય છે.	(૨) બકરી ચરે છે.
(૧) ચકલો ચણે છે.	(૧) સુરેશ રમે છે.
(૨) ચકલી ચણે છે.	(૨) સુનંદા રમે છે.

ઉપરનાં વાક્યોનાં જોડકાંમાં તમને પહેલા અને બીજા વાક્યમાં વપરાયેલ નામોમાં શો તફાવત દેખાય છે?

છોકરો એ નરજાતિનું નામ છે; છોકરી એ નારીજાતિનું નામ છે.

બકરો એ નરજાતિનું નામ છે; બકરી એ નારીજાતિનું નામ છે.

ચકલો એ નરજાતિનું નામ છે; ચકલી એ નારીજાતિનું નામ છે.

સુરેશ એ નરજાતિનું નામ છે; સુનંદા એ નારીજાતિનું નામ છે.

૧ નીચેનાં વાક્યોમાં નરન્નતિ અથવા નારીન્નતિના નામને બદલે અનુક્રમે નારીન્નતિ અથવા નરન્નતિનું નામ મૂકો —

(૧) કાગડો બેઠે છે.

(૩) ઘોડો ચરે છે.

(૨) મરઘી ચણે છે.

(૪) ફૂતરી ભસે છે.

શિક્ષકોને

૧. નામોની નરન્નતિ અને નારીન્નતિની સમજ પાડવા બીજા દાખલાઓ પૂછવા.

૨. હિમાલયનો વિસ્તાર નકશામાં દેખાડો. તેની ઉત્તરે આવેલા પ્રદેશ બતાવો. તેની બેચાઈની વાત કરો. એવરેસ્ટ પર ચડાઈની વાત કરો.

૩. અંગ્રેજોએ હિંદુસ્તાનની ગરમીથી બચવા પર્વત-પ્રદેશોમાં કેટલાંક સ્થાનો ભલાં કર્યાં હતાં. તેવાં સ્થાનોએ કુદરતની પૂરી શોભા ના બળવા મળે, એ વાતનો ઉલ્લેખ પાઠની શરૂઆતમાં છે તે સ્પષ્ટ કરવો.

૪. પારસી દસ્તરોનો ખ્યાલ આપવો. તેઓનો ગરીબ સંદેહ પોષાક બાળીતો છે.

૫. શંકરાચાર્ય એ માયાવાદી વેદાંતદર્શનના આચાર્ય છે. બ્રહ્મ એ જ સત્ય છે જગત મિથ્યા છે, એ તેમના માયાવાદનું મુખ્ય સૂત્ર છે. તેનો ઉલ્લેખ છેવટે છે, તે સ્પષ્ટ કરવો. વેદાંતના બીજા આચાર્યોનાં નામ કહો — રામાનુજાચાર્ય, મધ્વાચાર્ય.

૬. સિમલા, દાર્જિલિંગ, આલમોડા, ગંગા, જમના, બ્રહ્મપુત્રા, સહરા, આ બધું નકશામાં બતાવવું.

૭. શ્રી કાકાસાહેબ કાલેલકરે ‘હિમાલયનો પ્રવાસ’ નામે પુસ્તક લખ્યું છે; તેમાંથી કેટલાંક પ્રકરણ વાંચી સંભળાવી શકાય.

૮. હિમાલયનાં દૃશ્યોની ચિત્રપોથી મળે તો તેમાંથી તે બતાવો.

અધરા શબ્દો

સંસ્થાન [સં.] = વસાહત; વસ-
વાટની જગા

રેગિસ્તાન = રણ

પ્રસાદી = પ્રસાદ; કૃપા; દયા

દીર્ઘદર્શી [સં.] = લાંબી નજર પહોંચાડ-

નાર; દૂર સુધીનો વિચાર કરવાની

સમજબુવાળું

કોટિ [સં.] = કક્ષા; પ્રકાર

દસ્તર [ફા.] = પારસીઓનો ગોર

કે ધર્મગુરુ

ભાવિક [સં.] = ભાવનાવાળું; શ્રદ્ધાળુ

પ્રલય [સં.] = વિનાશ; આખા જગતનો

લય - નાશ

બ્રમણ [સં.] = ભમવું - વિચરવું તે

બ્રહ્મ [સં.] = પરબ્રહ્મ; પરમ તત્ત્વ;

પરમાત્મા

માયા [સં.] = ભ્રમ; મિથ્યા કલ્પના

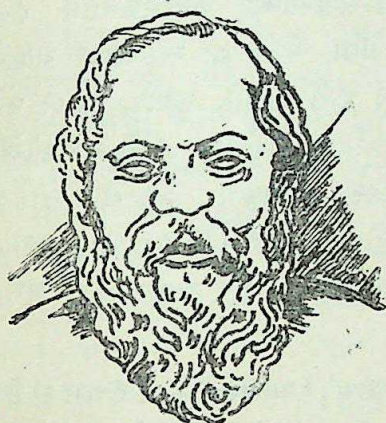
પુરુષાર્થ [સં.] = મનુષ્યે સિદ્ધ કર-

વાનું લક્ષ્ય

૧૧

સત્યવીર સૌક્રેટીસ

સૌક્રેટીસ દુનિયાનો એક અતિ મહાન પુરુષ ગણાય છે. તેનો જન્મ ઈ. સ. પૂર્વે ૪૬૯ના અરસામાં, યુરોપ ખંડમાં આવેલા

સૌક્રેટીસ

ગ્રીસ દેશના એથેન્સ નામે નગર-રાજ્યમાં થયો હતો. તે દિવસોમાં એથેન્સનું રાજ્ય તેની પાસે આવેલા સ્પાર્ટા નામે બીજા નગર-રાજ્ય સાથે યુદ્ધમાં ઊતર્યું હતું. તે યુદ્ધ લાંબા કાળ સુધી ચાલ્યું હતું. તેમાં એથેન્સ જીત્યું તો ખરું, પણ યુદ્ધની અસરથી લોકોના આચાર અને વિચારમાં શિથિલતા

આવવા લાગી હતી. સૌક્રેટીસ તેવા કાળમાં થયો હતો.

સૌક્રેટીસ બહુ બુદ્ધિશાળી હતો. તેને એના સમયની એ શિથિલતા ગમતી ન હતી. સદાચાર તરફ વળવા લોકોને તે સમજાવતો. રોજ સવારના પહોરમાં એ બહાર નીકળી પડતો, અને ચોરચોટે ભેગા થયેલા લોકો જોડે અલકમલકની વાતોએ તે ચડતો. લોકોને તેની આવી વાતોમાં બહુ રસ પડતો. તે સાંભળવા તેઓ એની આસપાસ મધમાખીની જેમ ટોળે વળતા. સૌક્રેટીસ તે દ્વારા સાચો ધર્મ શો છે, એ તેમને સમજાવવા મથતો.

સૌક્રેટીસ ખૂબ સાદાઈથી રહેતો હતો. તે જ કપડાં પહેરતો. કાંઈ ત્યારે સ્ત્રીવીને કે થીંગડું મારીનેય તે વાપરતો. જોરા તેણે કદી પહેર્યા ન હતા. શરીરને સશક્ત અને મજબૂત રાખવા તે બહુ કાળજી રાખતો. સારું મજબૂત શરીર હોય તો પોતાની તેમ જ લોકોની સેવા બરોબર થઈ શકે, એમ તે માનતો. તે ખૂબ મિતાહારી

હતો. તે કહેતો કે, “લોકો રસોઈને સ્વાદિષ્ટ કરવા એમાં મસાલા નાખે છે; હું કકડીને લાગેલી ભૂખને મસાલા તરીકે વાપરું છું. ખીબા સૌ ખાવા માટે જીવે છે; હું જીવવા માટે જ ખાઉં છું.”

આચાર અને વિચારમાં પણ તે ઘણો પવિત્ર હતો. એક સદાચારી સાધુપુરુષ તરીકે તેની નામના હતી. તે સમયે એથેન્સ એની બહોળલાલીની ટેવે હતું. એથેન્સવાસીઓ બતમહેનતને હલકી ગણતા અને રાજકાજમાં લાગ લેવો એને જ આખરદાર માણસનું કામ ગણતા. તેથી તેઓ સામાન્ય રીતે મોચી, સુથાર, લુહાર વગેરે કારીગરોને હલકી કોટીના માણસો ગણતા. એથેન્સવાસીઓને બતમહેનત માટે આમ અનાદર બતાવતા જોઈને સોફ્રેટીસ અકળાતો. એ પોતે એમ માનતો કે, બતમહેનતનાં કામ કરનારા કારીગરોમાં રાજનીતિજ્ઞો ને કવિઓ કરતાં અણસમજનું પ્રમાણ કંઈક ઓછું છે.

એક વાર સોફ્રેટીસને કોઈ કે પૂછ્યું, ‘માણસને માટે ઉત્તમ શું છે?’

સોફ્રેટીસ કહે, “પોતાની આવડત કેળવીને પોતાની ફરજ અદા કરે, તે જ ઉત્તમ માણસ છે. ખેડૂત હોય તો સારી ખેતી કરે; વૈદ્ય હોય તો સારી રીતે વૈદ્ય કરે; રાજનીતિજ્ઞ હોય તો રાજવહીવટ સારી રીતે ચલાવે. પણ જે માણસ કશું જ સારી રીતે કરી શકતો નથી, તે નથી માણસને ઉપયોગી કે નથી ઈશ્વરનો સેવક. માણસ જો ઉપયોગી અને જરૂરી કામ કરતો હોય, તો એમાં શરમજનક કશું જ નથી. એટીપણું જ શરમજનક છે.”

એક વાર સોફ્રેટીસનો એક મિત્ર કેટલાક દિવસથી દિલગીર રહેતો હતો. તે જોઈ સોફ્રેટીસે તેને પૂછ્યું, “તારા ઉપર એવું તે ક્યું દુઃખ આવી પડ્યું છે કે તું આટલો ઉદાસીન રહે છે?”

પેલો મિત્ર બોલ્યો: “ચૈદ્ર નિરાધાર સ્ત્રીઓને નલાવવાનું મારે માથે આવ્યું છે. પક્ષેગમાં તેઓ નિરાધાર થઈ ગઈ છે. મારી એવી સ્થિતિ નથી કે, હું એ સૌનું ભરણપોષણ લાંબા સમય સુધી કરી શકું. બોલો, મારે હવે શું કરવું?”

સોફ્ટીસે તરત જ જવાબ આપ્યો : “ અરે, એમાં તે એવું શું મૂંઝાવા જેવું છે ! એ બધી સ્ત્રીઓને સીવવાના, ગૂંથવાના અને ભરવાના કામે તરત વળગાડી દઈ શકાય. ”

આ સલાહ સાંભળી પેલો મિત્ર આલો બની ગયો કે, ‘ આવા મોટા કુળની સ્ત્રીઓને આવું કામ શી રીતે અપાય ? ’

સોફ્ટીસ એની મૂંઝવણ સમજી બેઠો : “ ગભરાવાનું એમાં કારણ નથી. એ જ સારામાં સારો ઉપાય છે. પોતાનું ભરણપોષણ થઈ શકે એટલું તેઓ રળશે એટલું જ નહિ, પણ તેઓની શક્તિ અને સમયનો સદુપયોગ થશે. વળી બીજો લાભ એ થશે કે, નવરા બેસવાને લીધે જે કૂચલી, ઈર્ષ્યા અને નિરાશા ફેલાય છે, તેમાંથી તેઓ બચી જશે. ” પેલા મિત્રે સોફ્ટીસના કહેવા પ્રમાણે ક્યું અને એનું સારું પરિણામ આવ્યું.

એથેન્સના રાજવહીવટમાં પડેલા લોકોમાં પણ સોફ્ટીસ ભળતો હતો અને તેમની સાથે લોકોનાં ધર્મ, રૂઢિ, રીતરિવાજ, દેવદેવીઓ વિષેની માન્યતાઓ, રાજકારણ વગેરે દુનિયાભરની વાતો કરતો અને ચર્ચામાં ભિતરતો. તે સ્વતંત્ર અને જાંઠો વિચારક હતો. પ્રામાણિકપણે વિચાર કરતાં જે સાચું લાગે તે જ એ માનતો અને કહેતો તથા આચરણમાં ઉતારતો. છતાં નમ્રપણે તે હંમેશા કહેતો કે, હું અજ્ઞાની છું; જ્ઞાન મેળવવા મથું છું.

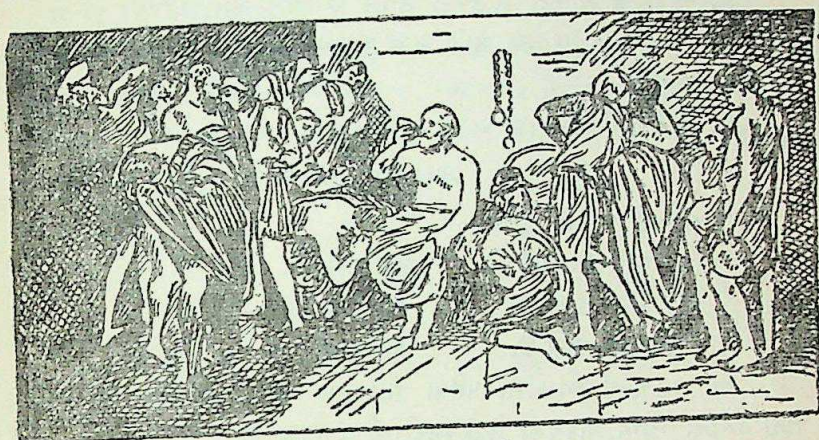
આથી ખાસ કરીને એથેન્સનો યુવકવર્ગ તેના ઉપર ખૂબ ખુશ રહેતો. સોફ્ટીસના સ્વતંત્ર વિચારોની તેઓની ઉપર ભારે અસર પડી હતી. આ જોઈ એથેન્સના રાજ્યકર્તાઓ અકળાવા લાગ્યા. તેઓમાં એનેટસ નામનો એક આગેવાન હતો. તેનો જીવાન છોકરો સોફ્ટીસની સાથે બેસતો જાઠતો, તે એનેટસને ગમતું ન હતું. તેણે તથા બીજા કેટલાકે મળીને છેવટે સોફ્ટીસ ઉપર એવો આરોપ મૂક્યો કે, તે જીવાનોને બહેકાવે છે તથા નગરદેવતાને માનતો નથી; અને એમ તે, રાજ્યના કાયદા મુજબ, રાજદ્રોહ કરે છે. આથી તેના ઉપર જાહેરમાં કામ ચલાવવામાં આવ્યું, અને તેને મોતની સજા થઈ. એ વખતે સોફ્ટીસે અદાલતમાં પોતાને વિષે જે બયાન આપ્યું હતું તે જગતના સાહિત્યમાં અમર થયું છે.

સબની ખખર બાણી, પ્લેટો, ક્રીટો વગેરે સૉક્રેટીસના મિત્રો તથા શિષ્યો દુઃખી થયા. તેમાંના કેટલાક તેને કેદમાંથી છાનામાના ભગાડવાની પણ પેરવી કરવા લાગ્યા. એ માટે તેઓએ ગોઠવણ પણ કરી. પરંતુ સૉક્રેટીસ કબૂલ થાય તો ને ? તેને સમજવવા માટે તેઓએ ક્રીટોને તેની પાસે મોકલવાનો વિચાર કર્યો.

ક્રીટો વહિલી સવારે જેલમાં દાખલ થયો. જોયું તો સૉક્રેટીસ ખાટલા પર નિરાંતે બેઠેલો હતો. ૪૮ કલાક પછી જેને મરવાનું છે તેવો માણસ નસકોરાં બોલાવતો ઘસઘસાટ બેઠો છે ! આ ગાઠ બેઠામાં ભંગ પાડવાની ક્રીટોની હિંમત ન ચાલી. ચૂપચાપ તે બાબત પર બેસી રહ્યો. થોડી વાર પછી સૉક્રેટીસ બોલ્યો, એટલે ક્રીટોએ બધી વાત એને સમજાવી.

પરંતુ સૉક્રેટીસે ડોકું ધુણાવી ના પાડી અને કહ્યું : “એથેન્સ-વાસીઓએ ભલે મને અન્યાય કર્યો હોય અથવા એથેન્સનો કાયદો ભલે મને અન્યાય કરતો હોય; પરંતુ, બીજા અન્યાય કરે તેથી આપણે પણ અન્યાય કરવો, એ ન્યાયયુક્ત નથી. જૂઠાણાનો જવાબ જૂઠાણાથી આપવો, પાપનો સામનો પાપથી કરવો, એ કદી વાજબી નથી, એમ મેં હંમેશા કહ્યું છે. એટલે એથેન્સવાસીઓએ મને અન્યાય કર્યો હોય તોપણ, ચોરીછૂપીથી ભાગી જવું, એ મને ન છે. વળી આજ સુધી મેં અહીંના ધારા પાળ્યા છે, અહીં હું બેઠો છું, અહીંના નિયમ મુજબ મેં લગ્ન કર્યું છે, મેં લશ્કરમાં સેવા કરી છે. આ બધું મેં સ્વેચ્છાથી કર્યું છે. હું ગમે ત્યારે આ રાજ્ય છોડી બીજા રાજ્યમાં જઈ શકતો હતો. અહીં જ વસવાનું મને કોઈ એ ફરમાન નહોતું કર્યું. અહીં રહીને મેં અહીંના નાગરિક તરીકેના હકો અને જવાબદારીઓ સ્વીકારી લીધાં છે. આજ દિવસ સુધી હકોનો લાભ લીધો છે. હવે આજે રાજ્યના લોકોને હું ગુનેગાર લાગું છું, અને માનો કે મને અન્યાયી રીતે પણ અહીંના કાયદા મુજબ તેઓ સજા ફરમાવે છે. હવે તારી સલાહ મુજબ હું નાસી જઈ, તો શહેરના તમામ કાયદાઓના પાયાને જ મેં ધક્કો પહોંચાડ્યો કહેવાય; ને એ રીતે

રાજ્યને તેમ જ સૌ નાગરિકોને મેં તુકસાન પહોંચાડ્યું કહેવાય. કીટો, આમ તે કદી કરાય? આમ કરવું એ તો પાપની સામે પાપથી બદલો વાળવા જેવું થાય.” કીટો કશું બોલી શક્યો નહીં.

તે કાળે એથેન્સમાં ઝેર આપીને મોતની સજા કરવામાં આવતી. સૉક્રેટીસને કેદખાનામાં ઝેરનો ખ્યાલો આપવામાં આવ્યો. જેલના અધિકારીએ રડતાં રડતાં તે તેને આપ્યો. પણ સૉક્રેટીસે તો તે હસતે મોઢે હાથમાં લીધો અને બાણે શરબત પીવાનો હોય તેમ આનંદથી તે પી ગયો. આમ તે મૃત્યુને વશ થયો. એથેન્સવાસીઓએ આમ પોતાના એક મહાન પુરુષને ઝેર પાઈને આ જગતમાંથી વિદાય કર્યો. પરંતુ સત્યને ખાતર મોતને વરનાર તે સત્યવીર સૉક્રેટીસ આજે દુનિયાભરમાં અમર થઈ ગયો છે.

સ્વાધ્યાય

૧. ગ્રીસ દેશ કયાં આવ્યો, તે યુરોપના નકશામાં જુઓ. એ નાનકડા રાજ્યમાંથી સિકંદર ચઝાઈ કરીને હિંદુસ્તાન સુધી આવ્યો હતો, તે તમે જાણતા હશો. રોમન લોકોની પહેલાં ગ્રીક લોકો સુધારામાં આગળ હતા.

૨. ગાંધીજીએ સત્યવીર સૉક્રેટીસ વિષે ગુજરાતીમાં નાની ચોપડી લખી છે. તે મેળવીને વાંચજો.

પ્રશ્નો

૧. સોફ્ટીસની સાદાઈ વિષે કહે.
૨. તે સમયના ગ્રીક લોકો જાતમહેનતને કેવી ગણતા ? સોફ્ટીસ એ વિષે શું માનતો ?
૩. સોફ્ટીસ માણસ માટે શું ઉત્તમ છે એમ માનતો ?
૪. સોફ્ટીસ ઉપર શા માટે કામ ચલાવવામાં આવ્યું ? તેને શી સજા કરવામાં આવી ?
૫. સોફ્ટીસે જેલમાંથી નાસી છૂટવાની શા માટે ના પાડી ?

વ્યાકરણ

¶ નીચેનાં વાક્યો જુઓ —

(૧) આખલો ચરે છે.	ગાય ચરે છે.
(૨) મોર નાચે છે.	ઢેલ નાચે છે.
(૩) ભાઈ વાંચે છે.	બહેન વાંચે છે.

આ વાક્યોનાં જોડકાંમાં પહેલા વાક્યમાં નરજાતિનું નામ છે અને તેની જોડેના ખીજા વાક્યમાં તેની નારીજાતિનું નામ છે.

આખલો નરજાતિનું નામ છે; ગાય નારીજાતિનું નામ છે.

મોર નરજાતિનું નામ છે; ઢેલ નારીજાતિનું નામ છે.

ભાઈ નરજાતિનું નામ છે; બહેન નારીજાતિનું નામ છે.

¶ આ પહેલાંના પાઠમાં છોકરો-છોકરી, બકરો-બકરી, ચકલો-ચકલી, કૂતરો-કૂતરી વગેરે નામોમાં નરજાતિના નામમાં થોડો ફેર કરવાથી જ તેનું નારીજાતિનું નામ બને છે.

આ પાઠમાં આપેલાં નામોમાં નરજાતિના નામને બદલે નારીજાતિના નામ તરીકે તદ્દન જુદો જ શબ્દ આવે છે.

શિક્ષકોને

૧. કેટલાંક નામોની નરજાતિ અને નારીજાતિ માટે જુદા જ શબ્દો વપરાય છે, તે વસ્તુ ખીજા દાખલા આપોને સમજાવવી.

૨. ગ્રીસ દેશમાં પ્રાચીનકાળમાં જુદાં જુદાં નગર પૂરતાં મર્યાદિત એવાં અનેક નગર-રાજ્યો હતાં. બુદ્ધકાળમાં હિંદુસ્તાનમાં જુદા જુદા ગણો-સમૂહોનાં રાજ્ય હતાં; તેમને ગણ-રાજ્ય કહેતા. એ વસ્તુનો ઉદ્દેશ્ય કરવો.

૩. ઘણા મહાપુરુષોને તેમના જમાનામાં આહું વેઠવું પડ્યું છે. ઘણી વાર તેમને પોતાનું બલિદાન આપવું પડ્યું છે, એ વસ્તુ ઈસુ ખ્રિસ્ત, ગાંધીજી વગેરેના દાખલા-ઓથી સમજાવવી. પરંતુ એમ કરવાથી તેમનો સત્યસંદેશ રોકતો રોકતો નથી- બલકે વધારે પ્રચાર પામે છે, એ તરફ ધ્યાન ખેંચવું.

અધરા શબ્દો

સત્યવીર [સં.] = સત્ય માટે પ્રાણ
 આપનાર વીર પુરુષ
 અલકમલકનું = જાતગતનું; ભાત-
 ભાતનું (૨) દેશવિદેશનું
 મિતાહારી [સં.] = પ્રમાણસર-પોષણ
 માટે જોઈએ તેટલો જ ખોરાક
 લેનારું
 રાજનીતિ [સં.] = રાજકારભાર

ચલાવવાની વિદ્યા જાણનારું
 રાજદ્રોહ [સં.] = રાજ કે રાજનો
 દ્રોહ - વિરોધ
 અયાન [અ.] = જુમાની; હેવાલ
 ફરમાન [ફા.] = હુકમ; આજ્ઞા
 નાગરિક [સં.] = શહેરમાં રહેનાર,
 કે રાજ્યનો સામાન્ય પ્રજાજન

૧૨

પ્રભુ તને પ્રસન્ન તે કેમ થાયે

પ્રભુ તને પ્રસન્ન તે કેમ થાયે ? તારા દિલનું કપટ નવ જાયે. ટેક
 પ્રભુ-કીરતન પ્રભુ-નામસ્મરણમાં, અતિશે આઢસ તારે;
 ડાચાકૂટ, લવ, પરનિદામાં, આખો દિવસ નવ હારે. પ્રભુ ૧
 પ્રભુનું પૂજન કરતી વેઢા, કાયા તારી કંપે;
 ગંજીફો સોગટાં કૂટતાં આઠ પહોર નવ જંપે. પ્રભુ ૨

- હરિનું ચંદન ઘસતાં તારું, શ્રમથી શરીર વગડે;
કૂડી કૂદકું લઈ મરીમસાલો, ભાવે ભાંગ જ રગડે. પ્રભુ ૩
- एकादशी ओच्छवनां जागरण, अति कठण तने लागे;
भांड भवैया जोवा सारु सारी रात ज जागे. प्रभु ४
- हरिना भगतने लूखું સૂકું, વેઠ જ વઢગી જાણે;
सगां संबंधी पहुणा आवे तेने, पीरसे मिष्ट पराणे. प्रभु ५
- बे पैसानी गुरु सेवा बतावे, त्यां गणगणतું વોલે;
घरनी स्त्री ज्यारे मागे घरेणું, त्यां हसी मगन थई डोले. प्रभु ६
- खोटां मोती काच कीडियां, भगवत भूषण घालે;
सोनुं रूप, मणि मुक्ता विण, सुत स्त्रीने नव चालે. प्रभु ७
- जग देखतां जવવા વેસે, बाकी नहाय न खावा;
गळां कापे त्यां थाय गळगळो, ए वैष्णवना भावा. प्रभु ८
- आ करवું, આ ના કરવું એમ, અન્યને શિક્ષા દે છે;
ते परमाणे तું नथी करतो, अनुचित कर्म करे છે. प्रभु ९
- અંતરનાં છઠ્ઠ અન્ય ન લહે, પણ જાણે અંતરજામી;
એ તો સાચાનો સંગી છે, दास दयानो स्वामी. प्रभु १०

દયારામ

અધ્યાય

૧. પ્રભુ પ્રસન્ન થતો નથી તેનાં શાં શાં કારણ કવિએ દર્શાવ્યાં છે? ખીન્ન પણ કારણો તમે ઉમેરી શકશો.
૨. ખોટા વૈષ્ણવની શી શી ચેષ્ટાઓ કવિએ બતાવી છે? તે પ્રમાણે બહારથી બુદ્ધો દેખાવ કરીને અંદરથી બુદ્ધ આચરનારના ખીન્ન દાખલા આપો.
૩. કવિ દયારામની ખીણ કઈ કવિતા તમે શીખી ગયા? દયારામ અંગે (પાંચમી ચોપડી) 'કહાનની વાંસળી' એ પાઠમાં ઉલ્લેખ છે. તે યાદ કરો.

વ્યાકરણ

૧ નીચેનાં વાક્યોમાં નરન્નતિ કે નારીન્નતિનાં નામો ઓળખો.

- (૧) આ પુરશી નાની છે.
- (૨) પેલો ટોપલો મોટો છે.

- (૩) આ ચોપડી મન્નની છે.
- (૪) પેલો ખાટલો તૂટેલો છે.
- (૫) આ કેરી ખાટી છે.
- (૬) શિમાળો ગયો; હવે ઉનાળો આવ્યો.
- (૭) મારો પગ દુઃખે છે.
- (૮) તારી આંખ દુઃખે છે.
- (૯) ગોળ ગળ્યો લાગે છે.
- (૧૦) આ આજરી કાળી છે.

શિક્ષકોને

૧. પ્રાણી કે પદાર્થનાં નામો નર કે નારી જતિનાં હોય છે; તેમના વધુ દાખલા આપી સમજાવો. (નાન્યતર જતિનો ઉલ્લેખ હવે પછીના પાઠમાં આવશે.)

૨. અંતરનાં કપટ અંતરજની જાણે છે. એની સાથે ‘ભગવાન બધું જુએ છે’ એ વાત તથા ‘આસપાસ આકાશમાં’ એ કવિતા (બીજી ચોપડી) પણ સરખાવવા કહેવું. ત્રીજી ચોપડીમાં ‘સાચાબોલો છોકરો’ એ નાટક છે; તે પણ આના અનુસંધાનમાં યાદ કરાવવું.

અધરા શબ્દો

લવ=લવારો	ભાંડભવૈયા=ખેલ-તમાશા કરનાર લોકો
જાંપવું=શાંત પડવું; અટકવું	સારું (હિંદી)=આખું; પૂરેપૂરું
ફૂંડી=પહોળા મોંનું નાના ફૂંડ	પરુણો=પરોણો; મહેમાન
જેવું પાત્ર	મગન=મગન-રાજ
ફૂંડકું=ફૂંડકા જેવું ટીપવા-કચરવાનું	કાચકીડિયાં=કાચતા નાના મણકા
સાધન	મુક્તા [સં.]=મોતી
રગડવું=લસોટવું	ભાવા=ભાવ-ચેષ્ટા
ઓચ્છવ=ઉત્સવ; તહેવાર	શિક્ષા [સં.]=શિખામણ
જાગરણ=રાત્રે જાગવું તે-ઉજાગરો	અનુચિત [સં.]=અયોગ્ય; ખોટું
(વ્રત કે ભજન નિમિત્તે)	લહેવું=જાણવું; સમજવું

ટાઈટેનિકની જળસમાધિ

‘ટાઈટેનિક’ નામે એક જળરહસ્ત આગબોટ હતી. અંગ્રેજીમાં ‘ટાઈટેનિક’ નો શબ્દાર્થ પણ રાક્ષસી, જળરહસ્ત એવો થાય છે. ૪૫,૦૦૦ ટનની એ આગબોટની લંબાઈ ૧,૦૦૦ ફૂટ હતી. ૧૯૧૨ની સાલમાં એ બંધાઈને તૈયાર થઈ હતી. તેને તૈયાર કરતાં ત્રણ વર્ષ લાગ્યાં હતાં. તે કાળમાં એના જેવડી બીજી એકે આગબોટ નહોતી. તરતા ગામ જેવી એ આગબોટમાં મુસાફરોની સગવડને સારુ ફરવાનાં અને રમવાનાં મેદાનો, તરવાના હોજ, રમવાને માટે મોટા ખંડ, ફૂલઝાડોનો એક નાનકડો બગીચો — એવી એવી તે કાળે ન મનાય તેવી સગવડો રાખવામાં આવી હતી. મુસાફરીમાં જરૂરની વસ્તુઓની દુકાન પણ આગબોટમાં સાથે તરતી હતી !

ક્રેપ્ટન સ્મિથ કરીને એક અનુભવી અને ચતુર વહાણુવટી તેનો કપ્તાન નિમાયો હતો. આટલાન્ટિક મહાસાગર ઓળંગી ઓળંગીને ઘરડો થયેલો એ ખલાસી હતો. એ ઓળંગવો એટલે તળાવ પાર કરવા જેવું એને મન ગણાય.

આવી જળરી આગબોટ અને આવો અનુભવ-વૃદ્ધ કપ્તાન ! એવો સુંદર મેળ જોઈને લોક એમ જ માનતા કે, ટાઈટેનિક તો કદી ડૂબે જ નહિ. તેના માલિકો પણ સ્વાભાવિક રીતે એમ જ માનતા.

દુનિયાની એક અબળબળી સમી આ આગબોટ ૧૯૧૨ના એપ્રિલના બીજા અઠવાડિયામાં ઇંગ્લંડના સાઉથપ્ટન બંદરેથી અમેરિકા જવા ઊપડી. અનેક શ્રીમંત લોકે આ મશાહૂર સફરના પહેલા યાત્રી થવાનું માન મેળવવાને માટે, તેમાં બેસી અમેરિકા જવાની ટિકિટો ખરીદી. ઊપડી ત્યારે તેમાં કુલ ૨,૩૫૮ માણસો હતાં. તે વખતે કોઈને ખ્યાલ સરખો પણ નહોતો કે, ટાઈટેનિક જેવી જળરી ચીજ પણ ચાર દિવસનું ચાંદરણું હતું. ચોથે જ દિવસે અને લગભગ અમેરિકા નજીક પહોંચતાં જ અચાનક તેમાં ગાળડું પડ્યું અને તે ડૂબી !

ગાળડું એક હિમપર્વતને લીધે પડ્યું. બરફનો એ બડક ઉત્તર ધ્રુવ તરફથી જાણે આગબોટનો કાળ બનીને જ તરી આવ્યો હતો. તેના એક ભાગ પાણી નીચે હતો. બહાર દેખાતો ભાગ આગબોટને પડખે થઈને વહી ગયો. પણ પાણીમાં નીચે ઢંકાયેલા ભાગનો ગોઠો આગબોટને તળિયે વાગ્યો. તે વખતે આગબોટ પરનું રાતનું જમણુ પૂરું થયું હતું. ઠંડી સખત હતી, એટલે તૂતક ઉપર કોઈ નહોતું. કોઈ પથારીમાં હતા, તો કોઈ પાનાં ખેલતા હતા. જગતા હતા તેમને સૌને આંચકો તો જણાયો. પરંતુ ‘ટાઈટેનિક’ને તે કાંઈ થાય! એમ જ સૌએ માન્યું, અને સૌ પાછા પોતપોતાને કામે વળગ્યા : રમનારા રમવા લાગ્યા, સૂતારા સૂઈ ગયા.

પરંતુ, ડ્રોઈટન સ્મિથ એમ ભરમાઈને ઘેસી ન રહ્યો. તપાસ કરતાં જણાયું કે, નીચે ભંડકમાં ઝપાટાબંધ પાણી ભરાય છે; આગબોટ અને એના ઉતારુઓ પાણીમાં નીચે ડૂબતાં બંધ છે. તરત તેણે આગબોટને ઊભી રાખવાનો હુકમ કર્યો. તેનાં રાક્ષસી એન્જિનો અટક્યાં, એટલે તેમના ચાલવાને લીધે લાગતો ધણુધણાટ બંધ થયો. તે પરથી જગતા ઉતારુઓ પોતાની ચોરડીઓમાંથી બહાર નીકળ્યા અને તપાસ કરવા તૂતક પર ગયા. ‘એન્જિન કેમ બંધ પડ્યાં?’ — એ જ સૌ માંહોમાંહે પૂછવા લાગ્યા.

હવે કબ્તાન ખરી સ્થિતિ પામી ગયો હતો કે, પહેલું ગાળડું કેમે કરીને પુરાય એમ નથી; આગબોટ હવે ડૂબવા ખાતે છે. એટલે એક તરફથી તેણે એવો વાયરલેસ છોડવાનો હુકમ આપ્યો કે, ‘ટાઈટેનિક ડૂબે છે, મદદે દોડો.’ બીજી તરફથી તેણે ઉતારુઓને હાકલ કરાવી કે, ‘તારક-પટા પહેરી સૌ તૂતક પર પહોંચો.’ સામાન્ય રીતે આવો હુકમ એ ડૂબતા વહાણની ચોક્કસ નિશાની ગણાય. છતાં ઉતારુઓએ તો એમ જ માન્યું કે, આ તો ચંકોર કબ્તાને અગમચેતી જ દાખવી છે; ખરેખર ભયનું કશું કારણ નથી.

હુકમ પ્રમાણે ઉતારુઓ પોતપોતાના પટા લઈને તૂતક પર બંધ છે, ત્યાં તો સ્મિથે ત્રીજો હુકમ છોડ્યો, ‘અચવાની હોડીઓ

તૈયાર કરો.' હવે ઉતારુઓ સમજ્યા કે, ઉપર આકાશ અને નીચે પાણી વચ્ચેથી બચાવવા તેમની આસપાસના પાણી સિવાય બીજું કોઈ નથી. આગબોટની એક બાજુ પાણીનો ભાર વધતો જવાથી તે ભાગ નીચે ખસતો જતો હતો. અમુક કલાકોનો જ હવે સવાલ હતો.

છતાં, કોઈ રહારોળ કે કકળાટ કરતું નથી. સૌ શાંત થઈને આગળના હુકમની રાહ જોતાં બેસ્યાં છે. આમાં સ્ત્રીઓ છે, પુરુષો છે, બાળકો છે, બુદ્ધાં છે; અને તેમને સલામત પહોંચાડવાની જવાબદારી ધરાવનારા અમલદારો અને બલાસીઓ છે. આ છેલ્લો વર્ગ તો મરણ જાણતો જ નથી. તેઓ તો બચવાની હોડીઓ તડાતડ તૈયાર કરવામાં પડ્યા છે. એક એક મિનિટ એમને માટે તો કાળ જોડે ચુદ્ધ બરોબર છે. તેમણે હોડીઓ તૈયાર કરી. હવે તેમાં ઉતારુઓ ખેસાડી દેવાના છે. 'ટાઇટેનિક' તે કદી ડૂબે! એટલે બચવાની હોડીઓ પણ, ઉતારુઓની સંખ્યા પ્રમાણે, પૂરતી રાખવામાં નહોતી આવી. તેથી ઘણાએ તો જળસમાધિ જ લેવાની હતી.

કપ્તાનનો હુકમ બહાર પડ્યો : 'પુરુષો હોડીથી દૂર બેસા રહે. સ્ત્રીઓ નીચેના તૂટક પર પહોંચે.' અને તરત જ પુરુષો શાંતિથી અને ગંભીર ભાવે પાછા ખસ્યા. હવે ઉપરના તૂટકેથી બચાવની હોડીઓ સ્ત્રીઓના નીચેના તૂટક પાસે ઉતારવામાં આવી. સ્ત્રીઓ તેમાં ચૂપકીથી બેસવા લાગી. કેટલીક સ્ત્રીઓએ તેમ કરવાની ના પાડી : આખી જિંદગી જેની સાથે ગાળી, તેની જ જોડે મરણ કેવું મીઠું! 'અમે તો અમારા પતિ જોડે જ જીવીશું કે મરીશું' એમ કહી કેટલીક સ્ત્રીઓ ડૂબતા વહાણ પર જ પોતાના પતિની સાથે રહી.

એક કુમારી બચવાની હોડીમાં બેઠી હતી. પણ તેની માસીને જગા ન મળી શકી. કુમારીએ કહ્યું, "માસી, તું જા. મારાં ભાઈ બહેન તારા વગર નમાયાં થાય. હું તો એકલી જ છું," અને એમ તેણે મરણ પસંદ કર્યું.

સ્ત્રીઓને હોડીઓમાં બેસાડ્યા પછી, પુરુષોની વારી આવી. તેઓમાં કેટલાક તો એવા વિચારના હતા કે, આવી રાતે 'હૂંઠવાતા' હોડીમાં રહેવા કરતાં આગબોટ પર જ શા ખોટા !

વાયરલેસ-વાળો સતત તેનો વીજળી-પોકાર કર્યા જ કરતો હતો, 'મદદે દોડો.' દરિયામાં તરતી કેટલીક આગબોટોના વાયરલેસ જવાબો પણ આવ્યા કે, 'અમે આવીએ છીએ.' હવે તો તેની તારની ચોરડીમાં પણ પાણી પહોંચ્યું હતું. રાતનો એક વાગ્યો હતો. જેટલા જીવોને બચાવી શકાય તેટલા જીવોને હોડીમાં લઈને તેમના ખલાસીઓ હવે દૂર રહ્યા રહ્યા 'ટાઈટેનિક'ને ડૂબતી જોઈ શકતા હતા.

દરિયા સાવ શાંત સરોવર જેવો હતો. આગબોટની એક બાબુ નીચે ડૂબવાથી બીજી બાબુ પાણી ઉપર ઊંચકાઈ આવતી હતી. તેની ઉપર ઊભેલાં માણસો એ અંધારી રાતે (કેમ કે, તે વખતે ચંદ્ર પણ નહોતો.) કાળની જાણે વાટ જોતાં હતાં. કેપ્ટન સ્મિથ આગબોટને માથે આવેલા પોતાના સ્થાન પર સ્થિર મુદ્રાથી ઊભો હતો. આગબોટનો ઊંચો આવતો ભાગ વધારે ઊંચો આવ્યો, વચ્ચેથી તૂટવાનો મોટો કડાકો થયો, અને જેમ કોરવંકું થતું થતું પાણીમાં ટંબલર ડૂબે, તેમ ધીમે ધીમે તે અડૂબ મનાયેલી આગબોટ સમુદ્ર-તળિયે ગઈ !

આ વખતે જ પહેલવહેલી ચીસ પડી અને તે આગબોટ પર રહેલા ૧,૬૦૦ જીવોની મરણચીસ હતી. હોડીઓમાં બચેલો એક ભાઈ લખે છે, 'માણસે કદી પણ નહિ સાંભળી હોય એવી કારમી ચીસ અમારે કાને પડી. મરણમાંથી બચવાને માટે એ સ્વાભાવિક માનવપોકાર હતો. પણ એ કોણ સાંભળે? અમને તો ઘણુંય થયું કે, પાસે જઈને એકાદ બે બે મળે તેમને ઉપાડી લઈએ. પણ એમ કરવા જવામાં અમારી આખી હોડીનું જ મરણ હતું.'

સવારના ચાર વાગ્યે પહેલી મદદ આવી, ત્યાર પહેલાં બે કલાકે 'ટાઈટેનિક' અદૃશ્ય થઈ ગઈ હતી. 'કાર્પેથિયા' નામની આગબોટ, ડૂબવાના સ્થાને, બનતી ત્વરાએ ધસી આવી હતી. પણ હોડીઓમાં

હૂંઠવાતા લગભગ ૭૦૦ માણસોને ઉપાડી લેવા ઉપરાંત તે વધુ કાંઈ ન કરી શકી. આ બચેલામાં ક્રેપ્ટન સ્મિથ નહોતો. આગબોટનો કપ્તાન પોતાની પ્રિયતમા સમી આગબોટ જોડે જ ડૂબવામાં પોતાનું માન સમજે છે. સ્મિથ એ માનની સાથે મર્યા. અને તે વખતે એને સમાધાન હતું કે, પોતે પોતાની ફરજ બજાવી છે.

સ્વાધ્યાય

૧. ભરદરિયે વહાણ ડૂબતું એ એક ભારે કરુણ બનાવ છે. તે વખતે વહાણના મુસાફરોની કેવી અસહાય દશા થતી હશે તેની કલ્પના કરો. તેવે વખતે ધીરજ અને શિસ્ત રાખવાનો ગુણ ખાસ જરૂરી થઈ પડે છે.

૨. આપણા દેશમાં આગગાડી, મોટર અસ વગેરે જાહેર વાહન-વ્યવહારના ઉપયોગ વખતે મુસાફરો પડાપડી અને ધક્કામુક્કી કરે છે; તેવા લોકોની આવી કટોકટી વખતે શી વલે થાય તેની કલ્પના કરી જુઓ.

૩. આવડી મોટી લોખંડની આગબોટ શી રીતે તરી શકે, તેનું વિજ્ઞાન સમજો.

૪. મુંઝઈ જવાનું થાય તો આરામાં પડેલી આગબોટ જોઈ આવજો.

૫. હિમપર્વત ઓટલે શું? એવડો મોટો અરક્તો પહાડ દરિયામાં કયાંથી? દ્રુવ-પ્રદેશ પાસેના અત્યંત ઠંડા પ્રદેશોમાં અરક્ત થઈ ગયેલા સમુદ્રો-માંથી ડુંગરા જેવો મોટો ભાગ છૂટો પડી તરતો તરતો આવી ચડે છે.

પ્રશ્નો

૧. લોકો શાથી માનતા કે ટાઇટેનિક કદી ડૂબે જ નહિ?

૨. ટાઇટેનિકમાં ગાખડું શી રીતે પડ્યું?

૩. અરક્તો પહાડ દરિયામાં કયાંથી આવ્યો?

૪. ટાઇટેનિકના મુસાફરોએ આ અકસ્માત વખતે શિસ્ત અને ધીરજ કેવાં બતાવ્યાં તે વર્ણવો.

૫. તમે કદી હોડી કે આગબોટમાં બેઠા છો? તમને તરતાં આવડે છે?

વ્યાકરણ

૧ નીચેનાં વાક્યોમાં નાગરી અક્ષરે લખેલાં નામો જુઓ —

(૧) છોકરું રડે છે.

(૨) અકરીનું વચ્ચું બેં બેં કરે છે.

(૩) ગાયને જોઈને વાછરડું ભાંભરડે છે.

(૪) ગધેહું ખૂંપ ભાર ઉપાડે છે.

- (૫) આ મારું ઘર છે.
 (૬) આ પુસ્તક મારું છે.
 (૭) સોનું બહુ મોંઘું છે.
 (૮) ગાયનું ઘી પીળા રંગનું હોય છે.
 (૯) મારું માથું દુઃખે છે.
 (૧૦) આ જાડ મોટું છે.

પહેલા વાક્યમાં છોકરું શબ્દ નરન્નતિનો પણ નથી, કે નારીન્નતિનો પણ નથી. છોકરો શબ્દ નરન્નતિનો છે; છોકરી શબ્દ નારીન્નતિનો છે. જે શબ્દ નરન્નતિનો ન હોય કે નારીન્નતિનો ન હોય તે નાન્યતર ન્નતિનો કહેવાય. નાન્યતર એટલે બેમાંનું એકે નહિ તેવું - ત્રીણું.

ઉપરનાં વાક્યોમાં નાગરી અક્ષરે લખેલા શબ્દો નરન્નતિના નથી કે નારીન્નતિના પણ નથી; તે બધા નાન્યતર ન્નતિના શબ્દો છે.

શિક્ષકોને

૧. નરન્નતિ, નારીન્નતિ, કે નાન્યતરન્નતિનો શબ્દ નક્કી કરવા માટે શબ્દની આગળ કેવો, કેવી, કેવું એ વિશેષણ લગાડી જોવા કહેવું. જ્યાં 'કેવો' લાગી શકે તે નરન્નતિનો શબ્દ; 'કેવી' લાગી શકે તે નારીન્નતિનો શબ્દ; અને 'કેવું' લાગી શકે તે નાન્યતર ન્નતિનો શબ્દ. આ રીતે ન્નતિ ઓળખતાં શીખવવું.

૨. 'દુનિયાની અન્યબીઓ' એટલે શું તેનો ખ્યાલ આપવો. અન્યબી પમાડે તેવી કેટલીક રચનાઓને 'દુનિયાની અન્યબી' ગણવામાં આવે છે. પિરામિડ વગેરેની સાત અન્યબીઓમાં ગણતરી થાય છે.

૩. કેપ્ટન રિમ્મ થોતાની ફરજને સ્થાને હવટ સુધી અડગ બસો રહ્યો એનો ખ્યાલ વિદ્યાર્થીઓને ઠસાવવો. સાતમી યોષ્યમાં 'દીવાદાંડીવાળો' એ પાઠમાં પણ ફરજ બજાવવાનો પ્રસંગ છે. તે પણ અહીં કહી સંભળાવવો.

અધરા શબ્દો

જળસમાધિ = પાણીમાં ડૂબી જવું તે
 ચાર દિવસનું ચાંદરણું = ચંદ્રની ચાંદ-
 નીની માકક થોડો વખત જ
 રહેનારી વસ્તુ

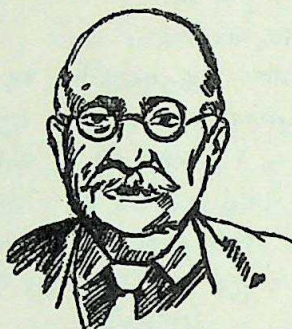
ભાંડક = વહાણનો પાણીની સપાટીથી
 નીચે રહેતો ભોંયરા જેવો ભાગજ્યાં
 સામાન વગેરે રાખવામાં આવે છે
 વૃતક = વહાણના ઉપલા ભાગમાં
 આવેલો અગાસી જેવો ભાગ, જ્યાં
 ઉતારુઓ હરીફરી શકે છે

વાયરલેસ [ઇ.] = તારના દોરડા
 વિના મોકલાતો તારનો સંદેશ
 તારક-પટો = ડૂબતા બચવા ગોળ કડા
 જેવો પટો પહેરવાનો હોય છે તે
 અગમચેતી = અગાઉથી ચેતવું તે;
 દૂરંદેશી

કોરવંકું = એક કોરથી વાંકું બળતું
 ટંબલર [ઇ.] = લાંબા પ્યાલાના
 ઘાટનું એક વાસણ
 સમાધાન [સં.] = શાંતિ; સંતોષ

૧૪

મંગળ મંદિર ખોલો

[રાગ ભૈરવી]

મંગળ મંદિર ખોલો, દયામય, મંગળ મંદિર ખોલો. ધ્રુવ૦

જીવન-વન અતિ વેગે વટાવ્યું,

દ્વાર ઊમ્મો શિશુ મોઢો;

તિમિર ગયું ને જ્યોતિ પ્રકાશ્યો,

શિશુને ઊરમાં લો લો, દયામય ! મંગળ૦

નામ મધુર તમ રટચો નિરંતર,

શિશુ સહ પ્રેમે બોલો;

દિવ્ય-તૃષાતુર આવ્યો બાઢક,

પ્રેમ અમીરસ ઢોઢો, દયામય ! મંગળ ૦

નરસિંહરાવ દિવેટિયા

સ્વાધ્યાય

૧. સ્વ૦ કવિ નરસિંહરાવ દિવેટિયાએ પોતાના પુત્રના મરણથી દુઃખી થઈ, તેના સ્મરણમાં ‘સ્મરણ સંહિતા’ નામે એક લાંબું કાવ્ય લખ્યું છે. આ પ્રાર્થના તેમાંથી લીધી છે. કવિનો પુત્ર જલદી જીવન પૂરું કરી ગયો — જીવનરૂપી વન વેગે વટાવી ગયો — ને હવે તે પ્રભુદ્વારે બોલે છે. આ મંગળ-ગીત નથી, પણ મૃત્યુ પામેલાની પ્રભુ-દરબારમાં પેસવાની પ્રાર્થના છે.

૨. સ્વ૦ નરસિંહરાવ દિવેટિયા (ઈ. સ. ૧૮૫૯-૧૯૩૭) આપણા જાણીતા કવિ, વિવેચક અને ભાષાશાસ્ત્રી હતા. તેમના ખીજા કાવ્યસંગ્રહો, જેવા કે 'કુસુમમાળા,' 'તુષ્ટરઝંકાર' ઇત્યાદિ જાણીતા છે.

વ્યાકરણ

૧ નીચેનાં વાક્યોમાંથી નર, નારી અને નાન્યતર જાતિનાં નામો શોધી કાઢો —

- (૧) અમારે ત્યાં બે ગાય, બે બળદ, અને એક વાછરડું છે. ગાયના દૂધમાંથી દહીં, છાશ, માખણ અને ઘી થાય છે.
- (૨) મીનજીવી જાત્રાએ ગઈ.
- (૩) વહાણ પાણીમાં ડૂબી ગયું.
- (૪) અમારી નિશાળ પાસે વડનું ઝાડ છે.
- (૫) સોનું અને રૂપું કામતી ધાતુઓ છે.

શિક્ષકોને

આ કવિનું આના જેટલું ખીજું જાણીતું કાવ્ય 'પ્રેમજ જ્યોતિ' સાતમી ગ્રામ્યમાં આવે છે. બંને ગીતો ગવાય તેવાં છે.

અધરા શબ્દો

મંગળ = શુભ; કલ્યાણકારક	ઉર [સં.] = હૃદય
શિશુ [સં.] = બાળક	તમ = તમારું
તિમિર [સં.] = અંધકાર	દિવ્ય-તૃષાતુર = દૈવી-ઈશ્વર મારેની
જ્યોતિ [સં.] = તેજ; અજવાળું	અંખનાવાળું
અમીરસ = અમૃતરસ	

૧૫

કાગળની આત્મકથા

શરૂઆતથી માંડીને જો મારી કથા કહેવા બેસું, તો તે બહુ લાંબી થઈ જાય, એટલે ટૂંકમાં કહીશ. માણસજાત જ્યારે જંગલી દશામાં હતી, ત્યારે હું હયાત નહોતો. તમે એમ માનો તોય ખોટું નથી કે, હું આવ્યો ત્યાર પછી જ તમારો સુધારો ઝડપભેર વધ્યો છે; અને આવે તો મારા વગર તમારું કામ તલભાર પણ ન ચાલે એવી સ્થિતિ થઈ છે.

મારી શોધ થઈ તે પહેલાં તમે લોકો બહુ લખતા પણ નહોતા. તમને લખવાનું આવડ્યા પછી શરૂમાં તમે પથ્થર, માટી, અને તાંબાપીતળનાં પતરાં પર લખવા લાગ્યા. તમારો પ્રાચીન વડવો ઘર કરી બાણતો ન હતો; પશુની બોડ જેવી ગુફામાં તે રહેતો. એટલે આજે ઘરની ભીંત પર બાળક લખે એમ તે ગુફાની ભીંત પર લખતો. એમ પથ્થર પરનાં લખાણો શરૂ થયાં. આજ પણ તમે મકાનો કે સ્મારકો પર પથ્થરની તકતીઓ મૂકો છો. ગિરનાર ગયા ન હો તો જાણે; તો ત્યાં તમને ધર્મરાજ અશોકનો પ્રાચીન શિલાલેખ જોવા મળશે.

કાળ જતાં તમે ઘર બનાવતાં શીખ્યા, એટલે તમારામાંથી કોકે ઈંટ પાડવાની શોધ કરી. અને કોઈ બુદ્ધિમાન માણસે જોયું હશે કે, પથ્થર કરતાં પોચી કાચી ઈંટ પર લખવું શું બોલું? એ પરથી તમે ઈંટ પર લખવા લાગ્યા. લખીને કાચી ઈંટોને પકવી લેવામાં આવે એટલે બસ. ચુકિલડ નામનો એક મોટો ગ્રીક ગણિતી થઈ ગયો. તેણે પોતાની ભૂમિતિ ઈંટો પર જ લખી હતી; અને એ ઈંટોથી પોતાનું મકાન ગણાવ્યું હતું. એટલે, ઈંટોની બાંધેલી ભૂમિતિની ચોપડીમાં જ એ રહેતો હતો! આજ મારે પ્રતાપે તમે કેવી નાનકડી અને રૂપાળી ભૂમિતિ પામ્યા છો?

મિસર દેશના લોકો એથી આગળ વધ્યા. તેમણે ‘પેપીરસ’ નામના એક છોડના રેસાઓને કૂટીને તેમાં ચીકાશ ભેળવી મારા જેવું પાતળું પડ બનાવ્યું. પણ એ મારું આદિ રૂપ નહોતું. અંગ્રેજીમાં મારું નામ ‘પેપર’ છે, તે આ ‘પેપીરસ’ વનસ્પતિ પરથી પડ્યું છે. મારે ને એને એટલો જ સંબંધ છે. બાકી મારા મૂળ રૂપની શોધ તો લગભગ બે હજાર વર્ષ અગાઉ ચીન દેશમાં થઈ.

તસાઈલૂન કરીને એક ચીનો મારો શોધનાર હતો. લક્ષ્ડ કે કાઠીમાત્રમાં એક રેસાળ પદાર્થ રહેલો છે. એ પદાર્થને અંગ્રેજીમાં ‘સેલ્યુલોઝ’ કહે છે. એ પદાર્થથી મારું શરીર અને છે. જો તમે તમારા વિજ્ઞાન-શિક્ષકને પૂછો કે, વનસ્પતિમાત્રમાંથી મળતો એ રેસાળ

પદાર્થ શું છે, તો તે તમને કહેશે કે, એ પદાર્થ ખાંડ અને ભાતની જ ભતનો છે. એટલે, હું તમારા ખોરાકની આ બે ચીજોનો સગો થાઉં છું. હું પણ તમારા મગજનો ખોરાક જ પૂરો પાડું છું ને ? પણ મારી મોટાઈની વાત પડતી મૂકી આગળ ચાલું.

ચીનમાં મારો જન્મ થયો તે વખતે તમે હિંદના લોકો તાડપત્ર અને લોખંડ પર લખતા હતા. આ પત્રો મારા જેવા જ રૂપના છે. તમે લોકો સાદું જીવન ચાહનારા અને અરણ્યવાસી રહ્યા. એટલે તમે કુદરતી કાગળ જ શોધી કાઢ્યો. તાડપત્ર પર લખેલાં પુસ્તકો તમને સંગ્રહસ્થાનોમાં આજે પણ જોવા મળે.

ઈસ્વી સનના પહેલા સૈકામાં ચીનમાં હું અવતર્યો. પણ લગભગ સાત સૈકાં સુધી હું એ દેશ બહાર ગયો નહોતો. એક વાર અચાનક મારે સમરકંદ જવાનું થયું. ઈ. સ. ૭૫૧માં સમરકંદના સૂબાએ એક ચીની લશ્કરને કળજે ક્યું. આ લશ્કરની સાથે કેટલાક કાગદી હતા. કાગદી પાસે સમરકંદના સૂબાએ મને જોયો. મારું રૂપ દેખી તે રાજ થઈ ગયો, ને ત્યાંથી મને તેણે અરખસ્તાન મોકલી આપ્યો. એ લોકે ત્યાં મારું નામ ‘કાગઝ’ પાડ્યું. એ જ મારા કાગળ નામનું મૂળ.

ચીનથી હવે મેં આગળ પ્રવાસ કરવા માંડ્યો. અરબી લોકો યુરોપ ગયા ત્યારે તેમની જોડે હું ઈ. સ. ના ૧૧ મા સૈકામાં યુરોપ પહોંચ્યો. ઇંગ્લંડ તો ત્યાર પછી ૪૦૦ વર્ષે મેં દેખ્યું અને એ દેશમાં મારી પેદાશ તો ૧૮ મા સૈકામાં જ શરૂ થઈ. પણ ત્યાં સુધીમાં મારી જાણ આખી દુનિયામાં થઈ ગઈ હતી.

જાણ થવાની સાથે જ મારી કિંમત પણ કેમ ઢાંકી રહે ? હવે લખવાનું કામ મારા પર જ થવા લાગ્યું. અને તમે લોકો છાપખાનું શોધી કાઢ્યું, એટલે આજે મારી ગરજ તો પાર વિનાની વધી ગઈ છે.

ચંત્રની શોધો પાછળ તમે લાગ્યા, એટલે કાગદી કામ માટે પણ તમે ચંત્રો શોધી કાઢ્યાં. પરંતુ ચંત્રથી જે પ્રક્રિયા ચાલે છે, એ પણ મૂળ કાગદીએ શોધેલી પ્રક્રિયા જ છે. એ પ્રક્રિયા કેક દહાડો

તમે સાબરમતી હરિજન-આશ્રમમાં જઈને જોજો. કેક વાર પછી કાગળની મિલ પણ જોઈ આવજો.

પ્રક્રિયા સાવ સાદી અને સીધી છે. ઉપર મેં કહ્યું એમ, મારું શરીર કાઠીમાત્રમાંથી મળી આવતા રેસાળ પદાર્થનું બને છે. આ રેસાળ પદાર્થની ખોટ જ નથી. તમારા ધાગા, ફેાતરાં, ઘાસ, વાંસ, શણુ વગેરે અનેક ચીજોમાંથી એ પેદા કરી શકાય. તેથી તો મારી પેદાશ ગામેગામ કરી શકાય છે. તેથી તો ગ્રામઉદ્યોગોમાં મને સ્થાન મળ્યું છે.

આ કાઠીને કૂટીને તેનો માવો કરવાનો હોય છે. આ કામ જ કડાકૂટિયું અને વખત ખાનારું છે. કાઠી જોડે રાસાયણિક દવાઓ ભેળવેા ને તેને ગરમી આપેા, તો માવો જલદી થાય છે. જો રફી કાગળ કે તેનું કતરામણુ જ વાપરેા, તો તેને કૂટી કૂટીને પણ જોઈએ એવો ઝીણા માવો થઈ શકે છે. માવો માખણુ જેવો મુલાયમ થવો જોઈએ. અને તે સફેદ કરેા તો તમને જોવો ગમે એવો દૂધ જેવો મારેા વાન થાય. તેને સારુ માવાને સાણુ કે ‘બ્લીચિંગ પાઉડર’થી ધોવાનો હોય છે.

આમ તૈયાર કરેલા માખણુ જેવા ધોળા માવાને મગતા પાણીમાં ભેળવવામાં આવે છે. એટલે માવો ઝીણા ઝીણા રેસાની રજોટી રૂપે છૂટો પડી પાણીમાં ફેલાઈ જાય છે. પછી એક સાદડી જેવી જાળી લઈને, હાથ વડે આ પાણીમાં નીચેથી ઉપર લાવવામાં આવે છે. તેથી પેલી રેસાળ રજોટી જાળીમાં ઝિલાઈ રહે છે અને જાળી ઉપર તેનું એક પાતળું પડ જામે છે. આ પડ એકસમાન જામે એવી કુશળતાથી જાળી તળે ઉપર કરતાં આવડવું જોઈએ. કામ કરતાં કરતાં નાનો છોકરો પણ એ શીખી લે છે. આમ કરીને જાળી પર જમાવેલું પડ એ જ હું. એ પડને પછી સૂકવવામાં આવે છે; અને ઘસી ઘસીને લીસું અને ચળકતું કરાય છે. એટલે હું તમારા કામને માટે તૈયાર થઈ જાઉં છું.

આ સાદી રીત માટે યંત્રો વાપરેા તો હું થોડખંધ પેદા થાઉં છું. દર વર્ષે મારી પેદાશ કેટલી છે તે તમે જાણો છો? થોડાં વર્ષ પર

એક અંગ્રેજે ગણતરી કરી હતી કે, વાર્ષિક ૮૦ લાખ ટન કાગળ વપરાય છે; ૬ કરોડ એકર વનની કાઠી એમાં ઓહિયાં થાય છે. જો એ કાગળનો એક લાંબો પટો કરવામાં આવે અને તેની પહોળાઈ એક માઈલ રાખવામાં આવે તો પૃથ્વીની ચોગરદમ છે વાર એ પટો લપેટી શકાય ! હિંદમાં તમે થોડીક મિલો કાઠી છે. પણ અપાટાબંધ કામ લેવું હોય, તો ઉપરની સાદી રીતે ગામેગામ તમારે મંડી પડવું જોઈએ. એમ કરશો તો ધૂળ જેવા કચરામાંથી તમે મને ઉપભવી શકશો એટલું જ નહિ, તમને થોડીક મજૂરી પણ મળશે.

સ્વાધ્યાય

૧. હાથ-કાગળ અનતા જેવા કોઈક વાર અમદાવાદ નજીક હરિજન આશ્રમમાં જાઓ.

૨. આરેન્ડીમાં કાગળનું કારખાનું છે. તે જેવા જવાનું ગોઠવો. હાથે અનતા કાગળ અને યંત્રથી અનતા કાગળની અનાવટનો તફાવત જુઓ.

પ્રશ્નો

૧. કાગળની શોધ થઈ તે પહેલાં લોકો શાના ઉપર લખતા ?
૨. કાગળની શોધ પહેલવહેલી કોણે કરી ?
૩. કાગળ શી રીતે અને છે તે સમજ્યા ?
૪. કાગળની શોધને લીધે માણસોનો સુધારો કડપમેર વધ્યો એ શી રીતે ?

વ્યાકરણ

૧ નીચેનાં વાક્યો જુઓ :—

(૧) છોકરો જાય છે.	છોકરાઓ જાય છે.
(૨) ઘોડો દોડે છે.	ઘોડાઓ દોડે છે.
(૩) પુસ્તક ફાટી ગયું.	પુસ્તકો ફાટી ગયાં.
(૪) મારો એક હાથ દુઃખે છે.	તારા બંને હાથ દુઃખે છે.
(૫) એક ગાકું આવે છે.	ઘણાં ગાકાં આવે છે.

૧ પહેલાં જોડકામાં ‘છોકરો’ શબ્દ એકવચનમાં છે, અને ‘છોકરાઓ’ વહુવચનમાં છે. એ જ પ્રમાણે બીજાં જોડકાંમાં એકવચન અને બહુવચન જોઈ લો.

૧ એક પ્રાણી કે પદાર્થના નામને માટે જે રૂપ વાપરીએ તે એકવચન અને એકથી વધારેને માટે વાપરીએ તે વહુવચન.

૧ એકવચનના રૂપનું બહુવચન કરતી વખતે શો ફેરફાર થાય છે તે ધ્યાનમાં લો. કેટલાક શબ્દોનું એકવચનનું તથા બહુવચનનું રૂપ એકસરખું જ રહે છે, તે જોયું? જેમ કે, હાથ.

શિક્ષકોને

૧. એકવચનના શબ્દમાં બહુવચન થતાં છે કે ફેરફાર થાય છે તે ખતાવો. છોકરો - છોકરા; નદી - નદીઓ; લતા - લતાઓ; પુસ્તક - પુસ્તકો; ગાડું - ગાડાં. ઉંકારાંત નાન્યતર નતિનાં નામનું બહુવચનનું રૂપ અનુસ્વારવાળું હોય છે તે તરફ વિદ્યાર્થીઓનું ખાસ ધ્યાન ખેંચવું. છાકું - છાકરાં; ગાડું - ગાડાં; વાંદરું - વાંદરાં.

૨. 'આત્મકથા' નું સ્વરૂપ સમજવો. પોતે જ પોતા વિષે કહે તે આત્મકથા કહેવાય. આ પ્રમાણે બીજા કોઈ પદાર્થની આત્મકથા પણ વિદ્યાર્થીઓ પાસે કહેવાની શકાય.

કેટલાક લેખકો પોતાના જીવનની આત્મકથા લખે છે. ગાંધીજીની આત્મકથા વગેરે પુસ્તકોને ઉલ્લેખ કરવો.

૩. અશોક વિષે આગળ પાઠ છે. તેમાંથી તેના શિલાલેખ વિષે અહીં કહેવું. ત્યાં તેનું ચિત્ર પણ છે.

અધરા શબ્દો

હયાત [અ.] = જીવતું; વિદ્યમાન	એકઠી કરી હોય તે સ્થળ
સુધારો = સંસ્કૃતિ; સમાજની પ્રગતિ	કાગદી [કા.] = કાગળ બનાવનારો
ધર્મરાજ [સં.] = ધર્મ પ્રમાણે રાજ્ય	પ્રક્રિયા [સં.] = કરવાની રીત
કરનાર રાજ્ય	કાઠી = કાષ્ટ; લાકડું
શિલાલેખ [સં.] = પથ્થરની શિલા	ગ્રામઉદ્યોગ [સં.] = ગામડાંમાં ચલાવી
ઉપર કોતરેલો લેખ	શકાય એવો ઉદ્યોગ
મિસર = ઇજિપ્ત દેશનું બીજનું નામ	કતરામણુ = કાતરી કાઢેલો રઢી ભાગ
આદિરૂપ = આદિ - શરૂઆતનું સ્વરૂપ	(કાગળ વગેરેનો)
તાડપત્ર = તાડનું પાંદડું (લખવા માટે	રઢી = નકામું
ઘૂંટીને તૈયાર કરેલું)	મુલાયમ = નરમ; સુંવાળું
ભોજપત્ર = ભુજ નામના ઝાડની છાલ	વાન = વર્ણ; રંગ
(અખરક પેઠે તેનાં કાગળ જેવાં પડ	બ્લીચિંગ પાઉર [ઇ.] = મેલ ધોવા
હોય છે તેની પર લખી શકાય છે)	માટેનો એક રાસાયણિક ભૂકો
સંગ્રહસ્થાન [સં.] = જ્યાં દેશપરદેશની	મગનું = મોકળું; પહોળું; છૂટવાળું
જોવા અને જાણવા જોગ વસ્તુઓ	ઑહિયાં થવું = ખપી જવું; વપરાઈ જવું

૧૬

દિવાળી

અગિરાજીએ દાનનું વ્રત લીધું હતું. માગનાર જે કાંઈ માગે તે અગિરાજી તેને આપતા. અગિના રાજ્યમાં જીવહિંસા, સુરાપાન, વ્યભિચાર, ચોરી અને વિશ્વાસઘાત — આ પાંચ મહાપાપોનું નામ સરખું પણ નહોતું. સર્વત્ર દયા, દાન અને ઉત્સવ પ્રવર્તતાં હતાં. અગિએ આખરે વામનમૂર્તિ શ્રીકૃષ્ણને સર્વસ્વ અર્પણ કર્યું. અગિના આ દાનશૌર્યના સ્મારક તરીકે શ્રીવિષ્ણુ ભગવાને અગિને નામે ત્રણ અહોરાત્રનો તહેવાર નક્કી કર્યો, એ જ આપણી દિવાળી.

અગિના રાજ્યમાં આળસ, મલિનતા, રોગ અને દારિદ્ર્યનો અભાવ હતો. અગિના રાજ્યમાં કે લોકોના હૃદયમાં અંધકાર ન હતો. તેથી જ એમ નક્કી કરવામાં આવ્યું કે, અગિરાજીના સ્મારકમાં આ તહેવાર પહેલાં લોકોએ કાદવકીચડ અને ગંદકી કાઢી નાખવાં; જ્યાં જ્યાં અંધારું હોય, ત્યાં દીપાવલિની શોભા કરવી; મિશાન્ન ભક્ષણ કરવું; અને સુગંધી ધૂપ, દીપ, પુષ્પપત્રની સુંદરતા ભેગી કરવી.

આપણી દિવાળી ખરેખર બધા તહેવારોનું સ્નેહસંમેલન છે. દિવાળીનો તહેવાર પાંચ દિવસનો ગણાય છે, પણ સાચું જોતાં છેક નવરાત્રિના ગરબાથી તેની શરૂઆત થઈ જાય છે અને ભાઈબીજની ભેટમાં તેનો આનંદ પરિસીમાએ પહોંચે છે.

શાસ્ત્રોમાં દરેક તહેવારનું માહાત્મ્ય અને કથા આપેલાં જ હોય છે. દિવાળી વિષે એટલી બધી કથાઓ છે કે, “દિવાળી માહાત્મ્ય” લખવા જઈએ તો એક મોટું પુરાણ થઈ જાય. ધનતેરશની કથા જુદી, કાળીચૌદશની જુદી, અમાસ દિવાળીની તો વળી ખાસ કથા છે. ત્યાર પછી નવું વર્ષ બેસે છે. પછી ભાઈબીજ આવે છે. તે દિવસે દરેક ભાઈ પોતાની બહેનના ઘરનો અતિથિ બને છે.

દિવાળી એ ગૃહસ્થાશ્રમી તહેવાર છે, જનતાનો તહેવાર છે. બળેવને દિવસે ધર્મ અને શાસ્ત્ર પ્રધાન હોય છે; દશેરાને દિવસે યુદ્ધ અને શસ્ત્ર પ્રધાન રહે છે; દિવાળીને દિવસે લક્ષ્મી અને મિષ્ટાન્ન પ્રધાનપદ ભોગવે છે; અને હોળી તો રમત અને રંગરાગનો તહેવાર છે. જેમ માણસોમાં ચાર વર્ણ છે, તેમ તહેવારોમાં પણ આમ ચાર વર્ણ પડ્યા છે !

જૂના વખતમાં બળેવને દહાડે આપણા લોકો વહાણવટે નીકળતા અને દરિયાપારના દેશોની સફરે જતા. દશેરાને દિવસે રાજાઓ અને યોદ્ધાઓ પોતાની સરહદોના સીમાડા ઓળંગી શત્રુ ઉપર ચડાઈ કરવા નીકળતા. અને દિવાળીને દિવસે રાજાઓ અને વેપારીઓ બંને સ્વદેશ આવી કૌટુંબિક સુખનો લહાવો લેતા.

દિવાળી પછી નવું વરસ બેસે છે, અને નવું અનાજ ઘરમાં આવે છે. વેદકાળથી આજ સુધી હિંદુ ઘરોમાં આ નવાન્નનો વિધિ શ્રદ્ધાપૂર્વક પાળવામાં આવે છે. મહારાષ્ટ્રમાં આ દિવસે જમતા પહેલાં એક કડવા ફળનો રસ ચાખવાની પ્રથા છે. એનો ઉદ્દેશ એમ હશે કે, કડવી મહેનત કર્યા વગર મિષ્ટાન્ન મળે નહિ. ભગવદ્ગીતામાં પણ લખેલું છે કે, જે શરૂઆતમાં ઝેર જેવું અને અંતે અમૃત જેવું હોય, તે જ સાત્ત્વિક સુખ.

નવા વરસને દિવસે દરેક જણે દરેક ઇષ્ટ મિત્રને ઘેર જવું જ જોઈએ. વ્યવહારમાં કડવાશ આવી હોય, વેરવિખવાદ થયાં હોય, ગમે તે બની ગયું હોય, પણ દિવાળીને દિવસે એ બધું મનમાંથી કાઢી નાખી ફરી હેતુપ્રીતના સંબંધ જોડવાના. જેમ વેપારી દિવાળી પર કુલ લેણદેણ પતાવી લઈ નવા ચોપડામાં બાકી નથી ખેંચતા, તેમ બધા લોકો બેસતા વર્ષે હૃદયમાં કશાં વેરઝેર બાકી નથી રાખતા. જે દિવસે વસ્તીમાંથી નરક નીકળી જાય, હૃદયમાંથી પાપ નીકળી જાય, રાત્રિમાંથી અંધારું નીકળી જાય, અને માથા પરનું કરજ દૂર થાય, તે દિવસ કરતાં વધારે પવિત્ર દિવસ બીજો કયો હોઈ શકે ?

સ્વાધ્યાય

૧. શ્રી. કાકાસાહેબ કાલેલકરે 'જીવતા તહેવારો' નામે ચોપડી લખી છે. તેમાં તેમણે તહેવારોની કથાઓ, તહેવારો પાછળનાં પ્રયોજનો તથા તે તહેવારો શાળામાં ખાસ કરીને કેવી રીતે ઊજવવા જોઈએ તે સમજાવ્યું છે. તેમાંથી આ પાઠ તૈયાર કર્યો છે. બીજા તહેવારો વિષે પણ તમારે જાણવું હોય તો તેમાંથી વાંચજો.

અશ્નો

૧. દિવાળીનો તહેવાર તમે તમારી શાળામાં ઊજવો છો? ઘેર કઈ રીતે ઊજવાય છે તે કહો.

૨. નવા વરસને દિવસે તમે બધાને મળવા નીકળો છો? તે પાછળ શો હેતુ રહેલો છે?

૩. ભાઈબીજને દિવસે તમે શું કરો છો? ભાઈબહેનના સંબંધવાળો બીજને કયો તહેવાર છે?

શિક્ષકોને

[૧. વ્યાકરણ]

૧ એકવચન અને બહુવચન સમજાવતાં વિદ્યાર્થીઓના ધ્યાન ઉપર લાવવું કે, સંજ્ઞાવાચક નામ તો એક જ પદાર્થ કે પ્રાણીનાં નામ છે, એટલે તેમનું બહુવચન હોય નહિ. ઉપરાંત, દ્રવ્યવાચક અને ભાવવાચક નામોનું પણ બહુવચનનું રૂપ થતું નથી. દ્રવ્યવાચક નામમાં બહુવચનનો અર્થ રહેલો છે, માટે એકવચન અને બહુવચનમાં તે સરખું જ રહે છે. જેમ કે, જીવાર, બાજરી, સોનું, ધી, ગોળ. કેટલાંક દ્રવ્યવાચક નામ બહુવચનમાં જ વપરાય છે. જેમ કે, ઘઉં, ઘાણા, કોદરા ઇં.

ભાવવાચક નામો ગુણ અને ક્રિયાનાં નામ છે, તેથી એકવચનમાં વપરાય છે. જેમ કે, મીઠાશ, ચોખ્ખાઈ, બુદ્ધિ, શક્તિ.

૧ એકવચનનું બહુવચન અને બહુવચનનું એકવચન કરવાનું આવડે તે માટે વિદ્યાર્થીઓને સલાહ પૂછો.

[૨. ઇતર]

૧. દિવાળીના દિવસો પહેલાં ઘરોમાં વાસણકૂસણ વગેરેની સ્ફાર્શનું કામ ચાલતું હોય છે. શાળામાં પણ તે જાતનું સ્ફાર્શનું, ખાડાટેકરા વગેરે ઠીક કરવાનું કામ ગોઠવવું.

૨. જુદા જુદા વર્ણો તથા તેમનાં કર્મો વિષે ખ્યાલ આપવો. તહેવારોમાં પણ એ રીતે વર્ણો છે એમ જણાવ્યું છે તે સ્પષ્ટ કરવું. જેમ કે બળેવ એ દિવસેનો તહેવાર છે; દશરા એ ક્ષત્રિયોનો તહેવાર છે ઇં.

૩. બલિ રાત્ર અને વામન અવતારની વાર્તા કહેવી.

અધરા શબ્દો

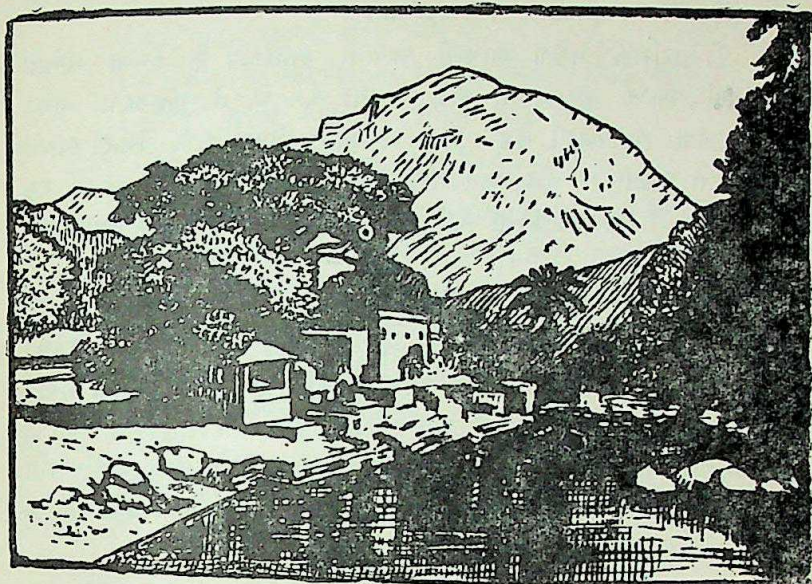
સુરાપાન [સં.] = દારૂ પીવો તે	માહાત્મ્ય [સં.] = મહતાનું વર્ણન
વામનમૂર્તિ [સં.] = વામનનો અવ- તાર ધારણ કરીને આવેલું	(૨) મહિમા; મહત્ત્વ
દાનશૌર્ય [સં.] = દાન આપવાની	વર્ણ [સં.] = જાતિ (બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર)
આત્મતામાં વીરતા-દાનવીરતા	નવાનન [સં.] = નવું પાકેલું અન્ન
સ્મારક [સં.] = યાદગીરી કે તે અંગે કરેલું કાર્ય, ઇમારત વગેરે	સાત્ત્વિક [સં.] = સત્ત્વગુણી (સાચાં સુખશાંતિ આપનારું)
દીપાવલી [સં.] = દીપ - દીવાની	છટ [સં.] = પ્રિય
આવલી - હારમાળા	આકી ખેંચવી = હિસાબના ચોપડામાં
પરિસીમા [સં.] = પરકાશ - છેવટની	માગતી રહેલી રકમ નોંધતી
હદ	નરક [સં.] = ગંદકી

૧૭

હરિજનનો ઓરછવ

૧

ગિરિ તલાટી ને કુંડ દામોદર, ત્યાં મહેતાજી નાહવા જાય;
 ઢેડ વરણમાં દૃઢ હરિભક્તિ, તે પ્રેમ ધરીને લાગ્યા પાય. ૧
 કર જોડીને પ્રાર્થના કીધી, વિનતિ તળાં બહુ વઘ્યા રે વચન :
 ‘સંતપુરુષ, અમ અરજ એટલી — અમારે આંગણે કરો રે કીર્તન; ૨
 પ્રેમ-પદારથ અમો પામીએ, વામીએ જન્મ-મરણજંજાલ.’
 કર જોડતામાં કરુણા ઝપજી, મહેતાજી વૈષ્ણવ પરમ દયાળ. ૩
 ‘પક્ષાપક્ષી ત્યાં નહિ પરમેશ્વર, સમદૃષ્ટિને સર્વ સમાન;
 ગૌમૂત્ર તુલસીવૃક્ષ લીંપજો,’ એવું વૈષ્ણવે આપ્યું વાગ્દાન. ૪
 મહેતાજી નિશાએ આવ્યા, લાવ્યા પ્રસાદ ને કર્યો ઓછછવ;
 મોર થયા લગી ભજન કીધું, સંતોષ પામ્યા સહુ વૈષ્ણવ. ૫
 ઘેર પધાર્યા હરિજન ગાતા, વાતા તાલ ને શંખ મૃદંગ;
 હસી હસી નાગર તાલીઓ લે છે, ‘આ શા રે બ્રાહ્મણના ઢંગ !’ ૬

मौन ग्रही महेताजी चाल्या, 'अधवधराने शो उत्तर दउं !'
 जाग्या लोक नरनारी पूछे 'महेताजी, तमे एवा शुं ? ७
 नात न जाणो ने जात न जाणो, न जाणो काई विवेक विचार.'
 कर जोडीने कहे नरसैंयो, 'वैष्णव तणो मने छे आधार.' ८

२

एवा रे अमो एवा रे एवा, तमे कहो छो वळी तेवा रे. ध्रुव
 भक्ति करतां जो भ्रष्ट कहेशो तो करशुं दामोदरनी सेवा रे. एवा० १
 जेतुं मन जे साथे बंधाणुं, पहेलुं हतुं घर-रातुं रे;
 हवे थयुं छे हरिरस-मातुं, घेर घेर हीडे छे गातुं रे. एवा० २
 सघळा साथमां हुं एक भूंडो, भूंडाथी वळी भुंडो रे;
 तमारे मन माने ते कहेजो, नेह लाग्यो छे मने ऊंडो रे. एवा० ३
 करम धरमनी वात छे जेटली, ते मुजने नव भावे रे;
 सघळा पदारथ जे थकी पामे, मारा प्रभुनी तोले नावे रे. एवा० ४
 हळवां कर्मनो हुं नरसैंयो, मुजने तो वैष्णव वहाला रे;
 हरिजनथी जे अंतर गणशे, तेना फोगट फेरा ठाला रे. एवा० ५

नरसिंह भड्डेता

સ્વાધ્યાય

૧. નરસિંહ મહેતા આપણી ભાષાના આદિકવિ છે. તેમનાં લખેલાં પ્રભાતિયાં આખા ગુજરાતમાં લોકો પ્રેમથી ગાય છે. તે જૂનાગઢના નાગર બ્રાહ્મણ હતા. નાનપણથી તેમને કૃષ્ણ પર ભક્તિ ઊપજી હતી. તેમનાં ભજન ગાવામાં તે થાકતા જ નહિ અને તે સિવાય એકે કામમાં તેમને જરાય રસ પડતો નહિ. તે ઓચ્છર કરતા ત્યારે અનેક સ્ત્રીપુરુષો તેમાં ભાગ લેવા ભેળાં થતાં.

એક દહાડો જૂનાગઢના અસ્પૃશ્ય ગણાતા લોકોએ તેમને પોતાને આંગણે આવી ઓચ્છર કરવાની વિનંતી કરી. હરિના ભગતનું તેડું પાછું કેમ ઠેલાય? એટલે મહેતાજી ઢેડાડે ગયા તે ત્યાં ઓચ્છર કરી આવ્યા. નાગર લોકે જ્યારે આ જાણ્યું, ત્યારે તે ખૂબ ગુસ્સે થયા : ‘નાગરં થઈ ને ઢેડાડે ગયો! આ તે કેવો અધર્મ!’—એમ તેઓ કહેવા લાગ્યા. નાગર નાતે તેને સારું મહેતાજીને જવાબ માગ્યો. પોતે જે જવાબ આપ્યો તે અને તે વિષેનો આખો પ્રસંગ મહેતાજીએ આ બે સુંદર ભજનોમાં ગાયો છે.

૨. આજ અસ્પૃશ્ય કે અત્યજને ‘હરિજન’ કહેવામાં આવે છે, તે નામ ખીજ ભજનની છેલ્લી લીટી ઉપરથી ગાંધીજીને સ્પ્રધુનું હતું.

પ્રશ્નો

૧. નરસિંહ મહેતાનો જમાનો એટલે ૧૫-૧૬મું સૈકું. ત્યારના અને આજના જમાનામાં ફરક પડ્યો છે?

૨. નાગરો શું કહીને અને શું કામ સામે થયા?

૩. મહેતાજી તેમને શો ઉત્તર આપે છે?

વ્યાકરણ

૧ નીચેનાં વાક્યો જુઓ—

(૧) મારા જીનકાકા ગામ ગયા છે.

(૨) મારાં ગંગા કોઈ કાલે આવવાનાં છે.

(૩) “ગુરુજી, આપ મારે ત્યાં ક્યારે આવશો?”

ઉપરનાં વાક્યોમાં વ્યક્તિ એકવચનમાં છે. પરંતુ તેના પ્રત્યે માન બતાવવા તેને માટે માનાર્થે બહુવચન વાપર્યું છે.

૧ નીચેનાં વાક્યોમાં ખાલી જગ્યાએ યોગ્ય નામ ભૂકો—

(૧) હું રોજ ગણિતમાંથી ચાર—ગણું છું.

(૨) મારે ત્યાં બે—છે; તેઓનું દૂધ મને ભાવે છે.

(૩) મારા તાળાની એ — પાસે છે.

(૪) મેદાનમાં ચાર છોકરાં રમે છે; એક — રમતું નથી.

(૫) આ પુસ્તક મારું છે. પેલાં — મારાં નથી.

શિક્ષકોને

૧. દામોદર કુંડ જૂનાગઢમાં ગિરનારની તળેટીમાં આવેલો છે, તે કહેવું.

૨. ગામમાં અસ્પૃશ્યતા છે કે નહિ તે વિદ્યાર્થીઓને પૂછવું. અસ્પૃશ્યતા એ પાપ છે અને હિંદુ ધર્મનું કલંક છે એમ ગાંધીજી કહેતા, તેનો ઉલ્લેખ કરવો. આપણા દેશના રામચળધારણમાં અસ્પૃશ્યતાને ગુનો ગણવામાં આવી છે.

૩. ગોમૂત્ર, તુલસીવૃક્ષ એ શાની નિશાનીઓ છે, તે કહેવું. વિષ્ણુને તુલસી ચડે, શંકરને બીલી, એ બાબત કહેવું. વૃંદા એટલે તુલસી. મથુરા વૃંદાવનમાં જ શ્રી કૃષ્ણ વિચરેલા.

૪. નરસિંહ મહેતાનાં પ્રભાતિયાં જાણીતાં છે. તેમાંનું કોઈ વિદ્યાર્થીઓને આવડતું હોય તો ગાવા કહેવું.

અધરા શબ્દો

તળાટી = તળેટી; પર્વતની આબુ-

આબુનો નીચાણનો પ્રદેશ

પ્રેમ-પદારથ = ભક્તિ

વામવું = ટાળવું; તજવું

પક્ષાપક્ષી = પક્ષ પક્ષ વચ્ચેની અલ-
ગતા કે જુદાઈ; ભેદભાવ

સમદષ્ટિ [સં.] = સમાન નજર; સૌ

પ્રત્યે સરખો ભાવ

વાગ્દાન [સં.] = વચન; કબૂલાત

નિશા [સં.] = રાત્રિ

ભોર = સવાર; પ્રભાત

હરિજશ = હરિ - ભગવાનની સ્તુતિ

વાવું = વગાડવું

તાલ = કાંસીજોડાં

મૌન [સં.] = ન બોલવું, ચૂપ રહેવું તે

અધવધરું = અધકચરું; અર્ધદંઘ

રાતું = રત; મગ્ન; રસવાળું

માતું = માતેલું; મસ્ત બનેલું

સાથ = સમુદાય; સમૂહ

નેહ = સ્નેહ; પ્રીતિ

કરમ ધરમ = ક્રિયાકાંડ; ધર્મના ચાલુ

રીતરિવાજો

હળવું = હલકું

અંતર [સં.] = ભેદભાવ

ફેરા = જનમમરણના ફેરા

હાલું = નકામું; વ્યર્થ

૧૮

ગુલામોનો વેપાર

[શ્રીમતી હેરિયટ પીયર સ્ટો નામની એક નામાંકિત અમેરિકન લેખિકાએ ‘અંકલ ટોમ્સ ક્વેસ્ટિન’ નામે વિશ્વવિખ્યાત નવલકથા લખી છે. તેમાં તેણે તે વખતના ગુલામોના વેપારનો આગેદૂજ હૃદયદ્રાવક ચિતાર આપ્યો છે. એ પુસ્તકે અમેરિકામાંથી ગુલામોના વેપારની પ્રથા નાબૂદ કરવામાં ભારે ભાગ ભજવ્યો હતો. તેની વાતનો શરૂઆતનો થોડો ભાગ નીચે ટૂંકમાં ઉતાર્યો છે.]

૧

લગભગ દોઢસો વર્ષ પહેલાંની વાત છે. અમેરિકા દેશમાં તે વખતે ગુલામોનો વેપાર ચાલતો. અમેરિકાનાં ખેતરોમાં કામકાજ કરવા માટે ગોરાઓને મજૂરો જોઈએ. તેથી આફ્રિકા ખંડમાંથી હબસી લોકોને પકડી લાવી અમેરિકાના જમીનદારોને વેચવાનો મોટો વેપાર ચાલતો. એ ગુલામો માલિકની મિલકતનું ગણાતા, અને તે તેમને પોતાની ખીજી ચીજોની પેઠે ખરીદી કે વેચી શકતા.

એક દિવસ એક ઘરના દીવાનખાનામાં મકાનમાલિક આર્થર એક વેપારી સાથે વાતચીત કરતો બેઠો હતો.

“જરાક ધીમેથી બોલો !” મકાનમાલિક આર્થરે ધીમે સ્વરે વિનંતિ કરી.

“પણ છે શું? વેપાર જેવો વેપાર કરવા બેઠા છીએ ને ધીમેથી શું કામ બોલવું? આપણે ક્યાં કોઈને ત્યાં ધાડ લઈ જવાની વાતો કરીએ છીએ?” વેપારીએ જરા અછડ અછડ થઈ જવાબ આપ્યો.

“ના, પણ મારી પત્ની એમિલીને એ બહુ વહાલો છે. એને વેચવાની વાત એ સાંભળે, તો એને ખૂબ જ દુઃખ થાય.” મલિકે ધીમેથી બોલવાનું કારણ સમજાવ્યું.

“શું ભલા માણસ, તમે પણ ! ગુલામોને વેચવામાં વળી દુઃખ શાનું ?”

“પણ”

“હા, જૈરાંઓનો સ્વભાવ જરા માયાળુ હોય છે. એટલે તેઓ કોઈ વાર ગુલામો ઉપર માયામમતા રાખતાં થઈ જાય છે. પણ ગુલામો તો આખરે ગુલામો; અને વેપાર તે વેપાર.”

“ઠીક, પણ આ માણસને તો હુંયે ખૂબ ચાહું છું. બિચારો બહુ ભલો અને પ્રમાણિક છે.”

“હબસી અને તે વળી પ્રમાણિક ! વાત શી કરો છો, મારા મહેરબાન ? ઠીક, ઠીક. પણ તમે તેની કિંમત પણ ક્યાં ઓછી કહો છો ?” વેપારીએ જવાબ આપ્યો.

“ઠીક પૈસા મળશે એ લાલચે તો હું એને વેચવા તૈયાર થયો છું.”

“પણ એ કિંમત તો બહુ ભારે પડી જાય. એટલો એક ગુલામ આપી તમે બધું દેવું પતાવી દેવા માગો, એ કેમ પોસાય ? તમારે ઉપરાંતમાં કશું ઉમેરણ આપવું જોઈએ.”

“પણ મારી પાસે એવું કંઈ આપવા જેવું હવે રહ્યું નથી. આટલાથી જ પતાવો . . . ” આર્થરે ચિંતાતુર ચહેરે કહેવા માંડ્યું.

“હું અંદર આવું કે સાહેબ ? બા કહે છે કે” એમ બોલતો ચાર વરસનો એક છોકરો બારણું ઉઘાડી અંદર દાખલ થયો.

“આવ, આવ. જો આ આપણા મહેમાન આવ્યા છે.”

“પણ બા શું કહાવે છે ?” વેપારીએ છોકરા સામે તાકી તાકીને નેતાં પૂછ્યું.

“જમવાનું તૈયાર થઈ ગયું છે, સાહેબ.” કહીને છોકરાએ માલિકની ખુરશી પાછળથી ઝાલીને હલાવવા માંડી.

“જે, આમ આગળ આવીને જરા પેલો નાચ કરી ખતાવ બેઉં.” માલિકે છોકરાને આગળ બોલાવ્યો.

છોકરો ખંનેની સામે આવીને ઊભો રહ્યો, પણ પેલા વેપારી સામે જોતાં તે ડરી ગયો અને ડરથી સ્તબ્ધ થઈને ઊભો રહ્યો.

આર્થરે તેને નાચ દેખાડવા જરા વડાલ ખતાવી ફરી કહ્યું.

નાચ શરૂ થયો. ખંને જણા ખુશ થઈ ગયા. વેપારીને આ નાનકડા છોકરામાં ખરીદવા જેવો કીમતી માલ દેખાયો.

“તારું નામ?” વેપારીએ છોકરાને પકડીને પાસે ખેંચતાં પૂછ્યું.

“જિમ, સાહેબ.”

“ટોમ ઉપરાંત આ જિમ આપો, એટલે આપણો સોદો પતી ગયો. સમજ્યા સાહેબ?” વેપારીએ આર્થર તરફ ઝીણી આંખો કરતાં કહ્યું.

છોકરો નવાઈ પામી ખંને તરફ જોઈ રહ્યો.

“હમ !” ખૂમ પાડતી એક બાઈ બારણા પાસે આવીને ઊભી રહી. એ એક જુવાન સ્ત્રી હતી. એણે ખંને જણા તરફ જરા ગભરાટથી જોયું. પેલો વેપારી તો એના રૂપ ઉપરથી એની કિંમત આંકવા માંડી ગયો. માલિક જાણે વીજળી પડી હોય એમ જોઈ રહ્યો.

“લીઝી ! લીઝી !” છોકરાએ ખૂમ પાડી, અને જોરથી વેપારીના હાથમાંથી છૂટો થઈ તે મા પાસે દોડી ગયો.

“એ છોકરાના મને ઠીક પૈસા ઊપજશે. વિચાર કરી જુઓ. એના વિના આખો સોદો પતાવી શકાશે નહિ.”

આર્થરની મૂંઝવણનો પાર ન હતો. ન છૂટકે તેણે જિમને સોદામાં ઉમેરવાનું કબૂલ કર્યું. ટોમ અને જિમના વેચાણનાં ખતપત્ર થઈ ગયાં. આર્થરે સહી કરી દીધી.

૨

“ ઇલીઝા! ઇલીઝા! ” અંદરથી શેઠાણી એમિલીએ બૂમ પાડી. ઇલીઝા હાંફળી હાંફળી દોડી ગઈ. પણ તે ઘણી ગાભરી બની ગઈ હતી.

“ ઇલીઝા, બેટા! આજે તને શું થયું છે? આજે આમ કેમ કરે છે? ” શેઠાણીએ મમતાથી પૂછ્યું.

ઇલીઝા એક ખુરસીમાં બેસી પડી અને ડૂસકે ડૂસકે રડવા લાગી.

“ શું છે, કહે તો ખરી! ”

“ ઓ બહેન! કેઈ ગુલામનો વેપારી શેઠ સાથે વાત કરે છે. ”

“ તે શું થઈ ગયું? શેઠ કેઈની સાથે વાત ન કરે? ”

“ પણ . . . પણ, મારો જિમ, મારો વહાલો દીકરો જિમ . . . ”. ઇલીઝાથી આગળ ન બોલાયું. તેણે ધ્રુસકું મૂક્યું.

“ શું છે તારા જિમને? માંદો પડ્યો છે? ”

“ ના, તેને વેચવાની વાત થતી હોય એમ મને લાગ્યું. ”

“ ગાંડી રે ગાંડી, એવા નકામા વિચાર શા માટે કરે છે? એને તે શું કામ વેચે? અને તેય તારા શેઠ વેચે? જા, જા. તારા જિમને કાંઈ નહિ થાય. હું બેઠી છું ને? ”

“ તમારો ઉપકાર બહેન, પ્રભુ તમને સુખી રાખે. મારા જિમને બચાવજો. ”

૩

“ આર્થર, આજે સવારે કોણ આવ્યું હતું? ગુલામનો વેપારી તો નહોતો ને? ” એમિલીએ પોતાના પતિને પૂછ્યું.

“ ગુલામનો વેપારી હતો એવું વળી તને કોણે કહ્યું? ”

“ ઇલીઝા કહેતી હતી કે, તે વેપારી તમારી પાસેથી જિમ અને ટોમને વેચાતા લેવા માગતો હતો. મેં તેને કહ્યું, ‘ મૂરખ છોકરી, તું તારા શેઠને ઓળખતી નથી. તે કદી આવું કામ કરે જ નહિ. ’ ઇલીઝા તો ખૂબ જ ગભરાઈ ગઈ હતી. મેં તેને ખાતરી આપી કે, તેના

જિમને વાળ વાંકો થવા નહિ દઉં, ત્યારે જ તેના જીવમાં જીવ આવ્યો. ”

“વાત તો સાચી છે, એમિલી. હું ભારે મુશ્કેલીમાં આવી પડ્યો હોવાથી મારે તેમ કર્યા વિના છૂટકો નથી. તને મેં આજ સુધી કશું ન હતું, પણ મારે મારી મિલકત એ માણસને ત્યાં ગીરો મૂકવી પડી છે. તે આજે હિસાબ ચોખ્ખો કરવા આવ્યો હતો. ટોમ અને જિમને વેચવાથી તેનો હિસાબ ચૂકતો થઈ જાય છે. જો એમને ન વેચીએ, તો એ માણસ આપણી બધી મિલકત વેચવી પડે, એવી સ્થિતિમાં આપણને લાવી મૂકે તેમ છે. ”

“પણ આર્થર, હું જિમને તો નહિ જ વેચવા દઉં. એને બદલે તમે કહો તે કરવા હું તૈયાર છું. ”

“હું દિલગીર છું. એમિલી ! ખતપત્ર ઉપર સહીસિદ્ધો બધું થઈ ગયું છે. એ તો ઇલીઝાના પણ ઘણા પૈસા આપવા તૈયાર હતો. પણ મેં તારી લાગણીને ખાતર એ વાત કબૂલ જ ન કરી. ટોમ અને જિમ માટે પણ મને લાગણી તો છે જ. પરંતુ હું પેલાના હાથ નીચે આવી ગયો છું, એટલે લાચાર છું. સવારે એ માણસ બંનેનો કબજો લેવા આવવાનો છે. ”

આ બંનેને બખર નહોતી કે, તેમની વાત કોઈ ત્રીજું માણસ સાંભળે છે.

ઇલીઝા ચોરડા પાસેની નાની ચોરડીમાં સંતાઈને શેઠ શેઠાણીની આ વાત સાંભળતી હતી.

૪

ટોમ પોતાની લાકડાની ટ્રેબિનમાં સ્લેટ ઉપર અક્ષરો ઘૂંટતો બેઠો હતો. રાતની પ્રાર્થનાનો વખત થતાં ટોમ ઊઠ્યો. ઘરમાં બધાંએ મળીને પ્રાર્થના કરી, તથા પોતાના ભલા શેઠ માટે દુઆ ગુજરી.

મોડી રાતે બધાં ઘસઘસાટ ઊંઘતાં હતાં. તે વખતે કોઈએ ટોમની ટ્રેબિનના બારણા ઉપર ટકોરા માર્યા. ટોમે બારણું ઉઘાડ્યું. “ઇલીઝા ! તું અત્યારે અહીં ક્યાંથી ? ”

“ટોમકાકા, હું નાસી જઈ છું. મારા જિમને શેઠે વેચી નાખ્યો છે. તમને પણ વેચી નાખ્યા છે. કાલે સવારે ખરીદનારો તમને ને જિમને લેવા આવવાનો છે.”

“હું ! શેઠે અમને વેચી નાખ્યા છે?”

“હા, ટોમકાકા, શેઠની તો વેચવાની મરજી ન હતી. પણ તે કંઈક પેલાના દેવામાં આવી ગયા છે. તે તમને ન વેચે તો તેમની મિલકત વેચાઈ જાય એમ છે.”

અત્યાર સુધી ટોમની પત્ની ચૂપકીથી એક બાબુ ઊભી ઊભી સાંભળતી હતી. તેણે ટોમને કહ્યું, “તમે પણ ઇલીઝા સાથે નાસી જાઓ. ને ! અમારું જે થવાનું હશે તે થશે.”

ટોમે મઝમતાથી જવાબ આપ્યો, “ના, ના, મારાથી એમ નાસી ન જવાય. શેઠને મારા ઉપર વિશ્વાસ છે. મને વેચવાથી એમની મિલકત બચી જતી હોય તો ભલે મને વેચે. પણ બેટા ઇલીઝા, તું તારા જિમને લઈને ભલે જા. પ્રભુ તને સહાય કરે.”

ઇલીઝાએ જિમને લઈને અંધારામાં દોટ મૂકી. આજે અંધારું જ એની મદદે આવ્યું હોય એમ એને લાગ્યું. ઊંઘતા જિમને છાતી સરસો ચાંપીને, તે એકલી આગળ દોડ્યે જતી હતી.

સવાર પડ્યું. ઇલીઝા, અટક્યા વિના, પાછળ જોતી જોતી આગળ વધતી હતી. રસ્તામાં એક ઝરણું આવ્યું. ઇલીઝાએ બાળકને ત્યાં બેસાડીને થોડું ખવરાવ્યું પિવરાવ્યું. પછી થોડો વિસામો લઈ તે પાછી જિમને ઊંચકીને દોડવા લાગી.

સૂર્યાસ્ત પડેલાં ઓહિયો નદીના કિનારા ઉપરના એક ગામમાં મા દીકરો પહોંચી ગયાં.

વસંત ઋતુ બેસતી હતી. નદીનો ખરફ ઓગળવા લાગ્યો હતો. ખરફના મોટા મોટા કટકા આમ તેમ તરતા હતા. સામે પાર જવાનો રસ્તો જોખમભરેલો થઈ ગયો હતો. હોડીઓ બંધ થઈ ગઈ હતી. આ અણધારી આફત જોઈ ઇલીઝા ગભરાઈ. કિનારા પાસે એક ઘર હતું. ત્યાં જઈ તેણે પૂછ્યું, “સામે પાર કોઈ હોડી જતી નથી?”

એક સ્ત્રી રસોઈ કરતી હતી. તેણે જવાબ આપ્યો, “ના, હોડીઓ ચાલતી બંધ થઈ ગઈ છે.”

ઘલીઝા હવે મૂંઝવણમાં પડી. તેની સ્વતંત્રતાને આડે હવે આ એક નદી જ બાકી હતી. સામે પાર બીજું રાજ્ય આવેલું હતું. તેમાં તે પહોંચી જાય, તો પછી તેનું નામ કોઈ ન લઈ શકે. પણ શું થાય? તેણે એક રાત એ ઘરમાં જ આશરો લીધો.

ઘલીઝાનું બાળક ઘસઘસાટ ઊંઘતું હતું. ઘલીઝા ખૂબ થાકી ગઈ હતી, તથા તેના પગ સૂજી ગયા હતા. પરંતુ તેનો પીછો પકડવામાં આવશે એવી તેને ખાતરી જ હતી. એટલે તે વારંવાર બારી તરફ જતી અને ચિંતાતુર નજરે અને ધબકતે હૈયે દૂર દૂર સુધી જોયા કરતી.

વહેલી સવારે ઘલીઝા-એ દૂરથી પેલા વેપારીને તથા પોતાના શેઠના બે મોકલેને મારતે ઘોડે આવતા જોયા. ઘલીઝાએ તરત પોતાના ઊંઘતા જિભને ઉપાડ્યો અને કશો વિચાર

કર્યા વિના જ નદી તરફ દોટ મૂકી.

પેલા વેપારીએ તેને દૂરથી જોઈ. તે તરત ઘોડા ઉપરથી ઊતરી પડ્યો અને તેની પાછળ દોડ્યો.

નદીમાં બરફનાં ગચિયાં એકબીજા સાથે મોટો અવાજ કરતાં અથડાતાં હતાં. સખત ટાઢ વાતી હતી. પેલા વેપારીને પોતાની નજીક આવી પહોંચેલા જોઈને ઘલીઝાએ નદીને પાર કરવા બરફનાં ગચિયાં ઉપર થઈને દોડવા માંડ્યું.

તેના પગ એ ગચિયાં ઉપરથી ઘણી વાર લપસી જતા તથા વચ્ચે ખાલી જગા આવતાં તેને મોટી ફાલંગો ભરીને ખાળક સાથે જ ફૂંદવું પડતું. પરંતુ તેના પગમાં આવે, કોણ જાણે ક્યાંથી, જોર આવી ગયું હતું. તે આનુબાનુ જોયા વિના, એક ગચિયા ઉપરથી બીજા ગચિયા ઉપર, ગાંડાની પેઠે ઠેકડા ભરતી, આગળ વધવા લાગી. ભલભલા મરદોની પણ એમ કરવાની મગદૂર ન ચાલે.

પેલો વેપારી તેના તરફ જોઈ જ રહ્યો. તેને લાગ્યું કે, હમણું જ કોઈ ગચિયા ઉપરથી લપસીને બંને જણાં નદીમાં પડીને ડૂબી જશે. ગાંડા માણસ વિના કોઈ આ રીતે બરફ ઉપર ઠેકડા ભરીને નદી પાર કરવા તૈયાર ન થાય.

ઇલીઝા આગળ ને આગળ વધવા લાગી. તેનું હૃદય ખીકથી કંપતું હતું, તેની આંખો ફાટી ગઈ હતી. પરંતુ તે પોતાના જિમને ખચાવવા બીજા કશાનો વિચાર કર્યા વિના આગળ વધતી જ હતી, અને થોડી વારમાં તે સામે પાર પહોંચી પણ ગઈ.

પેલો વેપારી અને જે નોકરો તો કિનારે ઊભા ઊભા જોઈ જ રહ્યા !

સ્વાધ્યાય

૧. 'અંકલ ટોમ્સ કૉપ્લિન' એ પુસ્તકનો અનુવાદ ગુજરાતીમાં થયેલો છે. તે મેળવીને વાંચજો; મગ્ન પડશે.

૨. નોકરી અને ગુલામી એ જે વચ્ચે શા ભેદ છે તે સમજો. નોકર તો નોકરી પૂરતો જ શેઠની સાથે અંધાયેલો હોય; અને કામ પૂરું થતાં બીજી રીતે સ્વતંત્ર છે. ત્યારે ગુલામ તો અધી રીતે શેઠનો જ તાબેદાર છે; શેઠને તેના ઉપર અધી રીતનો હક હોય છે; તે તેને માલમિલકતની પેઠે વેચી પણ શકે, તથા તેની સાથે મરજી મુજબ વર્તી શકે.

૩. માતાનો પ્રેમ કેવી અજબ વસ્તુ છે ! માતા પોતાના સંતાન માટે કેવાં જોખમ ખેડી શકે છે ! એ આ વાત ઉપરથી સમજો.

પ્રશ્નો

૧. આર્થર શા માટે ટોમને અને જિમને વેચવા તૈયાર થયો ?

૨. ટોમ શાથી ઇલીઝાની સાથે નાસી જવા તૈયાર ન થયો ?

૩. ઇંદીઝા શા માટે જીમને લઈને નાસી ગઈ ?

૪. ઇંદીઝાએ નદી શી રીતે પાર કરી ?

વ્યાકરણ

૧ સર્વનામ એટલે શું ? તેના દાખલા આપો.

નામને બદલે જે શબ્દો વપરાય છે, તે સર્વનામ કહેવાય છે. તેના પ્રકારો હવે જોઈએ.

નીચેનાં વાક્યોમાંથી સર્વનામ શોધી કાઢો—

(૧) મનુએ કહ્યું, 'હું નિશાળે જઈ છું.'

(૨) મનુએ કુમુદને કહ્યું, 'તું નિશાળે ક્યારે આવશે ?'

(૩) મનુએ શિક્ષકને કહ્યું, 'રમેશ માંદો છે; તે આજે નિશાળે નહિ આવે.'

૧ આ વાક્યોમાં હું, તું, તે એ સર્વનામો છે; તે કોને માટે વપરાયાં છે તે તમે જોશું ?

બોલનાર પોતાને માટે 'હું' વાપરે છે. તે પહેલો પુરુષ છે. બોલનાર જેને સંબળાવે છે, તે બીજો પુરુષ છે; અને બોલનાર તથા સંબળનાર સિવાય જે કોઈ ત્રીજા માટે કહે, તે ત્રીજો પુરુષ છે. આમ હું, તું, અને તે એ સર્વનામોને પુરુષવાચક સર્વનામ કહે છે.

શિક્ષકોને

૧. હવે સર્વનામના પ્રકારો શરૂ થાય છે. સર્વનામ વિષે પાંચમી ચોપડીમાં સામાન્ય માહિતી છે. તેનું પુનરાવર્તન કરી જવું.

૨. અમેરિકા દેશમાં ઉત્તર અને દક્ષિણનાં રાજ્યો વચ્ચે પછીથી ગુલામી નાબૂદ કરવા અંગે લડાઈ થઈ હતી; અને તેમાં છેવટે ગુલામી નાબૂદ કરવાના મતવાળાં ઉત્તરનાં રાજ્યોની જીત થઈ હતી. અમેરિકાના પ્રમુખ અબ્રાહમ લિંકને તથા ગેરિસન કરીને એક મોટા માણસે એમાં અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો હતો.

૩. ગુલામી નાબૂદ થયા પછી હબસીઓ સ્વતંત્ર માનવી તરીકે પોતાની પ્રગતિ કરવા લાગ્યા. એ અંગે ચોથી ચોપડીમાંથી બૂકર ટી. વૉશિંગ્ટનની વાત અહીં કહેવી.

અધરા શબ્દો

ઉમેરણ = ઉમેરીને વધારામાં વેચાણ અંગે કરાતું લખાણ

આપવાની વસ્તુ

ધૂસકું મૂકવું = રડી પડવું

સોદો = ખરીદી કે વેચાણ અંગેની

ગીરો = દેવા પેટે આડમાં કાંઈ મૂકવું તે

વાટાઘાટ

ગચિયું = ચોસણું

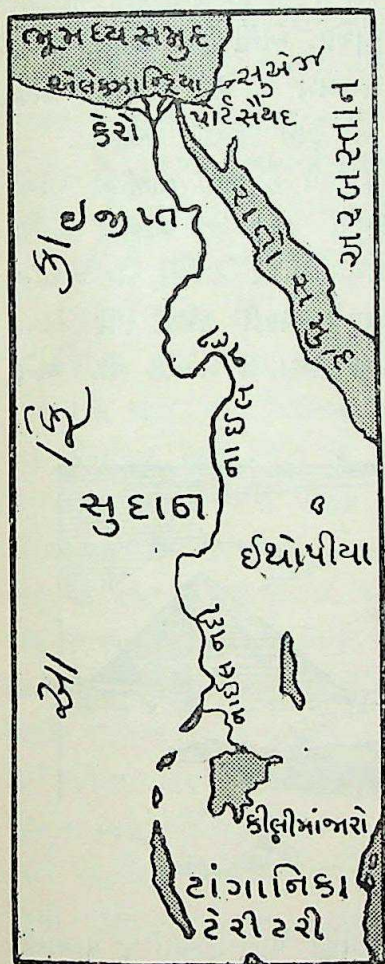
ખતપત્ર = દસ્તાવેજ; ખરીદી કે

મગદૂર = તાકાત; હિંમત

૧૯

પ્રાચીન ઇજિપ્તનું અમર સ્મારક

આપણે નદીને લોકમાતા કહીએ છીએ. જેમ માતા પોતાના દૂધથી આપણને ઉછેરીને મોટા કરે છે, તેમ નદી-માતા પોતાના તટ

પર વસતાં વનસ્પતિ, પશુપક્ષી તથા માણસ ઇત્યાદિ પોતાનાં બાળકોને પોતાનું પયપાન કરાવીને મોટાં કરે છે. તેથી તે લોકમાતા છે. આને સચોટ પુરાવો મિસર દેશની નાઇલ નદી છે. જે નાઇલ ન હોત તો મિસર ક્યાં હોત? દર વર્ષે નાઇલનાં પાણી ઊભરાઈને આસપાસ માઈલો સુધી ફરી વળતાં અને તેમાંથી તે દેશની જૂની સમૃદ્ધિ અને તે ભારક્ષત તેની સંસ્કૃતિ પાકી. આજ પણ નહેરો વાટે એ જ પાણી મિસર (અથવા ઇજિપ્ત) દેશને સમૃદ્ધ કરે છે.

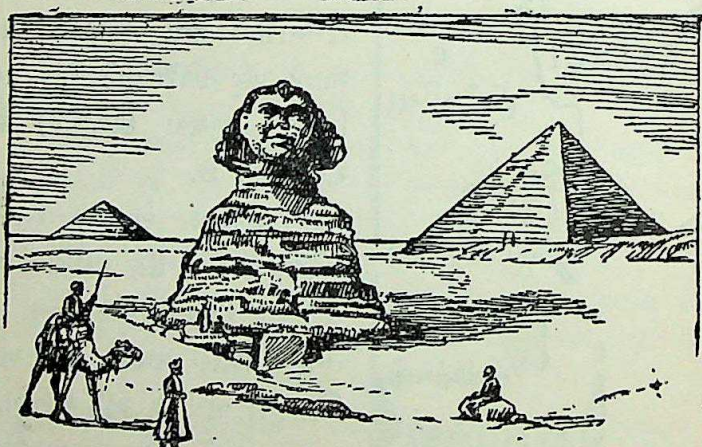
કહેવાય છે કે, મિસરના પહેલા રાજા મેનીસે નાઇલનાં પાણી પોતાના દેશમાં વહેવડાવ્યાં અને તેની આબાદી વધારી. તેને આપણે મિસરનો ભગીરથ કહી શકીએ. એ રાજાને થઈ ગયે આજ લગભગ ૬૦૦૦ વર્ષો થયાં, એમ ઇતિહાસ-

કારો કહે છે. તે વખતે એક આપણો દેશ અથવા આર્ય પ્રજા બાદ કરે, તો દુનિયામાં બીજે ક્યાંય સુધારાનું નામનિશાન પણ નહોતું.

યુરોપમાં તે વખતે જંગલી દશા છવાયેલી હતી. ગ્રીસ દેશ ત્યાર પછી ચડતી પર આવવા લાગ્યો; અને એને માટે તે દેશ ઇજિપ્તનો ઓછો ઋણી નથી.

ઇજિપ્તની આ પ્રાચીન સંસ્કૃતિનું સ્મારક આજ પણ એ દેશમાં હયાત છે. દુનિયાના લોકો હેસ્ત પામીને એને જોતા આવ્યા છે. પ્રાચીન કાળથી આજ સુધી દુનિયાની અજાયબીમાં એક મોટામાં મોટી અજાયબી એ ગણાય છે. એ જુઓ, એની કથા જાણો, એનો અભ્યાસ કરો, તો તમે ઇજિપ્તનો લગભગ આખો પ્રાચીન કાળ કદખી લઈ શકો. એ ચીજ તે કઈ? સૌ કોઈ કહેશે, પિરામિડ.

આજ આપણે પ્રાચીન ઇજિપ્ત વિષે જે કંઈ જાણીએ છીએ તેનો મોટો ભાગ એની પ્રાચીન કબરો દ્વારા જ જાણવા મળ્યો છે. યુરોપનાં મોટાં મોટાં સંગ્રહસ્થાનોમાં જઈને જોઈએ, તો પ્રાચીન ઇજિપ્તની જાતજાતની ચીજો પાર વિનાની એકઠી કરેલી ત્યાં જોવા મળે છે. તે બધી ઇજિપ્તની પ્રાચીન કબરોમાંથી મળેલી છે. અને પિરામિડ એક કબર જ છે.

આપણા દેશના મુસલમાન બાદશાહો પોતે જીવતાં જ પોતાની કબરને માટે, પોતાને છાજે એવી લબ્ધ અને સુંદર ઇમારત બનાવી રાખતા, એ તમે જાણતા હશો. ઇજિપ્તના પિરામિડ, આવી રીતે

તૈયાર કરાવેલી એના રાજ્યોની કબરો માટેની ઇમારતો જ છે. એ સંખ્યામાં ત્રણ છે. પરંતુ નાઇલને કાંઠે તેવી અનેક જૂની કબરો હશે, એમ આજ ખોદકામ કરતાં જણાય છે.

આ ત્રણે પિરામિડો એક જ વિશાળ મેદાનમાં આવે ભેવા મળે છે; અને તે જ મેદાનમાં થોડેક દૂર સ્ફિંક્સ નામની પ્રચંડ નરસિંહ-મૂર્તિ પણ છે. તેનું મોઢું માણસનું અને ધડ સિંહનું છે. આ પ્રતિમા પણ હજારો વર્ષ જૂની છે. એ કેવી વિશાળ છે તે ચિત્રમાંથી જુઓ. રેતીમાં દટાઈ ગયેલી તે પ્રતિમા પહેલવહેલી ઈ. સ. ૧૮૧૬માં જગતની બાણમાં આવી. પિરામિડ ભેવા જનાર પ્રેક્ષકો પિરામિડની સાથે સાથે આ પ્રાચીન નરસિંહ-મૂર્તિ — ‘સ્ફિંક્સ’ને પણ ભેતા બચ છે.

સૌથી મોટો પિરામિડ બંધાવનાર મિસર-રાજનું નામ ફૂફા કે કિયોપ્સ હતું. નાના બે પિરામિડ બંધાવનાર ત્યાર પછીના બે બાદશાહો હતા. ફૂફા લગભગ ૫૦૦૦ વર્ષ ઉપર થઈ ગયો. તેનો આ પિરામિડ કેવડો મોટો છે, તે તમને નીચેના આંકડા પરથી કાંઈક સમજશે, કેમ કે ખરો ખ્યાલ તો પ્રત્યક્ષ ભેજે જ આવી શકે. તે ત્રિકોણાકાર છે. તેનું ઊંચું શિખર જમીનથી ૪૮૧ ફૂટ ઊંચું હતું. હાલ તે ૪૫૧ ફૂટ ઊંચું છે. ૧૨ એકર એટલે ૧૮-૨૦ વીધાં જેટલું એનું ચોરસ ભોંય-તળ ! એની રચનામાં પથ્થરની ૨૩ લાખ મોટી શિલાઓ વપરાઈ છે. મોટી એટલે કેવડી ? દરેક શિલા ૨૧૧ ટનની એટલે ૧૪૦ (કાચા) મળુની હતી ! ઈ. સ. પૂર્વે પાંચમા સૈકામાં થઈ ગયેલા ગ્રીક ઇતિહાસકાર હેરોડોટસે લખ્યું છે કે, એક લાખ ગુલામો ૨૦ વર્ષ સુધી આ ફૂફાના પિરામિડ પાછળ લાગ્યા, ત્યારે એ તૈયાર થયો હતો. તેણે એક બીજો અંદાજ આપ્યો છે તે પરથી તમને આ આલેશાન ઇમારત બાંધવામાં કેટલો ખર્ચ થયો હશે તે સમજશે. ફૂફાના મોટા પિરામિડથી નાના એવા બીજા પિરામિડમાં એક શિલાલેખ છે. તેમાં કહ્યું છે કે, આ કામમાં લાગેલા મજૂરોને ભેઠતી લસણ, ડુંગળી વગેરે શાકભાજી અને

જુલાબની દવા પાછળ કુલ ૪ કરોડ રૂપિયા ખર્ચ થયો હતો ! અને એ તો પેલા નાના પિરામિડને માટેનું ખર્ચ કહ્યું છે. ઇજિપ્તની જૂની ભાષામાં ઊંચાને માટે ‘પિર-એમ-અસ’ શબ્દ છે. તે પરથી આ ઊંચી કબર પિરામિડ કહેવાતી આવી છે.

પિરામિડની આવા પ્રકારની પ્રચંડતા એ જ એક અન્યથી પમાડનારી વસ્તુ નથી. એની રચના પરથી જોઈ શકાતું પ્રાચીન ઇજિપ્તનું કળાકૌશલ્ય અને જાહોજલાલી પણ આપણને તાબુબ કરે એવાં છે. આજ આપણી પાસે મોટાં વજન ઉઠાવવાને ઊંટડા, તેમને એક જગાએથી બીજી જગાએ લઈ જવાને માટે લારીઓ અને આગબોટો કે રેલવે વગેરે સાધનો છે. પ્રાચીન કાળમાં એવું કશું નહોતું. સાદું ઉચ્ચાલન કામમાં લઈને મનુષ્યનાં બાવડાં જ આ જંગી પથ્થરો ઊંચકતાં હશે; આટલી ઊંચાઈ સુધી ચડાવીને લઈ જવા માટે માટીના જંગી ઢોળાવ કર્યા હશે. આ પથ્થરો નાઇલ નદીને કિનારે લગભગ ૫૦૦ માઈલ દૂર આવેલી બાણોમાંથી ખોદી કાઢી, ત્યાંથી નદીમાં તરાપા ઉપર તરતા મૂકવામાં આવતા, અને મુકર કરેલી જગાએ આવે ત્યારે કાઢી લેવામાં આવતા.

એ જમાનામાં ગણિતવિદ્યા અને ઇજનેરીવિદ્યા પણ કેટલી ખીલેલી હશે કે, આજ સુધી ટકી રહે એવી મજબૂત ઇમારત તે જમાનામાં મિસરવાસીઓ બાંધી શક્યા ! આ ઇમારતની રચનામાં, વેધશાળાની રચનામાં જોવામાં આવતી એવી બગોળની પણ કેટલીય હકીકતો ઉતારવામાં આવી છે. એમ જ માનો કે, ઇજિપ્તની બધી આવડત એ ઇમારત રચવા પાછળ ખર્ચવામાં આવી છે !

આમ, પિરામિડ ઇજિપ્તની આવડતનું સ્મારક છે, તો બીજી બાબુ તેની સમાજવ્યવસ્થાના એક અનિષ્ટ અંશનું કે બાબુનું પણ છે. આ ઇમારત પાછળ ઇજિપ્તના લાખો માણસોની વેઠ અને ગુલામી ખરચાયેલી છે. ઘાતકી મુકાદ્દમોના સાટકા અને કીર્તિ-લોભી રાજાના કૂર કાયદા નીચે કચરાતા જીવોનાં આંસુ અને પરસેવામાંથી આ કબર ઊભી થઈ શકી છે.

તમને થશે, શું કીર્તિ માટે જ આટલું બધું એ કૂદા બાદશાહે કયું હશે? સાદી ઇમારત તે ચણાવી ન શકત? જરૂર ચણાવી શકત. પરંતુ તે કાળમાં ઇજિપ્તની નહોતજલાલી એવી હતી કે, રાજાને પોતાની કબર ઉપર આવડી મોટી ઇમારત કરવાનું મન થયું. અને એ ઇચ્છાના મૂળમાં ત્યારની પ્રજાની એક માન્યતા રહેલી છે. ત્યારના મિસર-વાસીઓ એમ માનતા કે, મરણ પછી જીવ તેનું મૃત શરીર કાયમ રહે ત્યાં સુધી તેની પાસે રહે છે : ત્યાં તેને આરામ રહે તે સારું, જીવતાં જેવી બધી સાધન-સામગ્રી જોઈએ, તેવી મર્યા પછી પણ તેના મૃત શરીર માટે રાખવી જોઈએ. તેથી ઇજિપ્તના આ પિરામિડોમાં માણસના મડદાને દવાઓથી સાચવીને, મમી કરીને રખાતું, તથા તેની જોડે તેને પ્રિય વસ્તુઓ, કામકાજનું સાચરચીલું, — અરે, કોઈ કોઈ પિરામિડમાં તો જીવતાં દાસદાસીઓ પણ — સાથે મૂકવામાં આવતાં. તેથી જ આજ ઇજિપ્તનો આખોયે પ્રાચીન કાળ, એની આ બધી વસ્તુઓ મારફત, નજર સામે ખડો કરી શકાય છે.

ખરેખર, નાઇલ જો ઇજિપ્તના પ્રાણ છે, તો આ પિરામિડો તેનું આભૂષણ છે. એમાંથી તમે એ દેશની સારી અને નરસી બેઠવાત જોઈ શકો. એ દેશનું એ સાચું સ્મારક છે; અને હજારો વર્ષ ઉપર પ્રાચીનોને જેમ ઇજિપ્ત દેશ આકર્ષતો હતો, તેમ જ હજારો વર્ષથી આ એની અદ્ભુતતા આખા જગતને પોતા તરફ આકર્ષે છે, અને આકર્ષ્યા કરશે.

સ્વાધ્યાય

૧. ઇજિપ્ત અને નાઇલ નકશામાં જુઓ. ખેતીને માટે તે કેવા દેશ છે તે ભૂગોળમાં જુઓ. તે દેશમાં અને તેની પાસે રણ ક્યાં ક્યાં છે તે જુઓ.

૨. ભગીરથ રાજાની વાત જાણી લો. તેણે કયા પ્રદેશને સમૃદ્ધ કર્યો?

૩. આજ ઇજિપ્તમાં કોનું રાજ્ય ચાલે છે? આજની તેની મોટાઈ હોય તો શી છે? અર્વાચીન ઇજિપ્તની માહિતી મેળવવા જો મન થાય તો શિક્ષકને પૂછશો. ‘સુએઝની નહેર’ પાઠ સાતમી ચોપડીમાં છે તે વાંચો.

૪. પિરામિડની ગણતરી આલમની સાત અજાયબીઓમાંની એક તરીકે થાય છે, તે યાદ કરવું.

પ્રશ્નો

૧. પિરામિડ એટલે શું? તે કાણ બંધાવતું? શા માટે બંધાવતું?
૨. નાઈલનદી ઇજિપ્તના પ્રાણ છે—એમ શા માટે કહેવાય છે?

વ્યાકરણ

૧ નીચેનાં વાક્યોનાં જોડકાં જુઓ —

(૧) મનુ કહે છે, ‘હું જઈ છું.’

(૨) છોકરાઓ કહે છે, ‘અમે જઈએ છીએ.’

(૧) સુરેશે નાની બહેનને કહ્યું, ‘તું વાંચવા બેસ.’

(૨) આપુણએ છોકરાંઓને કહ્યું, ‘તમે વાંચવા બેસો.’

(૧) મનુએ કહ્યું, ‘સુરેશ મારો મિત્ર છે; તે આજે મારેત્યાં આવવાનો છે.’

(૨) સુરેશે કહ્યું, ‘મેદાનમાં છોકરાઓ રમે છે; તેઓ સારું રમે છે.’

ઉપરનાં વાક્યોનાં જોડકાં તપાસતાં તમને જણાશે કે પહેલા પુરુષ એક વચનમાં ‘હું’ ૩૫ થાય છે; બહુવચનમાં ‘અમે’ થાય છે.

બીજા પુરુષ એકવચનમાં ‘તું’ ૩૫ થાય છે; બહુવચનમાં ‘તમે’ થાય છે.

ત્રીજા પુરુષ એકવચનમાં ‘તે’ ૩૫ થાય છે; બહુવચનમાં ‘તેઓ’ થાય છે.

૧ નીચેનાં વાક્યો જુઓ —

(૧) મનુએ મોટાભાઈને કહ્યું, ‘તમે મને મેળામાં લઈ જશો?’

(૨) ગાંધીજી આશ્રમમાં રહેતા હતા; તેઓ રોજ ફરવા જતા હતા.

ઉપરનાં વાક્યોમાં પુરુષવાચક સર્વનામનો ઉપયોગ સમજ્યા? મોટાભાઈ એક જ વ્યક્તિ હોવા છતાં માનાર્થે બહુવચન વાપર્યું છે. તે જ પ્રમાણે ગાંધીજી માટે પણ માનાર્થે બહુવચન વાપર્યું છે.

શિક્ષકોને

૧. નદીઓ ખરેખર લોકમાતા છે; તે વસ્તુ નાઈલ તેમ જ આપણા દેશની ગંગા વગેરે નદીઓના દાખલા ઉપરથી સમજાવવી. સાતમી યોષ્યમાં ‘ગંગામૈયા’ પાઠ છે.

૨. મરણ પછીની જીવની સ્થિતિ વિષેની ઇજિપ્તના રાજાઓની માન્યતા બરાબર સમજાવવી. એ માન્યતાને કારણે પિરામિડ બિના થયા છે, તથા તેમાં બંધી વસ્તુઓ સંઘરાઈ છે.

૩. પિરામિડ માત્ર ઇજિપ્તની કીર્તિની જ નિશાની નથી; પરંતુ જે શુલામે મારકૂત મન્દૂરી કરાવવામાં આવી તે શુલામોની શુલામીનું પણ પ્રતીક છે, એ વસ્તુ પણ સમજાવવી. તાજમહાલ પણ એ રીતે વેકે પકડી આણેલા મન્દૂરીની મન્દૂરીથી બંધાયેલો છે, એ વાત આના અનુસંધાનમાં કહેવી.

અધરા શબ્દો

પપપાન [સં.] = દૂધ-ધાવણ પાતું તે	વેધશાળા = આકાશના પદાર્થો કે
સંસ્કૃતિ [સં.] = સામાજિક પ્રગતિ	ખગોળ નિહાળવાની શાળા-સ્થાન
હેરત [સં.] = નવાઈ; અચંખો	મુકાદમ = (મજૂરો ઉપર) દેખરેખ
ઊંટડો = ભારે વજન ઉપાડવાનું ઊંટની	રાખનાર માણસ; નાયક
ડોક જેવું લાગતું યંત્ર	સાટકો = ચામડાની પટ્ટીઓ આંધી
મુકરર [કા.] = નિયત; નક્કી કરેલું	ખનાવેલો ચામુક કે કોરડો
છજનેરીવિદ્યા = આંધકામ છં ને લગતી	મમી [ધ.] = દવા છંમાં સાચવીને
વિદ્યા - શાસ્ત્ર	સંધરી રાખેલું મહુદું

૨૦

યુદ્ધનું ગૌરવ આટલું ?

- કોદાલી પાવડો લઈને મોહન વાડીમાં खોदવા जाय;
खोदतां खोदतां माटी मांही एने नवतर कैक जणाय. १
- મોહને લીધે ઉપાડી એ ચીજ ને ફેરવી ફેરવી જોઈ;
घेर जई पछी साबु ने पाणीथी खूब घसी घसी धोई. २
- સીધો ગયો પછી કાકા પાસે અને બોલ્યો, 'જુઓ કાકા, આમ;
खोदतां खोदतां वाडीमांथी मने मलचुं, एनुं शुं छे नाम ?' ३
- જોવાનું જાણીને દોડી આવી તહીં હીર — મોહનની બહેન.
'खोपरी छे आ तो !' एम निसासामां काके उचार्या त्यां वेण. ४
- 'खोपरी छे ? तो ए वाडीमां क्यांथी ? कहो मांडी बधी वात;
माणस जेवा माणसनुं शिर रझळे शे बारेवाट ?' ५
- 'जाणे छे ने, भाई, देश आ आपणो वीरनी भूमि गणाय ?
शूरने शौर्य देखाडवा रातदी युद्धनी झंखना थाय. ६
- એવા પરાક્રમી રાજવી વિક્રમ આંહી खेल्या रणजंग;
हजारो सैनिकोनां एक पहोरमां माथां पड्यां थई भंग. ७

- એમાંના એક કો સૈનિકનું અહીં મુંડ તું લાવ્યો છે, भाई;
 લોકો કહે એને વિક્રમસિંહના વિજયની જ વધાઈ ! ૮
- કૈંક હજાર હજારો પડ્યાં શબ તે દિન રણમેદાન;
 યુદ્ધમાં તો भाई, એવું બને જ ને ! ને આ તો જંગ મહાન. ૯
- હવે થયાં વધે છેતર વાડીઓ, છેડાય સીમ જમીન;
 હઠ ફરે તેમ મુંડ જડે; — આવાં કૈંક હશે ભૂમિલીન. ૧૦
- ને એ તો છે વધા પેલા પરાક્રમી યુદ્ધની નિશાની, भाई;
 લોકો કહે એને વિક્રમસિંહના વિજયની જ વધાઈ ! ૧૧
- સો સો રે કોસથી લોક ભાગી છૂટ્યાં સૂનાં મેલી ઘરવાર;
 લૂંટાયાં, ભાંગ્યાં ને ભસ્મ થયાં ઘણાં ગામ ઝીલી ઝીલી માર. ૧૨
- છેતરમાં વધે આગ ફરી વઢી, અન્ન વિના રડે લોક;
 નદી નવાળો વંદૂક ઝાલીને સૈનિકના ઝુમા થોક. ૧૩
- કવિઓએ મહાકાવ્ય લખી લખી યુદ્ધ વખાણ્યું એ, भाई;
 બોલે સહુ, એ છે વિક્રમસિંહના વિજયની જ વધાઈ ! ૧૪
- ‘શા થયા લાભ એ યુદ્ધથી ?’ હીરુએ પૂછ્યું; કાકા વદ્યા આમ :
 ‘એ યુદ્ધથી રાજા વિક્રમને મઠ્યાં પૂરાં અઢારસો ગામ. ૧૫
- ભંગ થયો રાજા વંગનો, ના રહ્યું વંશનું નામનિશાન;
 ને આપણા એ વીર વિક્રમ તે દિન જીત્યા એ જંગ મહાન ! ૧૬
- એ જીતથી લાભ થયા શા લોકને કોણ જાણે એ તો, भाई;
 કિંતુ હજી રહ્યા લોક મહાન એ યુદ્ધ તળી કથા ગાઈ ! ૧૭
- મોહેને પૂછ્યું : ‘એ આપણા સૈનિકો લડ્યા શું પામવા કાજ ?’
 ‘શું પામવા ? જોકે એમને કોઈને નહોતું લેવું કશું રાજ; ૧૮
- નહોતું ભલે ઝેરવેર પરસ્પર, તોય વધા શૂરવીર;
 હો હો કરી ધસ્યા ખડ્ગ લઈ અને દાઢવ્યું યુદ્ધ ધમીર. ૧૯
- ઘાસ કાપે તેમ કાપી નાખી વધા શત્રુની સેનાને, भाई !
 ‘એવા એ યુદ્ધનું ગૌરવ આટલું ?’ વોલી ઝઠ્યાં વહેનભાઈ ! ૨૦

રમણલાલ સેની

સ્વાધ્યાય

૧. શ્રી. રમણલાલ સોનીએ એક અંગ્રેજી કાવ્યમાંથી સૂચન લઈને આ મંજેદાર કાવ્ય ધડ્યું છે. એમનાં બાળકાવ્યો વાંચશો તો મગ્ન પડશે.

૨. કેટલો સાદો વિચાર છે! તમને યુદ્ધની વાતો ઉપરથી એવો પ્રશ્ન કદી ઊઠ્યો છે?

૩. મહાભારતનું યુદ્ધ પૂરું થયું ત્યારે દશ જણ પણ જીવતા રહ્યા નહોતા, એ ખબર છે? તે જાણી યુધિષ્ઠિરે કહ્યું, ‘અરે, અમે લડ્યા તે આટલા સારુ!’

પ્રશ્નો

૧. મોહનને વાડીમાં ખોદતાં શું જડ્યું?

૨. માણસની ખોપરી આમ રઝળતી શાથી? — એમ મોહને પૂછતાં તેના કાકાએ શો જવાબ આપ્યો?

૩. હીરુએ તે સાંભળીને શું પૂછ્યું? તેનો કાકાએ શો જવાબ આપ્યો?

૪. મોહને તે સાંભળીને શું પૂછ્યું?

વ્યાકરણ

૧ નીચેનાં વાક્યોમાંથી સર્વનામ શોધી કાઢો, અને તે ક્યા નામને માટે વપરાયાં છે તે કહો —

(૧) મનુએ ચિત્ર બનાવીને કહ્યું, ‘આ જુઓ તો ખરા!’

(૨) શિક્ષકે કહ્યું, “ભીંત ઉપર નકશો છે; એ જુઓ.”

(૩) દુકાનદારે પુસ્તકો બતાવીને કહ્યું, ‘આ જુઓ ને પેલાં જુઓ.’

ઉપરનાં વાક્યોમાં આ, એ, પેલાં એ સર્વનામો ક્યાં નામો માટે વપરાયાં છે તે સમજ્યા? ‘આ’ સર્વનામ ચિત્રને માટે વપરાયું છે. ‘એ’ સર્વનામ નકશા માટે વપરાયું છે. ‘આ’ અને ‘પેલાં’ એ સર્વનામ પુસ્તકો માટે વપરાયાં છે.

‘આ, એ, તે, પેલો, પેલી, પેલું — એ સર્વનામો કોઈ વસ્તુ જાણે આંગળી કરીને દર્શાવવા માટે વપરાય છે. માટે તે જાતના સર્વનામને દર્શક સર્વનામ કહેવાય છે. દર્શક = દર્શાવનાર — બતાવનાર.

શિક્ષકોને

૧. દર્શક સર્વનામ બોળખતી વખતે એ જોઈ કે, તેની સાથે કોઈ નામ ન આવ્યું હોય. નામ સાથે વપરાય ત્યારે તે વિશેષણ બની જાય. વિદ્યાર્થીઓ આવી ભૂલ ન કરે એ જોતા રહેવું.

૨. લડાઈ વિષે મોહન જે પ્રશ્ન ઉઠાવે છે તેના અનુસંધાનમાં પાંચમી ચોપડીમાં આવેલો 'લડાઈ' એ પાઠ યાદ કરાવવો; તથા સાતમી ચોપડીમાં 'લડવું જ નોઈએ?' એ પાઠ પણ અહીં કહેવો.

અઘરા શબ્દો

ગૌરવ [સં.] = મોટાઈ; મહત્તા	વધાઈ = વધામણી (૨) ચિહ્ન; નિશાની
નવતર = નવું; કોઈ વખત ન જોયેલું	કોસ = ગાઉ અથવા દોઢ માર્ગલનું
એવું	અંતર
ખારેવાટ = ઠંડાણા વગર; ગમે તેમ	નવાણું = જળાશય; નાહવા ધોવાની જગા
અંખના = આંતરતા પૂર્વક રટણ;	થોડ = મોટા સમૂહ
વારંવાર સ્મરણ	અંગ = અંગાળ દેશ
મુંડ [સં.] = ખોપરી; માથું	ખમીર [અ.] = તાકાત; છત

૨૧

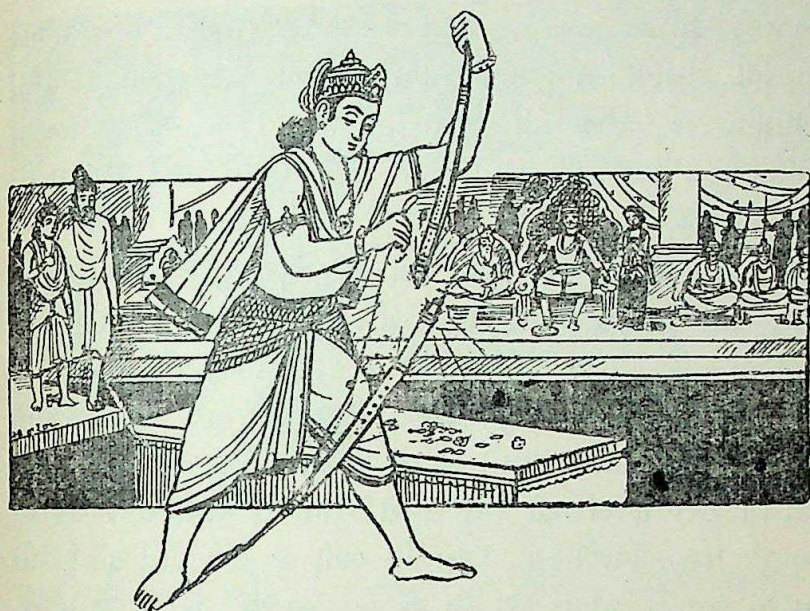
જનકનંદિની સીતા

૧

સીતાને હિંદુઓ એક પરમ સતી તરીકે આજ હજારો વર્ષથી પૂજતા આવ્યા છે. તે વિદેહ દેશના રાજા જનકનાં પુત્રી હોવાથી તેમને વૈદેહી કે જનકી પણ કહે છે. અને જનકની રાજધાનીનું નામ મિથિલા હતું, તે પરથી સીતાને મૈથિલી પણ કહે છે. તેમના જન્મ વિષે એવી કથા છે કે, તે યાસમાંથી ઉત્પન્ન થયાં હતાં. યાસને સંસ્કૃતમાં 'સીતા' કહે છે; તેમનું સીતા નામ તે પરથી પડ્યું છે.

તે ઘણાં જ રૂપવાન, શીલવાન અને બુદ્ધિમાન હતાં. તે મોટાં થયાં એટલે જનક રાજાએ એમના વિવાહનો વિચાર કરવા માંડ્યો. જનક પાસે સહાદેવનું એક જખરું ધનુષ્ય હતું. સીતા નાનાં હતાં ત્યારે એ જખરા ધનુષ્યનો પણ ઘોડો કરીને રમતાં! એવી બળવાન કન્યાનો પતિ પણ તેને યોગ્ય જ હોવો જોઈએ એમ વિચારી, જનકે બહિર ક્યું કે, જે આ શિવ-ધનુષ્યની દોરી કે પ્રત્યંચા ચડાવશે તેને સીતા વરશે.

સીતા જેવી રૂપવાન કન્યાને વરવાને લોભે અનેક રાજાઓ મિથિલા આવ્યા. લંકાનો રાજા રાવણ પણ આવ્યો. પરંતુ કેટલાક

રાજાઓ તો મહાદેવનું આ જળરહસ્ત ધનુષ્ય જોઈને જ હતાશ થઈ પાછા ફર્યા. રાવણ જેવો બળિયો પુરુષ પણ એને ઉઠાવી ન શક્યો! આ જોઈ જનકને ચિંતા થવા લાગી કે, સીતા કુંવારી જ રહેશે કે શું?

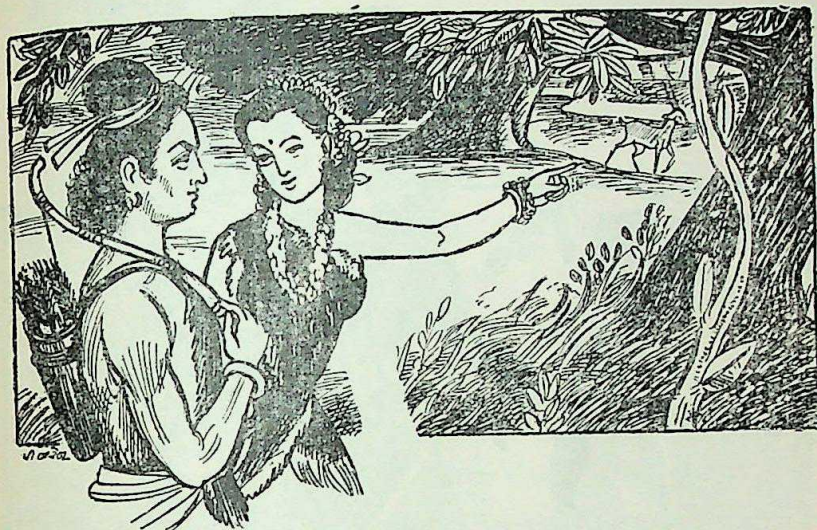
તેવામાં વિશ્વામિત્ર ઋષિના યજ્ઞની રક્ષા કરીને પાછા ફરતાં, રામ અને લક્ષ્મણ જનકને ત્યાં આવ્યા. વિશ્વામિત્ર ઋષિએ જનકને કહાવ્યું કે, શિવ-ધનુષ્ય રામને બતાવો. રામે ઋષિના આશીર્વાદ લઈ તેની પ્રત્યંચા ચલાવવાનું બીડું ઝડપ્યું. પ્રત્યંચા ચલાવવાને માટે તેમણે એ મહાન શિવ-ધનુષ્યને ઉઠાવીને વાળવા માંડ્યું. ત્યાં તો એના કકડા થઈ ગયા! તેથી સીતાએ રામને વરમાળા પહેરાવી અને રાજા જનકે મોટી ધામધૂમથી એમનાં લગ્ન કર્યાં. ત્યાર બાદ સીતાપતિ રામ સીતાને લઈને અયોધ્યા આવ્યા.

રાજા દશરથ વૃદ્ધ થતા જતા હતા. મંત્રીઓએ તેમને સલાહ આપી કે, રામ ભારે ગુણિયલ, ધીરજવાન અને દક્ષ છે; એમને યુવ-રાજપદે સ્થાપવા જોઈએ. દશરથે તે સલાહ કબૂલ કરી. પરંતુ મંથરા નામની દાસીની ભંભેરણીથી, રાજા દશરથની બીજી રાણી કૈકેયીએ, પોતાના પુત્ર ભરતનું હિત વિચારી, રાતોરાત આ આખી યોજના ઉથલાવી દીધી. આથી રામને બીજે દહાડે રાજ્યને બદલે ૧૪ વર્ષનો વનવાસ મળ્યો !

રામ વનમાં જવા તૈયાર થયા. લક્ષ્મણે કહ્યું, ‘માટાભાઈ, હું પણ સાથે આવીશ.’ અને માતા સુમિત્રાની રજા લઈ તે તૈયાર થયા. સહધર્મચારિણી સીતાએ જ્યારે જાણ્યું કે, અયોધ્યાના રાજ્યને બદલે રામને તો વનનું રાજ્ય મળ્યું, ત્યારે તેમણે પતિની સાથે વનમાં જવાની પોતાની ઇચ્છા બતાવી. રામને લાગતું હતું કે, વનનાં કષ્ટો સીતા જેવી કોમળ શરીરની સ્ત્રી શી રીતે સહીશે? તેથી તે અયોધ્યા જ રહે તો સારું. પણ સીતાએ કહ્યું, ‘આ તો બની જ કેવી રીતે શકે? મને મૂકીને જવાનો ખ્યાલ કરો છો એ જ આશ્ચર્ય છે. હે આર્યપુત્ર, સ્ત્રીને માટે પોતાનો પતિ જ જીવન છે. તમારા વિના સ્વર્ગ પણ મને રુચે એમ નથી. હું તો વનમાં આવીશ જ.’ સીતાની આ ધર્મયુક્ત હઠ જોઈ, રામને લક્ષ્મણ ઉપરાંત સીતાને પણ સાથે લેવાં પડ્યાં. એમ ત્રણ જણ અયોધ્યા છોડીને ગયાં. તેથી આખી નગરી જાણે નિષ્રાણ થઈ શોકમાં ડૂબી ગઈ; અને પુત્રવિરહથી રાજા દશરથના તો પ્રાણ જ ગયા.

ગંગા પાર કરીને રામ ગોદાવરી કિનારે પંચવટી પહોંચ્યા અને ત્યાં એક આશ્રમ બાંધીને ૧૧-૧૨ વર્ષ તેમણે આનંદમાં ગાળ્યાં. એક દહાડો રામ, લક્ષ્મણ અને સીતા વનની શોભા નિહાળતાં આશ્રમમાં બેઠાં હતાં. તેવામાં સીતાએ દૂર એક સુંદર સોનેરી મૃગ જોયો, અને રામને કહ્યું, ‘આર્યપુત્ર, મારે પેલા સુંદર મૃગની ચામડીની કાંચળી બનાવવી છે; મને એ લાવી આપો.’ લક્ષ્મણને આશ્રમ સાચવવાનું સોંપીને રામ મૃગની પાછળ ગયા.

આ મૃગ સાચો ન હતો, પરંતુ રાવણનો મળતિયો રાક્ષસ મારીચ તેનું રૂપ લઈને આવેલો હતો. તેથી રામે જ્યારે તેને તીર માર્યું,

ત્યારે તેણે ખૂબ પાડી, ‘હે લક્ષ્મણ !’ આ સાંભળી સીતાએ લક્ષ્મણને કહ્યું, ‘રામ કંઈક આશ્તમાં છે; તમને જોલાવે છે. તમે જલદી દોડો.’ લક્ષ્મણે એ સાચું ન માન્યું અને સોંપેલું કામ છોડીને જવા ના પાડી. આથી ગુસ્સે થઈને સીતાએ લક્ષ્મણને ન કહેવાનાં કડવાં વેણ કહ્યાં, તેથી લાચાર થઈ લક્ષ્મણ ગયા; સીતા આશ્રમમાં એકલાં રહ્યાં.

આ લાગ જોઈને લંકાપતિ રાવણ સાધુવેશે આશ્રમમાં આવ્યો અને તેણે સીતા પાસે ભિક્ષા માંગી. જેવાં સીતા ભિક્ષા આપવા ગયાં તેવાં જ રાવણે એમને ઉપાડી લીધાં, અને તે લંકા જવા બિપડ્યો. રસ્તામાં દશરથ રાજાનો મિત્ર, વૃદ્ધ જટાયુ સામો મળ્યો. સીતાની ‘હે રામ, હે રામ !’ એવી ચીસ સાંભળીને તે રાવણની સામે થયો. પરંતુ રાવણ તેને ઘાયલ કરી લંકા પહોંચી ગયો, અને ત્યાં જઈ તેણે સીતાને અશોકવનમાં કેદ કર્યાં. તેને સીતા સાથે લગ્ન કરવું હતું, તેથી અનેક પ્રલોભનો આપી તે એમને લલચાવતો

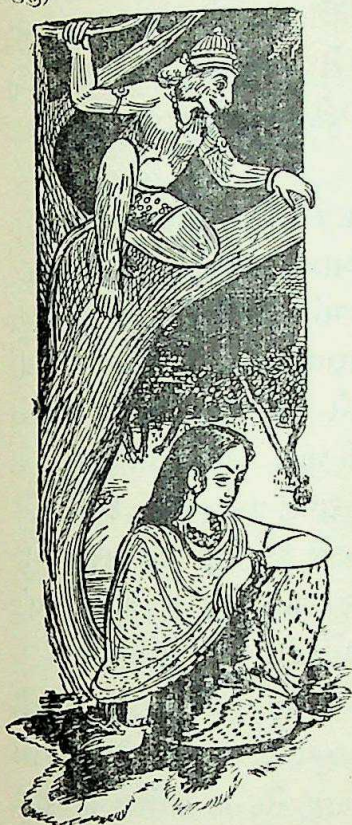
હતો. પરંતુ સતી સીતા અડગ રહ્યાં, અને એમના એ તેજસ્વી શીલ આગળ બળિયો રાવણ કંઈ કરી શક્યો નહિ.

૩

આ બાબુ હવે મૃગને મારીને રામ લક્ષ્મણ આશ્રમમાં પાછા આવ્યા, અને બુએ છે તો ત્યાં સીતા ન મળે ! આથી રામ વિહ્વળ થઈ ગયા. અને જેલ ભાઈઓએ તેમની શોધ શરૂ કરી. રસ્તામાં ઘાયલ થઈને પડેલા જટાયુ મળ્યો. તેણે ભાળ આપી કે, લંકાને રાજા રાવણ સીતાનું હરણ કરી ગયો છે. એટલે રામે લંકા તરફને માર્ગ લીધો. રસ્તામાં તેમને સુગ્રીવ નામના વાનર-રાજા જોડે મૈત્રી થઈ; હનુમાન જેવા મહાવીર અને નિષાવાન ભક્ત એમને મળ્યા. તેઓએ સીતાની શોધ કરવામાં રામને મદદ કરી. હનુમાન દરિયો ઓળંગી લંકા ગયા. ત્યાં તેમણે મહા મુશ્કેલીએ સીતાને અશોક વનમાં ઓળી કાઢ્યાં.

તે વખતે રામથી છૂટા પડવાને લગલગ વરસ થવા આવ્યું હતું; રામ આવીને છોડાવશે એ આશા હવે સીતાજીને રહી નહોતી.

તેથી પોતાના ચોટલા વડે ફાંસો ખાતાં હતાં, ત્યાં જ હનુમાને આડ પરથી રામની મુદ્રા નીચે નાખી અને સીતાને કહ્યું, ‘હે દેવી, રામ કુશળ છે અને હવે થોડા જ વખતમાં લંકા આવી પહોંચશે.’ આથી સીતાને ધૈર્ય આવ્યું, અને પાછાં તે રામની વાટ જોતાં અશોકવનમાં રહ્યાં.

હનુમાને પાછા આવીને રામને બધા સમાચાર કહ્યા. રામે હવે લંકા પર ચડાઈ કરવાનું નક્કી કર્યું, અને પોતાની વાનરસેના સાથે તે ઊપડ્યા. લંકાના બેટ પર જવાને તેમણે દરિયા ઉપર સેતુ બાંધ્યો, લંકામાં જઈ રાવણનો પરાજય કર્યો, અને તેનો ભાઈ વિભીષણ, કે જે રામનો ભક્ત હતો, તેને લંકાની ગાદી આપી.

૪

હવે સીતા શત્રુતા બંધનમાંથી મુક્ત થયાં હતાં. એટલે પોતાના પ્રિય ભક્ત હનુમાનને બોલાવી રામે કહ્યું, ‘હે હનુમાન, અશોકવનમાં જઈ સીતાને મળી આવો અને આપણા વિજયના તથા સૌના કુશળ-સમાચાર કહો, અને તે શો સંદેશો મોકલે છે તે જાણી આવો.’

હનુમાન અશોકવનમાં ગયા અને સીતાને મળી સર્વ સમાચાર કહીને પછી આજ્ઞા માગી કે, ‘હે દેવી, તમને વરસથી ત્રાસ દેતી આ રાક્ષસીઓને મારી નાખું?’ સીતા કહે, ‘ભાઈ, એમાં એમને

શેા વાંક છે? રાવણુની આજ્ઞાથી જ તેઓ જે કરતી હતી તે કરતી હતી; હવે રાવણુ ગયે તેઓ મને કાંઈ કરી નહિ શકે. તેઓ ક્ષમાને પાત્ર છે.’ અને રામને પોતાનો સંદેશો કહાવ્યો કે, ‘આપનાં દર્શનની ઇચ્છા છે.’ હનુમાને આવીને તે રામને કહ્યો, એટલે તેમણે સીતાને સ્નાનાદિ કરાવી નવાં વસ્ત્રો પહેરાવી પોતાની પાસે લઈ આવવા કહ્યું.

સીતા તો જેવાં હતાં તેવાં જ તાપસવેશે સીધાં આવીને પતિ-દર્શન કરવા ઇચ્છતાં હતાં, પરંતુ પતિઆજ્ઞા પ્રમાણે નાહીને તે ગયાં. આ પ્રસંગે રામની તથા સીતાની જે મનોદશા હતી, તે વર્ણવવી અઘરી છે. રામનું મુખ જોતાં સીતા ધરાતાં નથી. ઉમળકાના હર્ષથી તે અવાક ઊભાં રહ્યાં. રામ પણ સીતાને જોઈ રાજી થયા. પણ તે બીજા વિચારમાં પડ્યા હતા. લોકાપવાદથી બીને તેમણે સીતાને કહ્યું, ‘હે સીતા, તમને જોઈને મને હર્ષ થાય છે. રાવણુ તમારું હરણુ કરીને મને લાંછન લગાડ્યું હતું, તે મેં સ્વપરાક્રમે હવે દૂર કર્યું છે. પરંતુ એક વાતનો અપવાદ લાગ્યો કે, તમે પર ઘેર રહ્યાં; તેનું શું થાય? માટે હું તમારું ગ્રહણુ નથી કરી શકતો. તમને ઠીક પડે ત્યાં જાઓ.’

આ સાંભળી સીતા ઉપર જાણે આભ તૂટી પડ્યું. તે રડી પડ્યાં, અને ગદ્ગદ કંઠે બોલ્યાં, ‘હે સ્થુવીર, આ તમે કેવાં વાક્ય બોલો છો! અસંસ્કારી માણસ પણ આવું તો ન બોલે. હું શુદ્ધ છું. મારું મન અપાપ છે; મારી દષ્ટિ એક જ આપ હૃદય-સ્વામી પર અખંડ રહી છે. હરણુ કરનારો રાવણુ મને ઊંચકી લાવ્યો, તો તેમાં મારી લાચારી હતી. પરંતુ મારું હૃદય જુઓ, મારું શીલ જુઓ.’ અને એમ કહીને દુઃખિત સ્વરે તેમણે લક્ષમણને કહ્યું, ‘ભાઈ, મારે માટે ચિતા ખડકો; હું તેમાં પ્રવેશીને ખાતરી કરાવું.’

ચિતા તૈયાર થઈ, એટલે સીતા રામની પ્રદક્ષિણા કરી, દેવો તથા બ્રાહ્મણોને નમસ્કાર કરી, ચિતાના અગ્નિ પાસે ગયાં; અને ‘જે મારું ચિત્ત એક રામમાં જ અચળ હોય તો, હે દેવ, તમે મારું ચોતરફથી રક્ષણ કરજો’—એમ કહીને તેમણે અગ્નિમાં પ્રવેશ કર્યો.

અગ્નિએ તેમનો સ્પર્શ સુધ્ધાં ન કર્યો અને દેવરૂપે રામ આગળ આવીને કહ્યું, ‘હે રામ, સીતાજી પવિત્ર છે; તેમના સ્પર્શથી ઊલટો હું પવિત્ર થયો છું.’

આમ અગ્નિપરીક્ષામાંથી પસાર થયેલાં સીતાનો પછી રામે સ્વીકાર કર્યો. વનવાસનાં ૧૪ વર્ષ પૂરાં થતાં હતાં, એટલે સૌ અયોધ્યા પાછાં આવ્યાં. ત્યાં ધામધૂમથી રામનો રાજા તરીકે અને સીતાનો રાણી તરીકે રાજ્યાભિષેક થયો. અને રામે એવી ઉત્તમ રીતે રાજ્ય ચલાવ્યું કે, આજ સુધી આદર્શ રાજ્યને માટે ‘રામ-રાજ્ય’ શબ્દ વપરાય છે.

૫

એક દિવસ રાજા રામ બેઠા હતા ત્યાં દુર્યુધ નામના એક ગુપ્તચરે આવીને કહ્યું, ‘મહારાજ, નગરમાં સૌ સંતુષ્ટ અને કુશળ છે; પરંતુ એક ઘોળી તેની સ્ત્રીને કહેતો હતો કે, હું કાંઈ રામચંદ્ર નથી કે પારકા ઘરમાં રહેલી સ્ત્રીને સંઘરું.’ આ સાંભળી રામ ઊંડા વિચારમાં પડી ગયા, અને તેમણે લક્ષ્મણને બોલાવી કહ્યું, ‘તું જઈને સીતાને આપણા રાજ્યની હદ બહાર મૂકી આવ. પ્રજાને અર્થે મારે અપાપ છતાં બનકીનો ત્યાગ કરવો જોઈશે.’ આ વખતે સીતા સગર્ભા હતાં. દુઃખથી રડતે હૃદયે લક્ષ્મણ એમને સ્થમાં બેસાડી વાદમીકિના આશ્રમની હદમાં મૂકી આવ્યા. ત્યાં સીતાને લવ અને કુશ નામે બે પુત્રો જન્મ્યા.

કેટલોક કાળ વીત્યા બાદ રામે અયોધ્યામાં અશ્વમેધ યજ્ઞ કરવાનો ઠરાવ કર્યો. યજ્ઞવિધિ રાજા રાણી બેઠાએ મળીને કરવો જોઈએ. આથી લોક કહેવા લાગ્યા, રામે બીજી પત્ની સ્વીકારવી જોઈએ. પરંતુ લોકાપવાદથી સીતાનો ત્યાગ કરનારા, છતાં એક-પત્નીવ્રતી રામ એકના બે ન થયા, અને સીતાની સુવર્ણ-મૂર્તિ સાથે રાખી યજ્ઞ આદર્યો. આ બખર સાંભળીને પતિવિરહમાં પણ સીતાને કેવો પરમ આનંદ અને સંતોષ થયો હશે !

રાજા રામના અશ્વમેધ યજ્ઞમાં સુગ્રીવાદિ વાનરો તથા વિભીષણાદિ રાક્ષસો અને દેશ દેશના અનેક ક્ષત્રિય રાજાઓ તથા ઋષિમુનિઓ આવ્યા હતા. લવકુશને લઈને વાલ્મીકિ ઋષિ પણ આવ્યા હતા. તેમણે સીતાના ત્યાગ સુધીની રામકથા ઉપર એક અનુપમ કાવ્ય રચ્યું હતું. તે જ વાલ્મીકિ-રામાયણ. લવકુશ આ કાવ્ય પોતાના મધુર કંઠે ગાતા ત્યારે સૌ સાંભળનારનાં મન પ્રસન્ન થતાં. યજ્ઞસત્રમાં એ કાવ્ય આ બે ભાઈઓએ ગાયું. તે સાંભળી રામને સીતા સાંભર્યાં. સીતા પવિત્ર છે એ વિષે તો તેમને શંકા જ નહોતી; પરંતુ લોકાપવાદથી જ તેમણે એમનો ત્યાગ ફરજરૂપ માન્યો હતો. યજ્ઞસત્રમાં સૌ પ્રકારના લોકોની હાજરી જોઈ તેમણે વાલ્મીકિને કહેવડાવ્યું, ‘જે આ સભામાં સીતા પોતાની પવિત્રતાના શપથ લેવા ઇચ્છતાં હોય અને આપના આશીર્વાદ હોય, તો સીતાને અહીં લઈ આવો.’

બીજે દિવસે યજ્ઞમંડપમાં આખી સભા ભરાયેલી છે; સૌ શાંતિથી પોતપોતાને આસને બિરાજ્યાં છે. તેવામાં વાલ્મીકિ ઋષિ સીતા તથા લવકુશને લઈને મંડપમાં આવ્યા. ત્રણે જણ તાપસવેશમાં છે. સીતાજી નીચી દૃષ્ટિ રાખી ગંભીર પગલે ધીમે ધીમે ઋષિની પાછળ પાછળ ચાલે છે. એમ ચારે જણ રાજા રામના સિંહાસન સામે આવી પહોંચ્યાં. પછી આખી સભાના સાંભળતાં ઋષિએ કહ્યું, ‘હે રામ, આ સીતાને લક્ષ્મણ વનમાં મૂકી ગયા ત્યારથી તે મારા આશ્રમમાં રહ્યાં છે. આ બે કુમારો તમારા પુત્રો છે. સીતા પવિત્ર છે; મારા તપ તથા અપાપ જીવનની આજુથી કહું છું કે, તે પવિત્ર છે; તેમનાથી અયોધ્યા, તમે અવધપતિ અને હું પવિત્ર છીએ. આ સભા આગળ તે એવા શપથ હમણાં લેશે. તમે એમનો સ્વીકાર કરો.’

રામે કહ્યું, ‘હે ઋષિવર, સીતા અપાપ છે અને આ બે કુમારો મારા પુત્રો છે એમાં મને મુદ્દલ શંકા નથી; આપનાં વચન પર મને પૂર્ણ શ્રદ્ધા છે. હું તો લોકાપવાદથી બીને જ આ સભા આગળ તેની ચોખવટ ચાહું છું. રાજા તરીકે એટલું કરવું તે મારો ધર્મ છે.’

જિંદગીભર જેમણે રામચંદ્ર જેવા વીર પતિનો પ્રેમ ચાખ્યો હતો, અને તેની જ સાથે ગુલાબના કાંટા જેવાં લાગેલાં દુઃખો પણ જેમણે ચાખ્યાં હતાં, તેમને આ સાંભળી ઓછું આવ્યું. મરણ વહોરીને પણ અપવાદ તો દૂર જ કરવો જોઈએ એમ વિચારી, વદન નીચું જ રાખી સીતાએ હવે ગંભીર અવાજે કહ્યું, ‘હે પૃથ્વીમાતા, જો મન, કર્મ, ને વચનથી મેં જિંદગીભર રામને જ ભજ્યા હોય, તો તમે મને માગ આપો; હે માતા, આ જો હું સાચું કહેતી હોઉં તો તમે મને માગ આપો.’ આમ બોલ્યાં ત્યાં જ એક કડાકો થયો. પૃથ્વીમાં ફાટ પડી, અને તેમાંથી એક દિવ્ય સિંહાસન બહાર આવ્યું. ધરતીમાતાએ બે બાહુથી પોતાની પુત્રી સીતાને લઈને પોતામાં સમાવી લીધાં. આખી સભા સ્તબ્ધ થઈ તે જોઈ રહી; દેવોએ તે વખતે પુષ્પવૃષ્ટિ કરી. પોતાના અપાપ જીવનની સનાતન કાળને માટે જગતને ખાતરી આપીને, જ્યાંથી જન્મ્યાં હતાં તે ધરતીમાં સીતામાતા પાછાં સમાઈ ગયાં !

સ્વાધ્યાય

૧. સીતાની વાત એટલે આખું રામાયણ. રામાયણ સંસ્કૃતમાં તે ભાષાના આદિકવિ વાલ્મીકિએ રચ્યું હતું. તુલસીદાસે ‘રામચરિતમાનસ’માં એ કથા ભક્તિભાવથી નિરૂપી છે. કવિ ગિરધરે ગુજરાતીમાં લખી છે. શ્રી. નૃસિંહ-પ્રસાદ ભટ્ટ કૃત ‘રામાયણનાં પાત્રો’ પુસ્તકો પણ વાંચો.

૨. રામાયણ અને મહાભારત એ બંને આપણાં મહાકાવ્યો છે; તથા તેમાં આપણો પ્રાચીન ઇતિહાસ સંઘરાયેલો છે. તે બેની વાત અવશ્ય દરેકે જાણવી જોઈએ. સાતમી ચોપડીમાં ‘દ્રૌપદી’ એ પાઠમાં આ પાઠની પેઠે મહાભારતની કથા આવે છે. તે વાંચી જવી.

પ્રશ્નો

૧. સીતા નામ શાથી પડ્યું? સીતા એ જનકનંદિની શાથી કહેવાય? સીતાનાં બીજાં નામ આપો.

૨. સીતાના સ્વયંવરની શરત શી હતી? કોણ તેમાં સફળ નીવડ્યું?

૩. સીતા રામ સાથે વનમાં શાથી ગયાં?

૪. રાવણ કઈ યુક્તિ કરીને સીતાનું હરણ કરી ગયો?

૫. રામને સીતાની ભાળ શી રીતે મળી?

૬. સીતાની અગ્નિપરીક્ષા શા માટે લીધી?

૭. સીતા શા માટે છેવટે ધરતીમાં સમાઈ ગયાં?

વ્યાકરણ

૧ નીચેનાં વાક્યોમાંથી સર્વનામો શોધી કાઢો : —

(૧) જે ખાડો ખોદે તે પડે.

(૨) જેવું કરશો તેવું પામશો.

(૩) જેવું વાવે તેવું લણે.

(૪) બાએ મનુને કહ્યું, 'જેટલું જોઈએ તેટલું લેજે.'

૧ ઉપરનાં વાક્યો જે-તે, જેવું-તેવું અને જેટલું-તેટલું એ સર્વનામ એવાં છે કે, એક વાપરીએ તો તેની સાથે સંબંધવાળું બીજું વાપરવું જ પડે. તેથી આવાં સર્વનામ સંબંધી સર્વનામ કહેવાય.

શિક્ષકોને

૧. આગળ 'અશ્વમેધનો અશ્વ' એ પાઠ આવે છે; તેમાં રામ-સીતાના પુત્રો હવે અને કુશની વાત છે. તેનો અહીં ઉલ્લેખ કરવો.

૨. રામને વનમાં મોકલવાનું દશરથ રાજાને શા માટે કબૂલ કરવું પડ્યું, તે અંગેની વાત કહેવી. કેકેયીએ રણસંગ્રામમાં રાજાના રથનું પૈડું નીકળી જતું અટકાવવા પોતાની આંગળી ખીલી તરીકે ખોસી રાખી હતી, ત્યારે રાજાએ ખુશ થઈ તેને જે વરદાન આપ્યાં હતાં. તે વરદાનનો કેકેયીએ મંથરાની ભંભેરણીથી ઉપયોગ કર્યો હતો.

અધરા શબ્દો

જનકનાંદિની [સં.] = જનક રાજાની પુત્રી; સીતા

ચાસ = ખેડવાથી પડતો લાંબો આંકો

પ્રત્યંચા [સં.] = ધનુષની દોરી

વરમાળા = સ્વયંવરમાં કન્યા પસંદ

કરેલા વરને પહેરાવે છે તે માળા

દક્ષ [સં.] = હોશિયાર; ચતુર; કાબેલ

યુવરાજપદ [સં.] = રાજગાદીના વાર-

સનું પાટવી કુંવર તરીકેનું પદ - સ્થાન

ભંભેરણી = ખોટી ઉશ્કેરણી

સહધર્મચારિણી [સં.] = પતિની સાથે

ધર્મ પ્રમાણે વર્તનારી; પત્ની

આર્યપુત્ર [સં.] = પતિ (સંબોધનમાં)

નિષપ્રાણ [સં.] = પ્રાણ વગરનું

કાંચળી = સ્ત્રીને પહેરવાનો કમખો - કપડો

મળતિયો = સાથે મળીને કામ કરનાર - સાથી, સાગરીત

પ્રલોભન [સં.] = લાલચ

વિહ્વળ = આવડું; ગભરાયેલું

ભાળ = ખચર; પત્તો

નિષાવાન [સં.] = વક્ષદાર; આસ્થાવાળું

મુદ્રા [સં.] = વીંટી

સેતુ [સં.] = પુલ

તાપસવેશ = તપસ્વીનો વેશ

મનોદશા [સં.] = મનની સ્થિતિ

લોકાપવાદ [સં.] = લોકમાં થતું વગોળું

અપવાદ [સં.] = લાંબન; વગોણું
 પ્રદક્ષિણા [સં.] = વસ્તુ કે વ્યક્તિને
 જમણી બાજુ રાખીને તેની આસ-
 પાસ ફરવું તે
 અગ્નિપરીક્ષા [સં.] = અગ્નિમાં પ્રવેશ
 કરીને પોતાના સત્યની પરીક્ષા
 આપવી તે
 ગુપ્તચર [સં.] = ગસસ; છૂપો દૂત

અશ્વમેધ [સં.] = એક યજ્ઞ (જેમાં
 દિગ્વિજય કરી આવેલો ઘોડો
 હોમવામાં આવતો)
 એકપત્નીવ્રતી [સં.] = એક જ વાર
 પરણવાના વ્રતવાળો
 યજ્ઞસત્ર [સં.] = યજ્ઞના દહાડા
 શપથ [સં.] = સમ; સોગત; પ્રતિજ્ઞા
 આણુ = દુહાઈ; શપથ

૨૨ જનની

[મહીડાનાં દાણુ અમે નહીં દષ્ટિએ રે લોલ — એ ઢાળ]

મીઠાં મધુ ને મીઠા મેહુલા રે લોલ,
 એથી મીઠી તે મોરી માત રે;
 જનનીની જોડ, સખી, નહિ જડે રે લોલ. ટેક

પ્રભુના એ પ્રેમ તંળી પૂતળી રે લોલ,
 જગથી જુદેરી એની જાત રે. જનનીનીં ૧

અમીની ભરેલ એની આંખડી રે લોલ,
 વહાલનાં ભરેલાં એનાં વેળ રે. જનનીનીં ૨

જગનો આધાર એની આંગળી રે લોલ,
 કાઢજામાં કંઈક ભર્યા કોડ રે. જનનીનીં ૩

ઘરણી-માતાયે હશે ધ્રૂજતી રે લોલ,
 અચ્છા અચૂક એક માય રે. જનનીનીં ૦ ૪
 ગંગાનાં નીર તો વધેઘટે રે લોલ,
 સરખો એ પ્રેમનો પ્રવાહ રે. જનનીનીં ૦ ૫
 વરસે ઘડીક વ્યોમવાદલી રે લોલ,
 માડીનો મેઘ બારે માસ રે. જનનીનીં ૦ ૬
 ચઢતી ચંદાની દીસે ચાંદની રે લોલ,
 એનો નહિ આથમે ઉજાસ રે. જનનીનીં ૦ ૭

બોટાદકર

સ્વાધ્યાય

૧. કવિ દામોદરદાસ ખુશાલદાસ બોટાદકરના (૧૮૭૦-૧૯૨૪) 'રાસ તરંગિણી' કાવ્યસંગ્રહમાંથી આ કાવ્ય છે.

૨. સંસ્કૃતમાં એક સુભાષિત છે—જનની જન્મભૂમિસ્થ સ્વર્ગાદિપિ ગરીયસી । જનની અને જન્મભૂમિ સ્વર્ગ કરતાંય મોટાં છે. જન્મભૂમિ પણ આપણી જનની જ છે. તેથી આપણે તેને ભારતમાતા કહીએ છીએ.

૩. માતા-બાળકનું ચિત્ર યશોધરા અને રાહુલનું છે. તે અજંતાની ગુફાના ભીંતચિત્ર પરથી છે. ભુદ્ધ ભગવાન લિશ્તુ થઈ ને આવ્યા, ત્યારે યશોધરા રાહુલને તેમની પાસે પુત્ર તરીકે વારસો માગવાનું કહે છે. તેનું એ ચિત્ર છે.

પ્રશ્નો

૧. માની મીઠાશને કવિ શાની શાની સાથે સરખાવે છે ?
૨. માની મહત્તા બીજી કઈ કઈ બાબતોની સરખામણીમાં કવિ વર્ણવે છે ?

વ્યાકરણ

૧ નીચેનાં વાક્યોમાંથી નાગરી અક્ષરે લખેલાં સર્વનામ જુઓ —

(૧) શિક્ષકે વિદ્યાર્થીઓને પૂછ્યું, 'આ સવાલનો જવાબ કોણ આપશે?'

(૨) છગને પૂછ્યું, 'રમણ, તું શું વાંચે છે?'

(૩) આપુએ કુમુદને કૃષ્ણ બતાવીને કહ્યું, 'તારે કેટલાં જોઈ શે?'

કોણ, શું, કેટલું એ પ્રશ્નાર્થક સર્વનામ છે; કારણ કે તે પ્રશ્ન પૂછતી વેળા વપરાય છે,

શિક્ષકોને

૧. વિદ્યાર્થીઓને પાઠોમાંથી પ્રશ્નાર્થક સર્વનામ શોધી કાઢવા કહેવું.

૨. કવિ પ્રેમાનંદ કૃત 'મામેરું' કાવ્યમાં 'માત' વિના સૂનો સંસાર' એ ભાવની લીટીઓ છે, તે વાંચી સંભળાવવી.

અધરા શબ્દો

મધુ [સં.] = મધ

મેહુલો = મેઘ; વરસાદ

મોરી = મારી

અમી = અમૃત

કોડ = ઉમંગ; અભિલાષ

અચળા = અચળ; ન ડગે તેવી

અચૂક = ચૂકે નહિ એવું; નિશ્ચિત

વ્યોમ [સં.] = આકાશ

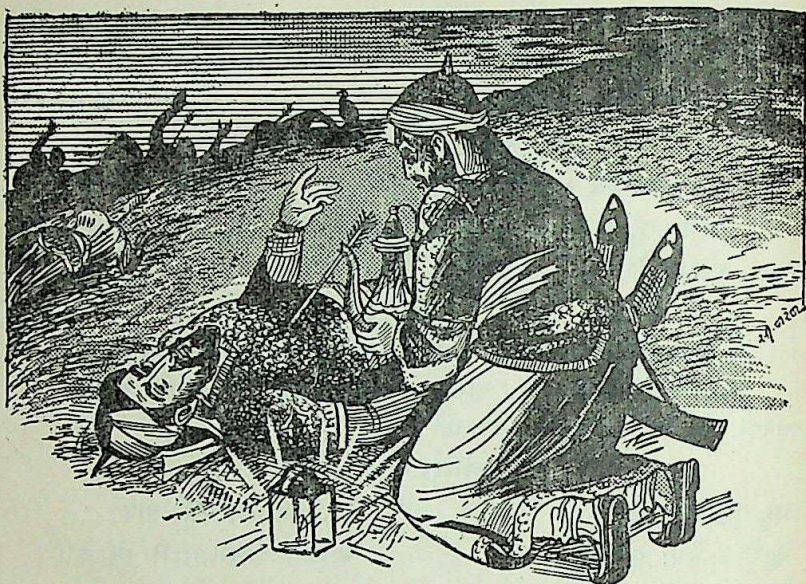
ચળવું = ચલિત થવું; ખસવું

૨૩

અદ્ભુત ત્યાગ

મહંમદ પેગંબર સાહેબના મરણ પછી થોડાં જ વરસમાં આરબો અને રૂમીઓ વચ્ચે એક જંગી લડાઈ થઈ હતી. આ લડાઈમાં ખેડ બાબુના અનેક યોદ્ધાઓ મરી ગયા અને ઘણા જખમી થયા. જૂના જમાનામાં યુદ્ધનો એક નિયમ હતો કે, દરરોજ રાત પડે એટલે યુદ્ધ બંધ રહે.

એક દહાડો રાતે, આ પ્રમાણે ન્યારે યુદ્ધ બંધ હતું ત્યારે, એક આરબ એક હાથમાં ક્શનસ અને બીજામાં પાણીનો ચંબુ લઈને રણભૂમિ તરફ જતો હતો. તેના કાકાનો દીકરો આરબ પક્ષમાં લડવા ગયો હતો. પરંતુ રાતે તે પાછો ન આવ્યો, એટલે આ તેનો ભાઈ ક્શનસ લઈને તેની તપાસ કરવા નીકળી પડ્યો હતો. ભાઈ જો

જીવતો હોય તો તરત તેને કદાચ પાણી પીવું હોય એમ વિચારીને, એ આરખે સાથે એક ચાંબુ ભરીને પાણી લીધું હતું.

રણમેદાન પર અનેક ઘાયલ અને મરેલા સિપાહીઓ પડ્યા હતા. ઘાયલ થયેલા સિપાહીઓ દુઃખથી તરફડતા હતા. કોઈની છાતીમાં તો કોઈના પેટમાં, કોઈના પગમાં તો કોઈના હાથમાં, તો કોઈને વળી પેઢામાં કે પીઠમાં, માથે કે ગળામાં, અનેક રીતના, તીર અને તરવારના ઘા થયા હતા.

મોઢાં જોતો જોતો પેલો આરખ, સારે નસીબે, છેવટે પોતાના ભાઈને જોળી શક્યો. તેના જખમોમાંથી લોહી વહ્યા કરતું હતું. તે બેહોશ થઈને, ભૂમિ પર ચત્તાપાટ પડ્યો હતો. ક'ંઠે શોષ પડતો હતો તેથી 'પાણી, પાણી!' એમ મોંમાંથી બોલતો હતો. તેના જીવવાની આશા ભાગ્યે જ પડતી હતી.

ભાઈ પાસે આવીને, પેલા આરખે તરત જ્ઞાનસંભાળ પર મૂકી દીધું. ઘૂંટણિયે પડીને તે તેના મોંમાં પાણી રેડવા માટે તૈયાર થયો. પોતાના ભાઈને જોઈને જખમી આરખની આંખો પ્રેમનાં આંસુથી ચળકવા લાગી. તેણે પાણી પીવા મોં પહોળું કર્યું; પણ ભાઈ પાણી

રેડવા બચ છે ત્યાં જ ખીજા કોકનો અવાજ સંભળાયો, ‘પાણી, પાણી!’ જખમી આરખે ધીમેથી કહ્યું, ‘ભાઈ, પેલાને પહેલું પાઈ આવ; પછી હું પીશ.’

આરખ હાથમાં ચંબુ તથા ફાનસ લઈને તે અવાજની દિશા તરફ દોડ્યો. કોણ પાણી માગતું હતું તે ખોળી કાઢીને તેની પાસે તે જઈ પહોંચ્યો. જઈને જુએ છે તો તે માગનાર એક મહાન સરદાર હતો. અલ્લાને મનમાં હુવા દેતો તે નીચો નમી પાણી પાવા જતો હતો, ત્યાં ત્રીજેથી અવાજ સંભળાયો, ‘પાણી, પાણી!’ સરદારની અંતઘડી નજીક હતી. છતાં, ‘ત્યાં... ત્યાં...’ એમ ભાંગ્યુંતૂટ્યું બોલી તથા નિશાની કરી, એણે પેલા આરખને સૂચવ્યું કે, તેને પહેલું પાણી પાઈ આવો.

પેલા આરખ પાછો આ ત્રીજા તરસ્યાને પાણી પાવા દોડ્યો. ‘પાણી, પાણી’ કરતો ભાઈ તો મનમાંથી ખસતો નથી; પેલા સરદારની પાણીની જરૂર તો હમણાં જ નજરે જોઈ; એટલે પવનવેગે દોડી આ ત્રીજાને પાઈને ઝટ પાછો આવું, એમ કરીને તે ઊપડ્યો. પહોંચે છે ત્યાં તો તે સિપાહીએ છેલ્લો શ્વાસ લીધો, એની આંખો મીંચાઈ ગઈ—તે મરણ પામ્યો. એ જોઈને હવે તે પેલા તરસ્યા આરખ સરદાર પાસે પાછો દોડ્યો. ત્યાં જઈને જુએ છે તો તેની પણ આંખ મીંચાઈ ગઈ છે: પાણી વગર જ તે મરણ પામ્યો હતો! હવે તે ઊંચે જીવે ભાઈના ભણી દોડ્યો. ત્યાં જઈને જોયું તો તેનીય આંખો ખંધ છે, નાડી અટકી ગઈ છે; તેને પણ હવે પાણીની જરૂર રહી નથી! આમ એ ત્રણે જણામાંથી કોઈ પાણી ન પામ્યું. પેલા આરખના ભાઈએ તથા સરદારે, ખીજાને ખાતર હોઠે આવેલું પાણી પાછું વાળ્યું.

સ્વાધ્યાય

૧. આજે યુદ્ધમાં એવો નિયમ છે કે રાતે તે ખંધ પડે? આજના યુદ્ધના પ્રકાર વિષે માહિતી મેળવજો.
૨. આવા જ ત્યાગની ખીજા કોઈ વાત જાણતા હો તો કહો.
૩. મહંમદ પેગંબર સાહેબ તે કોણ?

૪. જગતના નકશામાં અરબસ્તાનનો મુલક જુઓ. સાતમા સૈકા પછી તેની ભારે ચડતી થઈ, તેની વાત શિક્ષક પાસેથી જાણો.

પ્રશ્નો

૧. આરબો અને રૂમીઓ કયાંના વતની? તે દેશો નકશામાં બતાવો.

૨. જખમી આરબે પોતાના ભાઈને બીજા કોઈને પાણી પાવા શા માટે કહ્યું?

૩. ત્રણ જખમીઓમાંથી કોઈ જ પાણી કેમ ન પામ્યું?

વ્યાકરણ

૧ નીચેનાં વાક્યોમાં નાગરી અક્ષરે લખેલાં સર્વનામ જુઓ —

(૧) કોઈ એ કામ કરવાની હિંમત કરતું નથી.

(૨) આજે મનુના મનમાં કંઈક ઘેળાય છે.

(૩) “છોકરાઓ અહીં આવો, હું તમને કશુંક આપું.”

(૪) શહેરમાં રોગ ફાટી નીકળ્યો; તેથી કેટલાક શહેર છોડીને ચાલ્યા ગયા; કેટલાક ત્યાં જ રહ્યા.

(૫) તમે આ કામ કરો; નહીં તો મારે વીજા પાસે કરાવવું પડશે.

(૬) દરેકને કાંતતાં આવડવું જોઈએ.

(૭) ખૂમ સાંભળીને સઘળાં દોડતાં આવ્યાં.

કોઈ, કંઈક, કશુંક, કેટલુંક, વીજું, દરેક, સઘળું — એ સર્વનામ નક્કી — નિશ્ચિતપણું બતાવતાં નથી; પણ અયોમ્કસ કોઈ પ્રાણી કે પદાર્થ બતાવે છે; માટે એમને અનિશ્ચિત સર્વનામ કહે છે.

શિક્ષકોને

૧. રાણી ઇલિઝાબેથના સમયમાં — ૧૭મા સૈકામાં ઇંગ્લંડની ફ્રેન્ચ હોલેંડ ઉપર ચડાઈ કરી હતી ત્યારે અંગ્રેજ સરદાર ફિલિપ સિડનીની બાબતમાં આવો જ પ્રસંગ બન્યો હતો. રણમેદાન ઉપર ધાયલ થઈને તે પડ્યો હતો ત્યારે તેને પાણી ધરવામાં આવ્યું; તે પાણી તેણે પાસેના ધાયલ સૈનિકને અપાવી દીધું હતું; તે પ્રસંગ અહીં વિદ્યાર્થીઓને કહેવો.

૨. વિદ્યાર્થીઓ પાસે પાઠની વાત કહેવડાવવી.

અધરા શબ્દો

રૂમી = (રૂમ = યુરોપી તુર્કસ્તાન)

દફનાવવું = દાટવું (મુડદાને)

તેનો વતની-રોમન

દુવા [કા.] = આશિષ; ધન્યવાદ

ચંચુ = ભોટવા ધાટનું વાસણ; કૂળો

આંતઘડી = છેવટનો-મરણનો સમય

જાંચે જીવે = ચિંતાતુર હૃદયે

૨૪

ઈપ્રાહીમકાકા

હું ખેડૂતનો દીકરો છું; જોકે હું મારી ચોપડીઓમાં મશગૂલ રહું છું અને મેં કદી જાતે હજી નથી ચલાવ્યું. મારા પિતા સંસ્કૃતના મોટા પંડિત હતા. પણ એમને તો ખેતી પણ સારી આવડતી.

અમારા ઘરની નજીક એક મુસલમાન રહેતા હતા. તેમનું નામ ઇપ્રાહીમ હતું. તે જાતે વણકર હતા, છતાં ખેતી કરીને ગુજરાન ચલાવતા. મારા પિતાનું અને એમનું ખેતર જોડાજોડ હતાં. તેથી અમે ઘણું ભાગે નિકટના સહવાસમાં રહેતા. મારા પિતાને એ મિત્ર અને ભાઈ જેવા હતા. અમે છોકરાઓ આ ભલા મુસલમાનને ઇપ્રાહીમકાકા કહેતા.

ઇપ્રાહીમકાકા પેટના દીકરા કરતાં અમારા પર વધારે વહાલ રાખતા. તે ધર્મનિષ્ઠ મુસલમાન હતા; અને દરેકે પોતપોતાના નિયમો બરોબર સાચવવા જોઈએ, એવી તેમની ધર્મનિષ્ઠા હતી. તેથી અમારા વિધિનિષેધો સંભાળવાની અમે પરવા કરીએ એના કરતાં તે વધારે કરતા.

ઘણી વાર ખેતરમાં મોલ પાકવા આવ્યા હોય તે વખતે, મારા પિતા અને ઇપ્રાહીમકાકા એકબીજાના ખેતરની વારાફરતી સંભાળ રાખતા, અને એ રીતે ઘણું વખત તથા ખર્ચ બચાવતા.

અમે છોકરાં ઘણી વાર પરોઢિયે ખેતરમાં જતાં, ત્યાં ઇપ્રાહીમકાકા કુમળી કાકડીઓથી અમારાં ગળવાં ભરી દેતા, અને પોતાના ખેતરમાંથી સુંદર તરબૂચ કાઢીને અમને આપતા. અમે રોજ ખેતરમાં જઈએ ત્યારે ઇપ્રાહીમકાકાને ખૂબ પાડીને કહેતા : ‘ઇપ્રાહીમકાકા, ઊંઘો છો કે જાગો છો?’ એટલે એ ભલા ડોસા ફળ લઈને અમને આપવા આવતા. મારા પિતા પણ અમારા ખેતરમાંથી સારામાં સારાં તરબૂચ કાઢીને ઇપ્રાહીમકાકાને મોકલે.

અમે ઇપ્રાહીમકાકાના હાથમાંથી કશું ખાતા નહિ, અને ભૂલથી પણ એ અમને ખાવા દેતા નહિ. પણ આ નિષેધ સ્વાભાવિક થઈ

ગયેલો. અમે હિંદુ છીએ ને એ મુસલમાન છે માટે એમ થાય છે, એમ કોઈને લાગતું નહિ.

અમે ચાર ભાઈ હતા; તેમાં હું સૌથી નાનો, એટલે ઇબ્રાહીમકાકાને મારા ઉપર સૌથી વધારે પ્રેમ હતો. કેરીની મોસમમાં આંખા પર પહેલી સાખ આવે, તે ઉતારીને ઇબ્રાહીમકાકા કકડે વીંટાળી રાખે, ને ધીમેથી આવીને મારા ગજવામાં સરકાવી દે. હું કેરી સૂંઘી જોઉં અને આનંદમાં આવીને બોલી ઉઠું: ‘ઇબ્રાહીમકાકા, તમે તો બહુ મીઠા છો!’

ઇબ્રાહીમકાકાને ગોળ બહુ ભાવતો, અને એમના શબ્દોમાં પણ ગોળના જેવી મીઠાશ હતી. તેથી અમે તેમને વિનોદમાં ‘મીઠાકાકા’ કહેતા, એટલે તે અમારી પાછળ દોડતા. અમે દૂર નાસી જતા અને પકડાતા નહિ.

ઇબ્રાહીમકાકા ઘણી વાર થાળીમાં રોટલો લઈને વાડામાં આવે અને મને કહે: ‘જા જોઈ આવ તો, તારી બાએ કંઈ સારું શાક કયું છે?’ હું મા પાસે દોડી જઈ અને થાળી ભરીને શાક, અથાણું ને બીજી સારી વાનીઓ લઈ આવું. કાકા એ સ્વાદથી ખાય અને ખાઈ રહે તે પહેલાં તો હું બીજી વાર લઈ આવું અને થાળી એમના વાસણમાં ઠાલવી દઉં.

આમ હું મારો બાલિશ પ્રેમ એમના પર વરસાવું. તે વખતે કેટલીયે વાર એમની આંખમાંથી અશ્રુધારા વહેવા માંડે; પણ એ કદી મને ભેટે નહિ,—બચ્ચી તો કરે જ શાના? એ મુસલમાન હતા એવું ભાન મને ભાગ્યે જ હતું, પણ તેમને એ ભાન હતું; એટલે મારા પરનો—બ્રાહ્મણના દીકરા પરનો પ્રેમ તે આ રીતે બતાવતા જ નહિ.

આ રીતે ગાઢ મિત્રતાનાં અનેક વરસો વહી ગયાં. બંને કુટુંબોનો પ્રેમસંબંધ વધતો ચાલ્યો. એ દરમિયાન મારા પિતાનો સ્વર્ગવાસ થયો. ઇબ્રાહીમકાકા હવે અમારા ઉપર કાકા તરીકેનો સ્નેહ પહેલાં કરતાંયે વધારે રાખવા લાગ્યા. મારા મોટાભાઈ હંમેશાં

એમની સલાહ લેતા, અને કાકા વગર આનાકાનીએ એમને સારી સલાહ આપતા.

એક વાર એણે બન્યું કે, હિંદુઓનાં ઘરે મુસલમાનોના કબર-સ્તાનમાં પેસી જઈ ને ઝાડપાનને તુકસાન કર્યું. તેને વિષે ભારે કબ્જિયો ઊભો થયો. અમારા ગામનાં ઘર ચારનાર ગોવાળના છોકરાઓની બેદરકારીને લીધે આમ બનેલું. ગામના મુસલમાનો શુરસે ભરાઈને દોડી આવ્યા. તેમણે ગોવાળના છોકરાઓને સારી પેઠે ટીપ્પા અને ઘર હાંકીને ડાકામાં પૂરી દીધાં.

ગોવાળના છોકરા ચીસ ખાઈને ઘરના ધણીઓ પાસે દોડી ગયા. જેમનાં ઘર હતાં તે બધા ડાંગો લઈને લડવાની તૈયારી કરીને નીકળી પડ્યા.

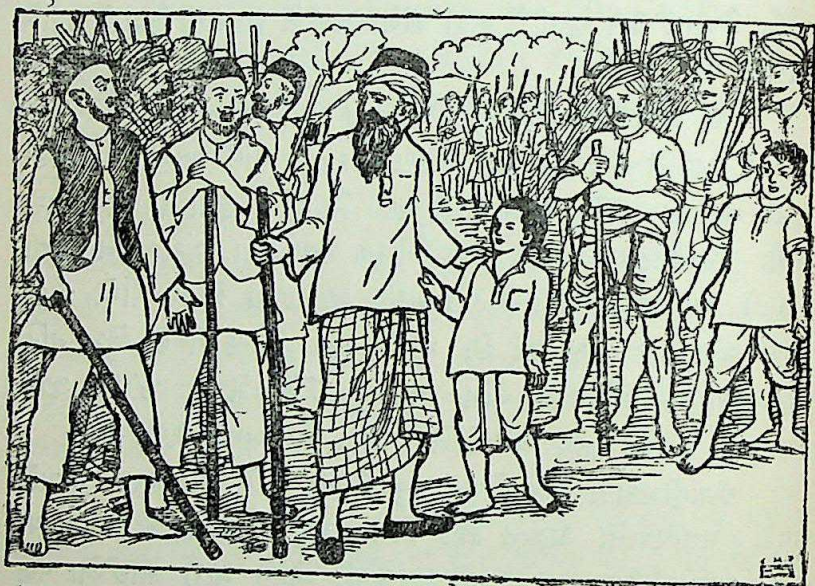
આ બખર વીજળીવેગે બધે ફેલાઈ ગઈ. આસપાસના સૌ મુસલમાન લડવાને ને હિંદુઓને પાંસરા કરવાને ધાઈ આવ્યા. કલાકો સુધી બે પક્ષ વચ્ચે ખોલાચાલી થઈ ને ડાંગો ઉગામાવાની તૈયારી હતી. સમજાવટના પ્રયત્નો બધા નિષ્ફળ ગયા હતા. મુસલમાન કહેતા હતા કે, આ કાંઈ પહેલો બનાવ નથી; ગોવાળના છોકરાઓએ ત્રીજી ચોથી વાર ઘર પેસાડ્યાં છે; એટલે ફક્ત બેદરકારી છે એમ નહિ કહી શકાય. જોતજોતામાં ડાંગ, પથ્થર, ઈંટો ને જે કંઈ હાથમાં આવ્યું તે લઈને સજ્જ થયેલી બે સેનાઓ સામસામી ઊભી રહી.

ઈબ્રાહીમકાકા પણ એમના પુત્રપૌત્રાદિ સાથે ત્યાં હતા. એમણે ઝઘડો પતાવવાનો પ્રયત્ન કરી જોયો, પણ તોફાની લોકો માન્યા નહિ. અમારાં ઘર પણ ડાકામાં પુરાયેલાં, એટલે મારા ભાઈઓ પણ ત્યાં હતા. સ્ત્રીઓને બાદ કરતાં આખું ગામ લડવાને માટે ભેળું થયું હતું. સ્ત્રીઓ ઘેર માથાં ફૂટ્યાની અને હાડકાં તૂટ્યાની વાતો સાંભળવાની રાહ જોઈ રહી હતી.

હું નિશાળમાંથી ઘેર જતાં જોઉં તો તમામ ઘરનાં બારણાં બંધ થઈ ગયેલાં ને ગામ આખું લડાઈને માટે બહાર નીકળી ગયેલું! મેં ચોપડીઓ ખૂણામાં નાખી દીધી અને હું લડાઈની જગાએ દોડી ગયો. મારી બાએ ખૂમ પાડીને મને વાર્યો, પણ મેં માન્યું નહિ.

હું લડાઈની જગાએ જઈને ઊભો રહ્યો. પણ અરે, આ શું? ઇબ્રાહીમકાકા એમના આખા કુટુંબ સાથે સામા પક્ષમાં હતા! હું એમની પાસે દોડી ગયો અને આશ્ચર્યથી પૂછ્યું: ‘ઇબ્રાહીમકાકા, તમે કયા પક્ષમાં છો — અમારા કે એમના?’

તરત જ ઇબ્રાહીમકાકાએ પોતાના એક દીકરા પાસેથી ડાંગ માગી લીધી અને તે મારી સાથે આવવા તૈયાર થયા. તેમણે દીકરાઓને કહ્યું, ‘એનો બાપ મરી ગયો છે, એટલે મારે એના પક્ષમાં રહીને લડવું જોઈએ. તમે ખીજ બાબુ રહેજો.’

ઇબ્રાહીમકાકાને આમ જતા જોઈને સૌ છક થઈ ગયા. એકદમ શાંતિ ફેલાઈ ગઈ; દરેક જણ સ્તબ્ધ થઈને ઊભું રહ્યું. સૌ શરમાઈ ગયા, ને એક પણ શબ્દ બોલ્યા વગર ઘર ભણી ચાલવા લાગ્યા. અમે પણ ઇબ્રાહીમકાકાની પાછળ પાછળ ઘેર પાછા આવ્યા.

આ ચમત્કારનો અર્થ ને તેનો મહિમા એ વખતે હું કળી શક્યો ન હતો, પણ હવે કળી શકું છું. ભલા ઇબ્રાહીમકાકા હવે આ ભૂમિ

પર નથી. પણ હું તેમને કદી પણ ભૂલી શકવાનો નથી. તેમની કબરને હું ઓળખું છું, અને તેની સામે જોઈને મેં કેટલીયે વાર આંસુ લૂછ્યાં છે. કબરસ્તાન આગળ થઈને જઈ છું તે વખતે કેટલીયે વાર નાનપણમાં કહેલા શબ્દો મારા મોંમાંથી સરી પડે છે: ‘ઘણાહીમકાકા, બંધો છો કે જાગો છો?’ એ બાંધી ગયા છે એમ હું માનતો જ નથી; એ તો જાગતા જ સૂતેલા છે.

સ્વાધ્યાય

૧. આ પાઠ સ્વં મહાદેવભાઈ એ લખેલો છે. તેમણે ‘હરિજનખંડુ’ સાપ્તાહિકમાં આ ખરા કિસ્સાનું વર્ણન કરેલું. ત્યાંથી એ લીધો છે.

૨. હિંદુ અને મુસલમાન એ બંને કોમો સૈકાંઓથી હિંદમાં સાથે રહેતી આવી છે. બંને કોમો વચ્ચે કેવો ભાઈચારો હતો, તેનું સરસ વર્ણન આ વાતમાં છે.

૩. કમીર અને નાનક એ પાઠમાં હિંદુ અને મુસલમાન બંને કેવી રીતે એક જ સંતના શિષ્ય બનતા તેની વાત આવે છે તે અહીં વાંચી લેવી.

પ્રશ્નો

૧. છોકરાઓ ઘણાહીમકાકાને ‘મીઠાકાકા’ કેમ કહેતા?
૨. ગામના હિંદુ-મુસલમાનમાં કળિયો શા સારુ બોલો થયો?
૩. ઘણાહીમકાકા મુસલમાનોનો પક્ષ છોડી સામા પક્ષની મદદે શું કામ ગયા?
૪. તેની શી અસર થઈ?

વ્યાકરણ

૧ નીચેનાં વાક્યમાં નાગરી અક્ષરે લખેલાં સર્વનામ જુઓ—

(૧) શિક્ષકે જાગરને કહ્યું, ‘પોતે કામ કરતો નથી અને ખીજને કરવા દેતો નથી.’

(૨) જાતે કામ કરીએ તો જ સારું થાય.

(૩) આપ મૂઆ વિના સ્વર્ગે ન જવાય.

પોતે, જાતે, આપ—એ સર્વનામો પોતાને માટે વપરાય છે, માટે સ્વવાચક સર્વનામ કહેવાય છે. સ્વ=પોતે, જાતે; વાચક=કહેનાર, બતાવનાર.

શિક્ષકોને

૧. આપ સર્વનામ ખીન્ન પુરુષમાં માનાર્થે બહુવચનમાં 'તમે' ને બદલે વપરાય છે. તેના કરતાં સ્વવાચક સર્વનામ આપ (જાતે-પોતે) જુદું છે. તે બેનો ભેદ વિદ્યાર્થીઓને સમજાવવો.

(૧) વિદ્યાર્થીએ શિક્ષકને પૂછ્યું, 'આપ મારે ત્યાં ક્યારે આવશો?' (માનાર્થે)

(૨) આપ મૂઆ વિના સ્વર્ગે ન જવાય. (સ્વવાચક)

૨. મહાદેવભાઈનો પરિચય આપવો (ઈ. સ. ૧૮૯૨-૧૯૪૨). ગાંધીજીના તે મંત્રી અને અતેવાસી હતા. તેમની ગુજરાતી ભાષા સાદી અને સુંદર હોય છે. સાતમી ચોપડી-માં 'કાચુલી' એ પાઠ છે, તે પણ તેમના લખાણ ઉપરથી ઉતાર્યો છે.

અધરા શબ્દો

મશગૂલ [અ.] = ગરક; લીન

કઅરસ્તાન [ફા.] = મડદું દાટવાની જગા

ધર્મનિષ્ઠ [સં.] = ધર્મનિષ્ઠાવાળું

પાંસરું = સીધું દોર

ધર્મનિષ્ઠા [સં.] = ધર્મમાં શ્રદ્ધા

ધાઈ આવવું = દોડી આવવું

નિષેધ [સં.] = મના; આધ

ડખો = હરાયાં દોર પૂરવાનો વાડો

આલિશ [સં.] = આળકનું; છોકરવાદ

૨૫

ભાઈ અને વેરી

(૧)

ઇન્દ્રને દરબાર, હતા એક વાર,

સ્વર્ગીય ગાનાર, સગા બંને ભાઈ.

૧

એક હાહા નામ, અન્ય હૂહૂ નામ,

ગવૈયાનું કામ, કરે રૂઢી રીતે.

૨

“શ્રેષ્ઠ મારું ગાન, શ્રેષ્ઠ મારું ગાન,”

ચઢ્યું છે ગુમાન, બેઝના હૃદયે.

૩

મૂલ્યા ભાઈ ભાઈ, જન્મની સગાઈ,

ઓકે અદેલાઈ, માક્ષા લજ્જા મૂકી !

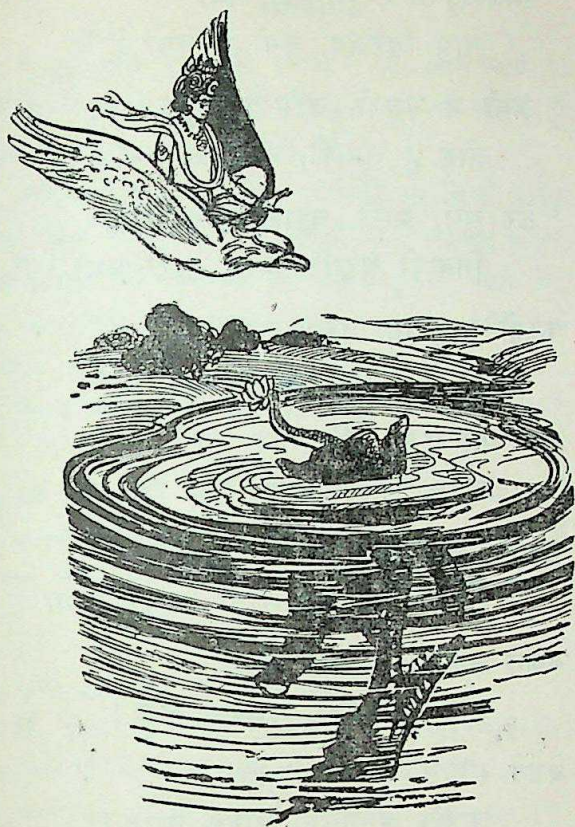
૪

- वारे इन्द्रराय, “धीरा पडो भाई,
जातनी वडाई, हीणी ए छे वात.” ५
- मिथ्या अभिमान, भुलावे तमाम,
ज्ञान अने मान, उग्र हळाहळ. ६
- हित धरी मन, इन्द्रे भलामण
करी : “बेउ जण, जाओ मुनि कने. ७
- “देवल महान, मुनि ज्ञानवान;
तमारं अज्ञान, टाळशे जरूर.” ८
- देवलनी पास, गया बंने भ्रात;
अंतरमां आश, “जीतीश तो हुं ज ! ” ९
- पूर्ण ज्ञानवान, करुणानिधान,
मौन व्याख्यान, बोधे मुनिराय. १०
- बेउने ते जोय, बोले नहीं तोय;
शान्त ऋषिराय, मुनिजन साचा. ११
- मत्सरे भरेला, ईर्ष्या बळेला,
भानने भूलेला, बके दुरिजन : १२
- “जोगटो गमार, बुद्धि ना लगार;
आवा तो हज्जार, मूठीमां समाय ! ” १३
- केवा भूंडा बोल ! देवले तत्काळ,
करी दीधो तोल; वळतां वदे छे : १४
- “अरे ज्ञानहीन, मूढ मतिहीन,
विवेक-विहीन, भाग्यना अधूरा ! १५
- “देखुं दीवा जेवुं, भविष्य उकेलुं,
तमारं छे तेवुं, श्रवणे धरो ए. १६
- “पिता बेना एक, माता बेनी एक,
प्रभु बेनो एक, तोये बांध्युं वेर ? १७

- “ कर्म करो जेवुं, फळ पामो तेवुं,
अन्न खाओ जेवुं, तेवो ओडकार. १८
- “ स्वर्गनुं जीवन, सुखद परम,
थयुं हा खतम, तमारुं आ पळे. १९
- “ बीजो अवतार, वंनोनो आ वार,
पशुनो थनार, नहीं मीनमेख. २०
- “ जन्म एक लेशे, गजने स्वरूपे,
अरण्य प्रदेशे, त्रिकूटनी पास. २१
- “ जन्म बीजो लेशे, ग्राहने स्वरूपे,
अरण्य समीपे, सरोवर मांहु. २२
- “ भाईनी सगाई, प्रेम मधुराई,
भूली बंने भाई, शत्रु बनी रहेशो.” २३

(२)

- प्रारब्ध संजोगे, पड्या मृत्युलोके,
मत्सरना भोगे, हाहा अने हूह. २४
- ग्राह जळ मांहे, गज वन मांहे,
वसे ते छतांये, बांधे वैरभाव ! २५
- एवे एक वार, करवा विहार,
जळनी मोझार, झुकावे गजेन्द्र. २६
- ग्राह ग्रसे पग, गजनो चडप;
जूनी शत्रुवट, भभूके प्रबळ. २७
- छूटी ना शकाय, ग्राह ताणी जाय,
ऊंडा जळ मांहु; कोण रे उगारे ? २८
- गज घीरे घीरे, डूबे ऊंडे नीरे,
शिथिल शरीरे, आशाभंग थाय. २९

हैयुं वलोवायः “ आकाश पाताळ,
करी एक आज, बचावो हे स्वामी ! ३०

“ डूबवानी वार, हवे न लगार,
निमिषनी वार, चाले न विठ्ठल ! ३१

“ रे मारी हज्जार, त्रुटीओनो पार,
बे अने बे चार, जेवो स्पष्ट पामुं ! ३२

“ दयामय नाथ, बाजी तव हाथ,
कर तुं सनाथ, नम्र दास तारो ! ३३

- “निर्बलनुं बल, निर्धननुं धन,
नाथ निरंजन, नमो रे नमो हे ! ३४
- “ऊणो ने अधूरो, अभिमाने पूरो,
तोय हुं तमारो, बांय ग्रहो नाथ ! ३५
- “टेर सुणो मारी, वहारे धाओ हरि,
निवारो मुरारि, भीड मारी प्रभो ! ” ३६
- फस्यो ग्राहचूड, डूव्यो माथाबूड,
हवे एक सूंड, श्वास लेवा रही. ३७
- सूंड वती एणे, भक्ति-नम्र मने,
प्रभुने कारणे, अपर्युं एक पद्म. ३८
- भक्तनो पोकार, पहोंच्यो प्रभु द्वार,
विश्वना आधार, दोडी वहारे धाया. ३९
- गजने उद्धार्यो, ग्राहनेये तार्यो,
हरिए निवार्यो, गजग्राह घोर ! ४०
- बेउने संगाये, पावन स्व-हाथे,
आण्या जगन्नाथे, द्वेपपंक बहार ! ४१
- शमी गयुं वेर, नष्ट थयुं झेर,
रही एक लहेर, प्रेमज्योति केरी ! ४२
- देश देश मांह्य, प्रजा प्रजा मांह्य,
वर्ग वर्ग मांह्य, गजग्राह चाले ! ४३
- व्यास भगवान, सदा सत्यकाम,
वचन प्रमाण, उच्चारे अमोघ : ४४
- “भक्तोने उद्दारे, भूल्यानेये तारे,
प्रेमना प्रभावे, प्रभु दयासिन्धु ! ” ४५

चिभनदास भा० लट्टे

સ્વાધ્યાય

૧. 'ભાઈ અને વેરી' એ કથાકાવ્ય શ્રી. ચિમનલાલ ભટ્ટે લખેલું છે. તેમાંથી થોડો ભાગ અહીં ઉતાર્યો છે. રસ પડે તો આખું વાંચજો. ખીખી પછુ તેમનાં કાવ્યો વાંચવાની મગ્ન પડશે.

૨. ગન્ધર્વમોક્ષની મૂળ કથા ભાગવત વગેરે પુરાણોમાં પ્રસિદ્ધ છે. ભક્તોની કવિતાઓમાં એનો ઉલ્લેખ વારે વારે આવે છે. 'આશ્રમ ભજનાવલિ'માં 'હે ગોવિંદ હે ગોપાલ' એ ભજનમાં આ પ્રસંગ ટૂંકમાં આવે છે.

૩. ભાઈ ભાઈ વચ્ચે વેરના ખીખી દાખલા કહેવા જેવા કે કૌરવ પાંડવનું વેર.

૪. વ્યાસ ભગવાન તે ભાગવતના કર્તા, તેથી અંતે તેમનું નામ છે, તે કહેવું.

૫. દેશ દેશ વચ્ચે, પ્રજા પ્રજા વચ્ચે, વર્ગ વર્ગ વચ્ચેનાં વેરના દાખલા કહેવા. હિંદ અને પાકિસ્તાન, રશિયા અને અમેરિકા, ગરીબ અને તવંગર, મૂડીદાર અને મજૂર ઇ.વ. આ બધા પછુ લડવાથી નહીં મટે; પ્રેમથી મટે.

પ્રશ્નો

૧. હાહા હૂહૂ વચ્ચે શા કારણે વેર થયું?
૨. ઇંદ્રે હાહા અને હૂહૂને દેવલ મુનિ પાસે શા માટે મોકલ્યા?
૩. દેવલ મુનિએ તેમને શાથી શાપ આપ્યો? શો શાપ આપ્યો?
૪. ગજ અને ગ્રાહની લડાઈનો અંત શી રીતે આવ્યો?
૫. ગજ અને ગ્રાહ બે વચ્ચે મોટું કોણ? છતાં ગજને ગ્રાહ કેમ ખેંચી ગયો? ગજ પાણીમાં શું કામ ગયો હતો?
૬. ગજે સૂંઢથી પદ્મ કોને અપ્યું? પદ્મ ક્યાંથી લાવ્યો?

વ્યાકરણ

૧ નીચેનાં વાક્યોમાંથી સર્વનામ શોધી કાઢો અને તેમનો પ્રકાર કહો—

- (૧) શિક્ષકે પૂછ્યું, 'છગન, કોણ બૂમ પાડે છે?'
- (૨) છગને જવાબ આપ્યો, 'ગુરુજી, હું અવાજ કરતો નથી. કોઈ બહાર અવાજ કરે છે. આપ કહો તો હું જોઈ આવું.'
- (૩) શિક્ષકે દાખલા આપીને કહ્યું, 'ખીખીની મદદ લેશો નહિ, જાતે ગણજો.'

(૪) જે મહેનત કરશે તે સુખી થશે.

(૫) છગને બાપુજીને પૂછ્યું, 'પેલું શું છે?'

શિક્ષકોને

૧. સર્વાનામના પ્રકારો હવે પૂરા થાય છે. પાઠોમાં જુદા જુદા પ્રકારનાં સર્વાનામો શોધી કાઢવા કહેવું.

૨. ગજેન્દ્રમોક્ષની આખી વાત કહી સંભળાવવી. અહંકાર કરવાથી કેવું પતન થાય છે તે સમજાવવું; તથા ભીડ વખતે ભક્તોને ભગવાને કેવી મદદ કરી છે તેના ખીન્ન દાખલા ભજનોમાંથી આપવા.

અધરા શબ્દો

સ્વર્ગીય [સં.] = સ્વર્ગનું
 ગુમાન [સં.] = અભિમાન; ગર્વ
 માઝા = મર્યાદા
 વડાર્ધ = બડાશ; અભિમાન
 ઉગ્ર [સં.] = જલદ; તીવ્ર
 હળાહળ = તીવ્ર ઝેર
 કરુણાનિધાન [સં.] = દયાના સાગર
 મૌન વ્યાખ્યાન = મોંઝે બોલ્યા
 વિનાનો ઉપદેશ
 મત્સર [સં.] = અભિમાન; ગુમાન
 દુરિજન = દુર્જન; દુષ્ટ
 જોગેટા = (તુચ્છકારમાં) જોગી
 તોલ કરવો = કિંમત આંકવી
 ઉકેલવું = વાંચવું; ભાખવું
 શ્રવણે ધરવું = કાન પર લેવું; સાંભળવું
 સુખદ [સં.] = સુખ આપનારું
 ખતમ = પૂરું
 મીનમેખ = શંકા કરવાપણું
 ગજ [સં.] = હાથી
 ત્રિકૂટ [સં.] = એક પર્વતનું નામ
 ગ્રાહ [સં.] = મગર
 મોઝાર = મધ્યે; વચ્ચે
 ગજેન્દ્ર [સં.] = હાથીઓનો રાજા
 ગ્રસવું = પકડવું; ગળવું
 શત્રુવટ = શત્રુતા; દુશ્મનાવટ; વેર
 નિમિષ [સં.] = ક્ષણ; આંખ મીંચાય
 તેટલો વખત

ત્રુટી [સં.] = અપૂર્ણતા; ખામી
 સનાથ [સં.] = આધારવાળો
 નિરંજન [સં.] = દોષ વિનાનું
 ઊણું = ઓછું; અપૂર્ણ
 ખાંચ ગ્રહવી = હાથ પકડવો; મદદ કરવી
 ટેર = મદદનો પોકાર; ચીસ
 સુણવું = સાંભળવું
 વહારે ધાવું = મદદે દોડવું
 નિવારવું = દૂર કરવું; ટાળવું
 મુરારિ [સં.] = શ્રી કૃષ્ણ
 ગ્રાહ્યૂડ = મગરની પકડ
 માથાખૂડ = માથા સુધી (ફૂંધેલાં)
 ગજગ્રાહ = મગર અને હાથી વચ્ચેની
 ખેંચાખેંચ; રસાકસી
 ઘોર [સં.] = ભયંકર
 દ્વેષપંક = દ્વેષ - અદેખાઈ રૂપી કાદવ
 લહેર = મોજા; તરંગ
 પ્રેમજ્યોતિ [સં.] = પ્રેમનો પ્રકાશ
 સત્યકામ [સં.] = જેની કામના-સંક-
 ૯૫ સાચા નીવડે-ફળે તેવા
 પ્રમાણ [સં.] = પ્રમાણભૂત; સાચું
 અમોઘ [સં.] = કદી અફળ ન
 બળ્ય તેવું
 પ્રભાવ [સં.] = બળ; પ્રતાપ
 દયાસિન્ધુ [સં.] = દયાનો સાગર

૨૬

ગુજરાતી ભાષાના પહેલા નવલકથાકાર

૧

‘કરણવેલો’ એ ગુજરાતી ભાષાની પહેલી નવલકથા છે. તેના લેખક રા. બ. નંદશંકર મહેતાને જન્મ સુરતમાં ઈ. સ. ૧૮૩૪, એપ્રિલ ૬ વિ. સં. ૧૮૯૧ ના ચૈત્ર વદ ચોથને દિવસે થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ તુળજશંકર અને માતાનું નામ ગંગાલક્ષ્મી. જાતે નાગર બ્રાહ્મણ.

તુળજશંકર જકાતખાતામાં નોકર હતા. પાંચ રૂપિયાના પગારથી નોકરી શરૂ કરી, મરણ સમયે પંદર રૂપિયાના દરબજા સુધી પહોંચેલા. તે સમયમાં રહેણી બહુ સસ્તી, તેથી એટલો પગાર કમાનાર માણસ મધ્યમ

સ્થિતિનો ગણાતો. તુળજશંકર નાતમાં પ્રામાણિક, નિરભિમાની, સાદા, સીધા, નિખાલસ અને ટોળિયા સ્વભાવના ગણાતા.

નંદશંકરનાં માતા ઘરઘેલાં, ઘરરખુ હતાં. પિયર પૈસાદાર હતું, પણ પોતે સાસરાની ગરીબી જ સ્વીકારેલી. આખો દિવસ કામ, કામ ને કામ. શરીર કસાયેલું અને મજબૂત.

નંદશંકરની બાલ્યાવસ્થામાં — એટલે કે, આજથી સોએક વર્ષ ઉપર — સુરતની સ્થિતિ બહુ દીન થઈ ગઈ હતી. વેપાર-ધંધો મુંબઈએ છીનવી લીધો હતો; પણ પહેલાંની બહોજલાલીને કારણે, અને અધમ દશાએ પહોંચેલા નવાબોના ઠાઠમાઠને પરિણામે, પ્રજામાં જે લહેરી-પથું પેસી ગયું હતું, તે હજી કાયમ જ હતું. મિથાન્નો ઉડાવવાં,

નાચરંગ કરાવવા, નાટક-ચેટક જોવાં અને ઉબાણીઓ ઊજવવી, એ જ સુરતી લાલાઓનો ધંધો ! એને પરિણામે તેઓ દેવામાં તરબોળ થઇ ગયા હતા.

નંદશંકરના જન્મના અરસામાં ખીજી પણ મહાન વ્યક્તિઓએ સુરતમાં જન્મ લીધો હતો. કવિ નર્મદાશંકરનો જન્મ ઈ. સ. ૧૮૩૪માં થયો. નવલરામનો ઈ. સ. ૧૮૩૬માં, મંછારામ વેલાભાઈનો ઈ. સ. ૧૮૩૭માં, અને જેવચરામનો પણ એ જ અરસામાં.

એક બાબુથી આ રીતે ઈશ્વરે પ્રતિભાશાળી પુરુષોને સુરતમાં મોકલી દીધા; અને ખીજી બાબુથી સુરતની અશુદ્ધિ કાઢી નાખવાનું પણ જાણે શરૂ કર્યું : ઈ. સ. ૧૮૩૭માં સુરતમાં એક ભયંકર આગ લાગી. સોમવારની સાંજથી તે બુધવારની સવાર સુધી આગે સુરતનો નાશ કર્યો. ‘કરણવેલા’માં આગલાણની આગનું જે વર્ણન આવે છે, તે સુરતની આગને બરોબર લાગુ પડે છે. સુરતના પાપની ભસ્મ પણ જાણે રહી ન જાય, તે માટે આગ પછી તરત મોટી રેલ આવી અને આખા સુરતને ઘોઈ ગઈ. આ બનાવો પછી સુરત અપાટાબંધ ખાલી થવા લાગ્યું. વેપાર-ધંધો તો આગળથી જ લાગ્યો હતો; વસ્તીનો મોટો ભાગ મુંબઈમાં ઘર કરવા ગયો. સુરતને ભોગે મુંબઈ વધી ગયું.

૨

દશ વર્ષની વય થતાં સુધી નંદશંકર એક ગુજરાતી શાળામાં ભણ્યા. તે વખતે ગુજરાતી શાળામાં ગણિત ઉપર બહુ ધ્યાન અપાતું. મેટ્રિકની કક્ષાથી ઊંચું ગણિત ગુજરાતી ભાષા દ્વારા શીખવાતું. ભૂમિતિ શીખવા અંગ્રેજીનું જ્ઞાન આવશ્યક નહોતું. નામું અને અક્ષર તો પાકાં જ થવાં જોઈએ, એવો આગ્રહ રહેતો. માતૃભાષા દ્વારા જ શિક્ષણ આપવામાં આવે, તો બાળકનો અમૂલ્ય કાળ બચી શકે, તેનું આ સમયની શાળાઓ ઉત્તમ દર્શાવે છે.

દશ વર્ષની ઉંમરે નંદશંકરને અંગ્રેજી શાળામાં બેસાડ્યા. જેમ ગુજરાતી ભાષામાં માતૃભાષા દ્વારા શિક્ષણ મેળવવાનો લાભ હતો, તેમ અંગ્રેજી શાળામાં અંગ્રેજી ભાષાનો અભ્યાસ કરવા અંગ્રેજ શિક્ષક

મળવાનો લાભ તે વખતે સહજ હતો. નંદશંકરનું ઘણુંખરું અંગ્રેજી શિક્ષણ અંગ્રેજના હાથ તળે જ થયું. આ કારણે નંદશંકર મેટ્રિક ન હોવા છતાં, મુખ્ય અંગ્રેજી કવિઓ અને લેખકોનાં પુસ્તકો એમણે વાંચેલાં.

શિક્ષણ પૂરું થયા પછી તરત જ, અઢાર વર્ષની ઉંમરે નંદશંકરે શાળાખાતામાં નોકરી લીધી. જે વરસ કારકુની કર્યા પછી સુરતની જે શાળામાં તે ભણ્યા હતા ત્યાં જ શિક્ષક થયા, અને પાછળથી મુખ્ય શિક્ષક પણ નિમાયા. આ પ્રમાણે તેમણે પંદર વર્ષ સુધી શિક્ષણનું કામ કર્યું. તેમના હાથ તળે શીખેલાઓમાંથી ઘણા વિદ્યાર્થીઓ પાછળથી જાણીતા માણસ થયા. બહુ વર્ષ શિક્ષક રહેલા, એટલે સુરતમાં એ ‘માસ્તર’ને નામે જ ઓળખાતા. વિદ્યાર્થીઓ એમને ખૂબ પ્રેમથી ગાહતા અને વિદ્યાર્થીઓ માટે એ પોતાનો ‘આત્મા રેડી દેતા.’ પ્રાતઃકાળથી ભોજનસમય પર્યંત ઘણા ગરીબ વિદ્યાર્થીઓ તેમની પાસે આવતા, અને તે પોતે એમને તનમનથી મદદ કરતા.

સંસારસુધારા વિષે નંદશંકરના વિચાર આગળપડતા હતા; તોપણ જૂના વિચારવાળાની પણ એમનામાં એટલી શ્રદ્ધા હતી કે, પોતાના છોકરાઓને તેમને ઘેર મોકલતાં તેઓ આંચકો ખાતા નહિ. એક જણ કહેતો કે, ‘એ તો સુધારા-રૂપી ઉકરડાનું રતન છે! રતન ત્યાં પડ્યું તેથી શું તેનો ગુણ ખોવાનું હતું?’

શિક્ષણખાતામાં હતા તે સમયમાં તેમણે સંસારસુધારા વિષે પણ લેખો લખી તથા ભાષણો કરી સુરતમાં સારું કામ કર્યું હતું. સુરતમાં આ વખતે સુધારાનો કુવારો છૂટ્યો હતો. સ્વ. દુર્ગાદાસ મહેતાજી ગદીએ ગદીએ સુધારા વિષે ભાષણો આપતા હતા. નંદશંકર એમને મદદ કરતા. નર્મદાશંકરનું તો આ સમયમાં સુધારામાં જ સર્વસ્વ સમાયું હતું. નવલરામ અને મલબારી પણ એ જ પંથના. મહીપતરામ જહાલ પક્ષના સુધારક કહેવાય; તેમ મંછારામ ઘેલાભાઈ નરમ પક્ષના સુધારક ગણાય.

આ જમાનામાં સુધારકોની ખાસિયત કહીએ તો, પહેલું તો ‘બુદ્ધિવાદ’નું પ્રાબલ્ય. બુદ્ધિથી જે સમજી શકાય તેટલું જ માનવું

તે બુદ્ધિવાદ. બુદ્ધિએ જે સ્વીકાર્યું તેને સિદ્ધ કરવાનો આગ્રહ, એ ખીન્નું લક્ષણ. એમાં પછી કોઈ પણ જાતની અડચણોથી પાછા પડવું નહિ. ‘ઝંપલાવો — ઝુકાવો’ એ જ તેમનું સૂત્ર. ‘સાહસ કરો’ એ જ તેમની શીખ. જે કરવું તે આજે જ થઈ જવું જોઈએ, એ તેમની અધીરાઈ. નંદશંકરને પણ આ બધું માન્ય હોવા છતાં, તે નર્મદાશંકર અને મહીપતરામ કરતાં વધારે ગંભીર પ્રકૃતિના હોવાથી, તેમનામાં તે બેના જેવું ઉતાવળિયાપણું કે અવિચારીપણું દેખાતું નહિ.

૩

ઈ. સ. ૧૮૬૭માં સર થિયોડર હોપ સુરતના કલેક્ટર થઈ આવ્યા. આ ગૃહસ્થ ગુજરાતી ભાષાના હિતચિંતક હતા. તેમણે પોતાની અમલદારી દરમિયાન ગુજરાતી ભાષાને ખીલવવા સારો પ્રયાસ કર્યો. તે વખતે જે વાચનમાળા ગુજરાતી શાળાઓમાં ચાલતી, તે એમના નામથી જ ઓળખાતી. એમના ઉપર નંદશંકરની તીવ્ર બુદ્ધિ, લોકદાઝ અને સ્પષ્ટવક્તૃત્વની ઘણી સારી અસર થઈ. એમને એમ લાગ્યું કે, શિક્ષણખાતામાં નંદશંકર પડી રહેશે, તો એમનું બુદ્ધિકુસુમ જંગલમાં જ કરમાઈ જશે. તેથી તેમણે નંદશંકરને મુલકી ખાતામાં દાખલ થવા નોતર્યા. ‘ત્યાંથી થોડા સમયમાં તારી કાર્યશક્તિ અને પ્રામાણિકપણું તને મહાન રાજ્યકારભારી બનાવશે,’ એમ આશા દેખાડી. હોપસાહેબે બતાવેલી આશા તો સફળ થઈ, પણ ગુજરાતે એક શિક્ષકને ખોયો.

મુલકી ખાતામાં નંદશંકર પોતાની કુશળતા દેખાડ્યા વિના રહ્યા નહિ. ઝપાટાબંધ તેમનો દરજ્જો વધતો જ ગયો. છેવટે કચ્છના દીવાન થવાનું પણ તેમને માન મળ્યું. સર્વ ઠેકાણે એ રાજમાન્ય અને લોકમાન્ય થયા. વાનપ્રસ્થ થતા સુધી તેમણે રાજ્યકારભાર કર્યો. એ નોકરી દરમિયાન તેમને રાવ બહાદુરનો ખિતાબ મળ્યો.

પંચાવન વર્ષની વયે નંદશંકર વાનપ્રસ્થ થયા અને પોતાનો નિવૃત્તિકાળ તેમણે સુરતમાં ગાળ્યો. ત્યાર પછી લગભગ પંદર વર્ષ, સં. ૧૯૬૧ના અરસામાં તેમનો દેહ પડ્યો.

‘કરણુઘેલો’ એ એમની ચિરંજીવ કૃતિ છે. જોકે નંદશંકરનો સાહિત્યમાં જાણવા જેવો ફાળો માત્ર આટલું જ પુસ્તક છે, તોપણ એટલાથીયે તેમણે ગુર્જર સાહિત્યમાં કાયમનું સ્થાન મેળવ્યું છે.

સ્વભાવે એ શિક્ષક થવાને પૂર્ણ રીતે યોગ્ય હતા : લખખનછખન કોઈ જાતની મળે નહિ; સાદાઈ અતિશય; નિરભિમાનતા બાળક જેવી; કોઈ જાતનો દંભ કે ડોળ નહિ; બાળકો પર પ્રેમ પુષ્કળ; શીખવવાનો રસ; પોતાનું કામ પોતે જ કરી લેવાનો આગ્રહ, અને કામનું આગસ નહિ. ઠાવકી મશ્કરીથી તેમનો સહવાસ આનંદદાયક થતો. આ ગુણોથી તે પોતાના સમયને શોભાવી ગયા છે.

સ્વાધ્યાય

૧. ‘કરણુઘેલો’ મોટું પુસ્તક છે. તેનો સંક્ષેપ મળે છે; ઇચ્છા થાય તો વાંચો.

૨. સુરતના બીજા ગણાવેલા મહાપુરુષોનો પરિચય મેળવો, — ખાસ કરીને મુખ્ય ત્રણ કહ્યા છે તેમનો.

૩. ઇચ્છા થાય તો, નંદશંકરની જીવનકથા તેમના સ્વં પુત્ર વિનાયકરાવે લખી છે, તે વાંચો.

પ્રશ્નો

૧. નંદશંકરના સમયમાં સુરતની કેવી સ્થિતિ થઈ હતી ?

૨. નંદશંકરને ‘માસ્તર’ કેમ કહેતા ? એમના જીવનમાંથી તમને કઈ વાત ગમી ?

વ્યાકરણ

૧ નીચેનાં જોડકાં જુઓ —

(૧) જગન મનુ કેરી આપે છે.	(૨) જગન મનુને કેરી આપે છે.
(૧) મનુ ચોપડી ધર છે.	(૨) મનુની ચોપડી ધરમાં છે.
(૧) બા ચપ્પુ શાક સમારે છે.	(૨) બા ચપ્પુએ શાક સમારે છે.
(૧) કુમુદ કૂતરો બીની.	(૨) કુમુદ કૂતરાથી બીની.

માત્ર શબ્દ ભેગા થવાથી વાક્ય બને નહિ કે તેમાંથી કશો અર્થ સ્પષ્ટ થાય નહિ. તે અરસપરસ સંબંધથી જોડાય ત્યારે તેમાંથી અર્થ નીકળે.

ઉપરના દરેક જોડકામાં પહેલા વાક્યમાં અરસપરસ સંબંધ વગરનાં પદો જ છે; તેથી તેમનો કશો અર્થ સ્પષ્ટ થતો નથી. ત્યારે બીજા વાક્યમાં તે પદો અરસપરસ સંબંધથી જોડાયેલાં છે; તેથી તેમનું વાક્ય અને છે અને તેમાંથી અર્થ સમજાય છે.

૧. વાક્યમાં નામોનો એકબીજા સાથે કે ક્રિયાપદ સાથેનો સંબંધ અમુક પ્રત્યયોથી બતાવાય છે. જેમ કે—ને, ની, માં, એ, થી વગેરે. આ પ્રત્યયોને વિમક્તિના પ્રત્યયો કહે છે. એવી વિભક્તિ કુલ સાત છે. અને દરેક વિભક્તિના બુદ્ધા બુદ્ધા પ્રત્યય છે.

શિક્ષકોને

૧. વિભક્તિ હવે શરૂ થાય છે. પદો અરસપરસ સંબંધથી જોડાય તો જ તેમનું વાક્ય અને છે; અને તેમાંથી અર્થ સમજાય છે—એ વાત બીજા દાખલા આપીને બરાબર સમજાવવી.

૨. સુરત ભાગીને મુંબઈ વસ્યું, એને લગતી પાઠમાંની બાબત વિદ્યાર્થીઓ સમજે તે જોવું. સુરતના થયેલા જોહાલનું વર્ણન કવિ નર્મદાશંકરે કરેલું છે. તે અહીં વાંચી સંભળાવવું. ‘આ તે શા તુજ હાલ, સુરત, સોનાની મુરત!’

૩. તે જમાનાના સુધારકો કઈ કઈ બાબતોમાં સુધારો કરવા ઇચ્છતા તે સમજાવવું. આઝાદી અંગેની રાજકીય સુધારાની તે વખતે વાત ન હતી; કન્યાકેળવણી, વિધવાવિવાહ, પરદેશગમન, ધાર્મિક કહેવાતા નૂના રીતરિવાજોનું ખંડન—એવી બાબત મુખ્ય હતી.

૪. શુજરાતી ભાષાના અત્યારના કેટલાક મુખ્ય નવલકથાકારો વિષે કહેવું.

અધરા શબ્દો

નવલકથા = કદપી કાઢેલી લાંબી વાર્તા
કે તેની ચોપડી

દરજ્જો [કા.] = પાયરી; હોદ્દો

રહેણી = રહેવાની રીત

નિખાલસ = ખુલ્લા કે ચોખ્ખા દિલનું

ટોળિયો = મશકરો

પ્રતિભા [સં.] = શક્તિની ઝળક

બાગલાણુ = દક્ષિણ તરફ આવેલું એક ગામ

સૂત્ર [સં.] = ધ્યેય તરીકે સ્વીકારેલું ટૂંકું વાક્ય

મુલકીખાતું [કા.] = દીવાની—મહે-સૂલખાતું

રાજમાન્ય—રાજ્યકર્તા તરફથી માન પામેલું કે સ્વીકારાયેલું

લોકમાન્ય = લોકમાં માન પામેલું

વાનપ્રસ્થ [સં.] = કામધંધા કે નોકરી-માંથી ધડપણને લીધે છૂટું થયેલું

ખિતાબ [સં.] = ઇલકાબ

નિવૃત્તિકાળ [સં.] = કામધંધામાંથી

ફરેગ થવાનો સમય

ચિરંજીવ [સં.] = લાંબું જીવનારું—

ટકનારું

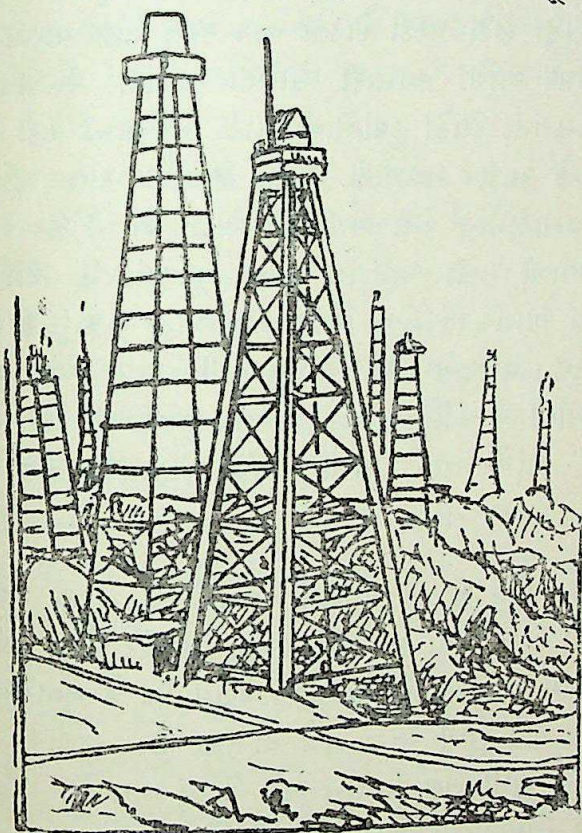
લખ્પત જખ્પત = પંચાત; ધાલમેલ

પ્રવાહી આગનો ઉદ્યોગ

૧

પ્રદેશનું સાચું દર્શન અમને ચેનનજાંવમાં થયું. અહીં
ઘાસલેટના પ્રખ્યાત કૂવા છે.

દૂરથી તાબૂત જેવાં પવનચક્કીનાં લોઢપિંજરો દરેક કૂવા પર
ઢેખાવા લાગ્યાં. આ કૂવા બહુ પાસે પાસે છે. કેટલા ઊંડા હશે
એની તો અમને કલ્પનાયે આવવી મુશ્કેલ. યંત્ર વતી કૂવામાંથી તેલ

ખેંચાતું હતું. દવા માટે બળદોનું લોહી ચૂસી લે છે, તેમ દીવા માટે
પૃથ્વીનું લોહી ચૂસવાનું કામ અહીં ચાલતું હતું. એક એક કૂવા
એ હબર ફૂટ, ત્રણ હબર ફૂટ ઊંડા ! ત્રીસ કે ચાલીસ ફૂટ ઊંડા

કૂવો થયો કે આપણે કહીએ છીએ, ‘અહોહો! આ કૂવામાં તો નજર કરતાં ચક્કર આવે!’ ત્રણ હજાર ફૂટ ઊંડા કૂવા એટલે શું, એની કલ્પના કરવી પણ કઠણ છે. ચૂસી કાઢેલું તેલ પાસેના એક મોટા મકાનમાં ભેગું થયું હતું. કૂવા જોયા પછી અમે ત્યાં જવાના હતા.

કૂવાઓના આ વનમાં એક અટૂલો કૂવો દેશી ઢળે ચાલતો હતો. એ કૂવો તો સાવ છીછરો. ફક્ત પાંચસો ફૂટ ઊંડો! પ્રજ્ઞા મજૂરો દોરીને છેડો પકડી દોડતા જાય અને મેલા ઘાસલેટની ડોલ ભરાઈને ઉપર આવે. અમારી સાથેના અમારા ગૃહપતિએ કહ્યું, ‘અહીં ગામડાંના લોકો કૂવાઓની માટી કોડિયામાં ભરી રાખે છે. સાંજ પડી કે માટી સળગાવી દીધી. આખી રાત ભૂક ભૂક ભૂક બજ્યાં કરે. માટીમાંનું તેલ બળી રહે એટલે એ ફેંકી દે છે અને ખીજી તેલવાળી માટી ભરે છે.’ આ કૂવામાં મેં કોડિયું કર્યું. આગગાડીના બોગદામાં જેવું દેખાય તેવું ગાઢું અંધારું અંદર ભરાયું હતું. બહારના પ્રકાશને લીધે અંદરનું નથી દેખાતું એમ ધારી, મેં મારા હાથમાંની ચોપડીનું ભૂંગળું બનાવી, દૂરળીનની પેઠે ધરી, દષ્ટિ અંદર ફેંકી. આંખો તાણી તાણીને અંદર જોયું. પણ નર્યાં અંધારા સિવાય કશું દેખાય નહિ.

કૂવાઓ વિષે જેટલી માહિતી મળી શકે તેટલી પૂછી અમે એન્જિનધરમાં ગયા. ત્યાં કૂવામાંથી કાઢેલું ઘાસલેટ ભેગું કરી, પછી રંગૂન સુધી પંપ દ્વારા પહોંચાડવામાં આવે છે. યેનનજાંવથી રંગૂન પાસેના એક ખેટ સુધી મોટા નળ નાંખેલા છે. અહીંથી લગભગ ત્રણસો માઈલ સુધી તેલ પોતાને પગે દોડતું જાય છે. પછી પેલા ખેટમાં એને વલોવવામાં આવે છે અને એની શુદ્ધિ થાય છે. તેલ અને પાણીનો મેળ ખાય નહિ એમ આપણે અનુભવ પરથી કહીએ છીએ. પણ એ કેટલું આશ્ચર્ય કે, ઘાસલેટના કૂવા મોટી મોટી નદીઓને કિનારે જ મળે છે!

હવે ચેનનજાંવના ઘાસલેટનું અંતે શું થાય છે તે જોવા અમે રંગૂન પાસેના પેલા બેટ પર ગયા. રસ્તે ઘાસલેટની મોટી મોટી ટાંકીઓ દરબારગઢ જેવી વિરાજતી હતી. કારખાનામાં મેં જોયું કે ચેનનજાંવનું ઘાસલેટ અહીં શુદ્ધ થાય છે. અતિ શુદ્ધ ઘાસલેટ તે પેટ્રોલ. એથી ઊતરતાં ઘાસલેટો જુદા જુદા નળમાંથી અલગ અલગ ભરાતાં હતાં. ઘાસલેટના ડબ્બા પણ અહીં જ તૈયાર થાય છે. ઘણાં વરસથી સ્વદેશમાં દરેક સ્ટેશન પર ઘાસલેટની જે વખારો અમે જોતા આવેલા તેનું ઉગમસ્થાન જોઈ મને આશ્ચર્ય થયું. હિંદુસ્તાન જેવા મહાદેશને પ્રવાહી આગ પૂરી પાડવાનું કામ આ એક બેટ કરે છે. એની કેટલી મહત્તા !

છેલ્લે અમે ઘાસલેટની મલાઈ અથવા મેલનું કારખાનું જોવા ગયા. એ મેલ ત્યાં વલોવાતો હતો. એમાંથી પેરેફિન જેવાં મીણા સ્વચ્છ થઈને નીકળતાં હતાં. જોઈને તો ખાવાનું જ મન થાય ! ગંદું વેસેલિન પણ આ વલોણામાંથી જ નીકળે છે.

પાસે જ મીણબત્તીનું કારખાનું હતું. ઘાસલેટનો ધંધો મુખ્ય; ટિનના ડબ્બાનો ધંધો એનો આતુષંગિક ધંધો, અને મીણબત્તીનું કારખાનું એનો જોડધંધો કહેવાય.

મીણબત્તીના કારખાનામાં મિલની બટ્ટીઓનું પ્રથમ દર્શન થયું. એક મોટા ખંડમાં સંખ્યાબંધ ભાઈઓ અને નાનાં છોકરાં બેઠાં હતાં અને મીણબત્તી માટે વાદળી કાગળનાં ખોખાં બનાવતાં હતાં. હું નથી ધારતો કે, કોઈ પણ યંત્રની ઝડપ આ મજૂરોના હાથની ઝડપ કરતાં વધારે હશે. એમના હાથ જાણે સંચાના જ ભાગ ! એક ખોખું અનેક માણસના હાથમાંથી પસાર થાય. આ લોકોના પગાર એમના કામ પર આપવામાં આવે છે. અમુક સો ખોખાં થાય ત્યારે આટલા આના મળે. શરૂઆતમાં આવા કામમાં છોકરાંઓને જરૂર મળા પડે, એનો રંગ પણ જામે. પણ હંમેશને માટે એ ને એ જ કામ કરવું પડે, તો માણસનું યંત્ર બની જાય.

બીજા ખંડમાં એ જ કામ કરનારી બાઈઓ હતી. એમનાં મોઢાં પર કશો ભાવ દેખાતો ન હતો. બાણે હર્ષ અને શોક, આશા અને નિરાશા, બંનેથી તેઓ પર થયાં હોય. ખેતરમાં કામ કરનાર લોકો ઓછાં કષ્ટ નથી વેઠતા. પણ ખેતીકામમાં વચ્ચે વિનોદ પણ ચાલી શકે છે. અહીં વિનોદની મનાઈ નહિ હોય, પણ આવા વાતાવરણમાં માણસને વિનોદ સૂઝે ત્યારે ને ?

અહીં જે આટલું છે તો યુરોપમાં શી દશા હશે ? ગરીબ બાઈઓની આવી સ્થિતિ જોયા પછી ટોમસ હૂડે ‘પહેરણનું ગીત’ લખ્યું હોવું જોઈએ. આ રહ્યું એનું શ્રી ઉમાશંકર જોષીએ કરી આપેલું ગુજરાતી રૂપાંતર :

પરોઢે મંદિર શંખ ફૂંકાયા, ને સાંજે થયા ઘંટનાદ !

રાત ખૂટે તોય કામ ન ખૂટે ! કેને દેવા મારે સાદ !

દૂહાડો આખો ઠરી ન બેસવું કામ !

રાતે તોયે બહુ કામ ને કામ !

માથું ભમે ને અંગ ઢળી પડે, હાથે ખાલી ચડી જાય;

પાંપણે બાણે મણીકા મેલ્યા, પડળે વળે અંચ.

તુરંગે કેદીય નીંદર પામે !

તોયે ના છોડી મને આ કામે !

કોર ઓટું ને બોરિયાં ગૂંથું,

બોરિયાં ગૂંથું ને કાપલી સાંધું;

સાંધું, સાંધું, તે મોડી રાતે કામમાં ઝોલાં આવે,

થાકેલો મારો હાથ સોણામાં કામ અગાડી ચલાવે;

—અરે ! મારું કામ થાશે પૂરું ક્યારે ?

કોર ઓટું ને બોરિયાં ગૂંથું,

બોરિયાં ગૂંથું ને કાપલી સાંધું

સાંધતાં મારું હૈયું વિલાતું ને માથું લે ધુમ્મર ઘેર,

થાક્યોપાક્યો મારો હાથ તોયે ના છોડે દોરાની સેર;

—અરે ! મારે દસ ખાનારાં ઘેર !

ભાઈલા ! તારે બહેન છે વારુ ?

બેટા ! તારે માડી છે વારુ ?

ઘરમાં તારે છે વહુવારુ ?

પહેરી કાઢે તું તે વસ્ત્ર નથી, એ બાણી લે, મારા બાપ !

ભાંડુ તારા જેવાં મનેબના એ આયબાનાં છે માપ !

— રામજી ! કાં રોટલા મોંઘા ?

લોહીમાંસ આટલાં સોંઘાં ?

સ્વાધ્યાય

૧. શ્રી. કાકાસાહેબ કાલેલકરે પોતાનો 'બ્રહ્મદેશનો પ્રવાસ' લખ્યો છે, તેમાંથી આ પાઠ ધડ્યો છે. તે આખી ચોપડી પણ વાંચવા જેવી છે.

૨. એક-એ પેઢી ઉપર આપણે દિવેલ બાળતા હતા તે માહિતી આપો.

૩. દવા માટે બળદોનું લોહી ચૂસે છે એ શું, તે સમજાવો. તે વિષે 'હિમાલયના પ્રવાસ'માં 'ગોવધ' પ્રકરણ જુઓ.

૪. કારખાનાંના મજૂરોની સ્થિતિ જોવા કોક મોટા ઉદ્યોગના શહેરની મજૂર-વસ્તી જોવા જવું જોઈએ.

પ્રશ્નો

૧. બ્રહ્મદેશ ક્યાં આવ્યો, તે નકશામાં બતાવો.

૨. પ્રવાહી આગ એટલે શું ? એ નામ શાથી આવ્યું છે ?

૩. ઘાસલેટ શુદ્ધ કરવાથી શું શું બને છે ?

૪. કારખાનાના મજૂરોની સ્થિતિ કેવી હોય છે ? એ સ્થિતિમાં કામ કરવાનું તમને ગમે ?

વ્યાકરણ

૧ નીચેનાં વાક્યો જુઓ :— હવે નીચેનાં વાક્યો જુઓ :—

(૧) કાંતે છે.

(૧) જગત કાંતે છે.

(૨) રમે છે.

(૨) ખિલાડી રમે છે.

(૩) હસે છે.

(૩) છોટુ હસે છે.

(૪) દોડે છે.

(૪) ઘોડો દોડે છે.

(૫) વાંચે છે.

(૫) કુમુદ વાંચે છે.

પ્રથમનાં વાક્યોમાં કોણ કાંતે છે, કોણ રમે છે, કોણ હસે છે, કોણ દોડે છે, કોણ વાંચે છે એ સમજાવું નથી. પણ સામેનાં વાક્યોમાં જગત

નામનો છોકરો કાંતે છે, બિલાડી નામે પ્રાણી રમે છે, છોટું હસે છે, ઘોડો દોડે છે, કુમુદ વાંચે છે — એમ આપણે સમજીએ છીએ. માત્ર ક્રિયાપદ વાપરવાથી જે વાત નહોતી સમજતી તે પહેલી વિભક્તિમાં નામ વાપરવાથી સમજાય છે. પહેલી વિભક્તિનો પ્રત્યય નથી. અને તેનો અર્થ માત્ર કોણ કરે છે — એમ નામ દેવા પૂરતો જ છે. એટલે તે નામ અર્થ પહેલી વિભક્તિ કહેવાય છે.

જ વળી કોઈને નામ દઈને બોલાવીએ ત્યારે પણ તે નામ પહેલી વિભક્તિમાં કહેવાય. બોલાવવું એને સંબોધન કહે છે; માટે સંબોધન અર્થે પણ પહેલી વિભક્તિ આવે. જેમ કે :—

(૧) છગન, તું કેમ હસે છે ?

(૨) કુમુદ, તારો રેંટિયો લાવ.

(૩) હે ભગવાન, ડાસીમાનું ભલું કરજે.

શિક્ષકોને

૧. ટોમસ હૂડ ઈ. સ. ના ૧૯ મા સૈકામાં થઈ ગયો. તે વખતે વિદ્યાયત્રમાં કારખાનાં શરૂ થયાં હતાં. આજ કારખાનાં અને મિલોના મન્દિરોનું સુખ એ જગતમાં મોટો પ્રશ્ન થઈ પડ્યો છે. એ બાબત દાખલો આપી સમજાવવી.

૨. વિદ્યાર્થીઓમાં કેટલાક કારખાનાંનો પક્ષ લે, અને કેટલાક ખેડૂતનો અને ગ્રામ-ઉદ્યોગનો પક્ષ લે. એ રીતે બે પક્ષ વચ્ચે ચર્ચા ગોઠવી શકાય.

અધરા શબ્દો

તાપ્ત = મહોરમના દિવસોમાં કપ્પર ઉપરના રોગ્ન જેવા ઊંચા ઘાટ કાઢે છે તે; તાંબિયો

પવનચક્ષી = પવન વડે ધકેલાતાં પાંખિયાં વડે ચાલતી ચક્ષી કે યંત્ર લોઢપિંજર = લોઢાની પાંજરા જેવી રચના

અટૂલું = એકલવાયું; સાથ વિનાનું બ્રહ્મી = બ્રહ્મદેશનું

ગૃહપતિ [સં.] = જેને ઘેર ઊતર્યા હોઈએ તે - મિજમાન

બોગદું = ભોંયરું

દરબારગઢ = રાજ્યનો મહેલ

ઉગમસ્થાન = ઉત્પત્તિસ્થાન

પેરેફિન [ઇ.] = મીણ જેવો તેલી પદાર્થ

વેસેલિન [ઇ.] = મીણ જેવો એક તેલી પદાર્થ

આનુષંગિક [સં.] = અનુષંગ-સંબંધ વાળું; અમુક જોડે કે સંબંધમાં લાગેલું

બદી [ફ્રા.] = દુરાચરણ; અનીતિ

સાદ = પોકાર (મદદ માટેનો)

ખાલી ચડવી = લોહીનું ફરવું બંધ થવાથી અંગનું ઝણઝણવું

મણીકો = મણનું કાટલું

પડળ = આંખ ઉપરનું પડ

ઝાંચ = ઝાંખ

સોણું = સ્વપ્નું

મનેખ = માણસ; મનુષ્ય

આયુષું = આયુષ; આવરદા

૨૮

શામળશાહ શેઠ

[નરસિંહ મહેતાને તેમના નાગર જ્ઞાતિજનો મારફત ધણું સહન કરવું પડેલું. એક વખત જૂતાગઢમાં કેટલાક તીર્થયાત્રીઓ આવી ચડ્યા. તેમને દારકાની હાંડી જોઈતી હતી. નાગરોએ ટીખળ કરવા તેમને નરસિંહ મહેતા પાસે મોકલ્યા.

તીર્થયાત્રીઓએ નરસિંહ મહેતા પાસે દારકાની હાંડી માગી. બોળા મહેતાજીએ રૂપિયા લઈને, દારકાવાસી શેઠ શામળશાહ પર હાંડી લખી આપી. તે લઈને યાત્રીઓ દારકા પહોંચ્યા. ત્યાં શામળશાહ શેઠને વેષે તેમની હાંડી ભગવાને સ્તીકારીને રૂપિયા ચૂકવી આપ્યા. તે વેળાનું શામળશાહ શેઠનું વર્ણન કવિ પ્રેમાનંદ તેમના ‘હાંડી’ કાવ્યમાં કરે છે, તે હવે વાંચો. જાણે જૂતા જમાનાનો ગુજરાતી વાણિયો !]

(વલણ)

રૂપ લીધું શામળશાહ તળું, એવો દીનદયાળ રે;
મટ પ્રેમાનંદ કહે કથા, કેમ વરણવું રૂપ શ્રીગોપાળ રે ! ૧

(२११ भा३०)

- जेने वेद पुराणे वखाणियो रे, मारो वहालोजी थयो वाणियो रे;
 एना आगमनी गत छे ऊलटी रे, मारो नाथ थयो नाणावटी रे. २
- वहालो गोमतीजीना घाटमां रे, मळचो तीरथवासीने वाटमां रे;
 वेश पूरो आण्यो मारे वहाले रे, नाथ चौटानी चाले चाले रे. ३
- छे अवळा आंटानी पाघडी रे, वहालाजीने केम बांधतां आवडी रे !
 दीसे वाणियो भीनेवान रे, एक लेखण खोसी छे कान रे. ४
- हसतां खाडा पडे बहु गाल रे, मोटुं कपाळ जाणीए ढाल रे;
 अधर-बिब जाणो परवाळी रे, मोटी आंख दीसे अणियाळी रे. ५
- बे काने कुंडळ झळके रे, नासिका ते दीवानी शग रे;
 दीसे दांत रूडा हसता रे, हीरा तेज करे छे कसतां रे. ६
- त्रिकमजी वणिकनी तोले रे, नाथ उतावळुं ने बोबडुं बोले रे;
 सोनानी सांकळी ने-कंठे दोरो रे, केडे पाटीवाळो कंदोरो रे. ७
- झळके धनरेखा हथेलीमां रे, आंगळीए वींटी ने वेढियां रे;
 सादो एक वाघो पहेर्यो हरजी रे, एनो सीवनारो कोण दरजी रे ! ८
- सेलुं केडे वेवडुं बांध्युं रे, गुण क्यांथी शीख्या प्रभु एवडुं रे !
 करे हींडतां हाथना लटका रे, सादी दोरीना केडे पटका रे. ९
- पटके लटके फुमतडां ज्योत रे, केडे खोसी पीतळनी दोत रे;
 कियां कियां ते कौतुक भाळीए रे ! ठाली गांठ वाळी बेचार फाळिये रे. १०
- एक ओढी पछेडी खांधे रे, नाथ दुंदाळो ने मोटी फांदे रे;
 वस्त्र पहेर्यां ते पांचे सोजां रे, पाये पहेर्यां ते सुंदर मोजां रे. ११
- कांई वाघो विराजें केसरी रे, बन्या मोटा पारीख लखेशरी रे;
 मारो नाथजी नीचे खामणे रे, भट प्रेमानंद जाय तेनें भामणे रे. १२
- साथे वाणोतर छे सात रे, ओद्धव ने अकूर भ्रात रे;
 हनुमान, विदुर, गरुड रे, भक्त सुदामो दीसे दीन रे. १३

પારથના હાથમાં પાન રે, આગલ જેષ્ટિકાદાર હનુમાન રે;
 ચમ્મર સુદામાએ ગ્રહી રે, છે વિદુરના હાથમાં વહી રે. ૧૪

બોલી બોલે પ્રભુ તોતલી રે, ઉદ્ધવને ખાંધે કોથલી રે;
 એમ આવ્યા શામળા અવિનાશી રે, તે જોઈ રહ્યા તીરથવાસી રે. ૧૫

સ્વાધ્યાય

૧. કવિ પ્રેમાનંદના ‘મામેરુ’ કાવ્યમાં પણ શેઠ રૂપે ભગવાન આવે છે, તેનું વર્ણન છે. તે પણ આની સાથે વાંચો.

૨. તે જમાનાના વણિક શેઠનું પ્રેમાનંદે કરેલું વર્ણન વિગતવાર કહી અતાવો.

વ્યાકરણ

૧ નીચેનાં વાક્યો જુઓ —

- (૧) મનુ કેરી ખાય છે.
- (૨) કુમુદ ઝભલું સીવે છે.
- (૩) દાદા રામાયણ વાંચે છે.
- (૪) જગન કૂતરાને મારે છે.
- (૫) લોકો ગાડાને ધકેલે છે.
- (૬) હું ગાયને જોઉં છું.

મનુ શું ખાય છે? કેરી. કેરી એ શબ્દ ‘ખાય છે’ ક્રિયાપદનું કર્મ છે. તેવી રીતે બીજા વાક્યમાં ઝભલું એ કર્મ છે. તે પ્રમાણે પછીનાં વાક્યોમાં રામાયણ, કૂતરું, ગાડું, ગાય એ પણ કર્મો છે.

વાક્યમાં કર્મ અતાવનાર શબ્દ બીજા વિભક્તિમાં આવે. તેથી તે વિભક્તિ કર્મ અર્થે વીજી વિભક્તિ કહેવાય છે.

૧ બીજા વિભક્તિમાં કોઈ વાર પ્રત્યય નથી લાગતો અને કોઈ વાર ‘ને’ પ્રત્યય લાગે છે; એ વાત ઉપરનાં વાક્યો પરથી તમને સમજાઈ?

શિક્ષકોને

૧. ક્રિયાપદને ‘કાણ’ એવો પ્રશ્ન પૂછવાથી તેનો કર્તા જણાય છે; અને ‘શું’ એવો પ્રશ્ન પૂછવાથી તેનું કર્મ જણાય છે. એ વાત બીજા દાખલાઓ આપી સમજાવવી.

૨. નરસિંહ મહેતાની હૂંડીની આખી વાત કહેવી. નરસિંહ મહેતાનું નાણીતું પદ પણ છે—‘મારી હૂંડી સ્વીકારો મહારાજ રે;’ એ ગાઈ સંભળાવવું. નરસિંહ મહેતાને બીજા પણ મુશ્કેલીના સમયે ભગવાને મદદ કરી હતી એની બીજા પણ રસિક કથાઓ છે. તે કહેવી.

અધર શબ્દો

આગમ [સં.] = આગમન; અવતાર
 ગત = રીત
 બિલકું = વિચિત્ર; સમગ્ર નહિ તેવું
 નાણાવટી = શરાફ; ધીરધારનો ધંધો
 કરનાર
 ભીનેવાન = શામળું; કાળાશ પડતા
 રંગનું
 અધર-ખિંખ = ખિંખ-ધિલોડા જેવો
 અધર-નીચલો હોડ
 પરવાળી = પરવાળાના રંગનું-ગુલાબી
 શગ = જ્યોત (દીવાની)
 કસવું (હીરાને) = પાસા પાડવા
 ત્રિકમ = (વામન રૂપે ત્રણ પગલાં
 ભરનાર) ભગવાન; વિષ્ણુ
 ધનરેખા = ધન અતાવનાર રેખા
 (હથેલીમાં)

વેઢિયું = બેથી વધારે આંટાવાળા
 વાળાની વીંટી; વેઢ
 વાધો = ડગલો; પોશાક
 હરજી = હરિ; ભગવાન
 સેલું = કસબી ઉપરણો-ખેસ
 ગુણુ = રીત; આવડત
 દોત = ખડિયો; દવાત
 સોળું = સારું; ઉત્તમ
 પારીખ = પારખ; શેઠ
 ખામણું = કદ; આંધો
 ભામણે જવું = ચોવારણું લેવાં;
 વારી જવું
 વાણોતર = ગુમાસ્તો
 જોષ્ટિકાદાર = છડીદાર
 ચંમર = મચ્છર વગેરે ઉરાડવાની
 વાળની બનાવેલી ચામર
 વહી = ચોપડો

૨૯

અંગુલિમાલ લૂંટારો

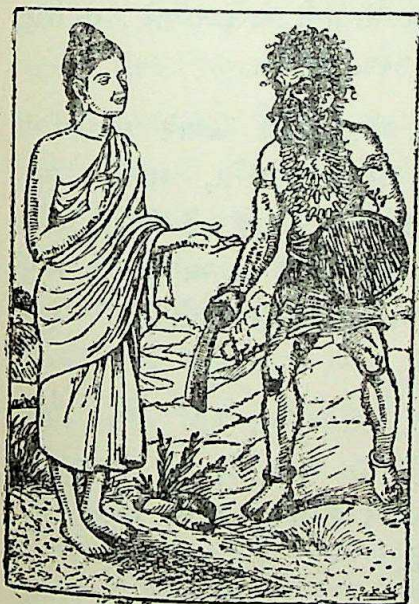
પૂર્વે અંગુલિમાલ નામે એક નામીયો લૂંટારો હતો. તેણે શ્રાવસ્તીની આસપાસ પુષ્કળ ગામો ઉજ્જડ કરી નાખ્યાં હતાં. તેનું અંગુલિમાલ નામ પડવાનું કારણ એ હતું કે, માણસનો વધ કરી, તે તેની આંગળી કાપી લેતો; પછી એ બધી આંગળીઓની માળા બનાવી ગામમાં પહેરતો. એમ કરતાં તે માળા જેમ લાંબી થતી જાય, તેમ તે આનંદ પામતો !

એક વખત બુદ્ધ ભગવાન ગામમાંથી લિક્ષા લઈને, જે દિશામાં અંગુલિમાલ હતો, તે દિશા તરફ જતા હતા. રસ્તામાં ગોવાળિયાઓએ અને ખેડૂતોએ તેમને તે માર્ગે ન જવા ખૂબ આગ્રહ કર્યો

અને કહ્યું : ‘હે સાધુ, તું આ માર્ગે જઈશ મા. સામેના જંગલમાં અંગુલિમાલ નામે ભયંકર લૂંટારો રહે છે. પોતાના ગળામાં પહેરેલી માળામાં વધારો કરવા ખાતર પણ તે તને મારી નાખીને તારી આંગળી કાપી લેશે.’

પરંતુ બુદ્ધ ભગવાન તો કંઈ ઉત્તર આપ્યા વિના સ્થિર પગલે સીધા આગળ વધ્યા. થોડુંક ચાલ્યા પછી તે અંગુલિમાલની નજરે ચડ્યા. તેમને નિર્ભયપણે આવતા જોઈ અંગુલિમાલને ભારે આશ્ચર્ય થયું. તે મનમાં જ બોલ્યો : ‘આ માર્ગે એકલા આવવાની કોઈ હિંમત કરતું નથી. જ્યારે કોઈને આ માર્ગે આવવાનું થાય છે, ત્યારે તે ચાળીસ પચાસ માણસોના ટોળા સાથે આવે છે. પરંતુ આ માણસ ભારે સાહસથી એકલો ચાલ્યો આવે છે, એ અત્યંત નવાઈની વાત છે. મારે એને તો બરાબર પાઠ શીખવવો જોઈએ.’

આમ વિચારી, તે પોતાની ઢાલ તથા તલવાર લઈ, વેગથી

બુદ્ધ તરફ દોડ્યો, અને ખૂમ પાડીને કહેવા લાગ્યો, ‘હે સાધુ, તું ઊભો રહે.’

બુદ્ધે જવાબ આપ્યો : ‘હે અંગુલિમાલ, હું ઊભો છું, અને તું પણ ઊભો રહે !’

અંગુલિમાલને બુદ્ધનું કહેવું સમજાયું નહિ. તેણે કહ્યું : ‘હે સાધુ, તું ચાલતો હોવા છતાં, ઊભો છું એમ કેમ કહે છે ?’

બુદ્ધ બોલ્યો : ‘હે અંગુલિમાલ, પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યે પૂર્ણ દયા હોવાથી હું સ્થિર થયો છું; એ અર્થમાં હું ઊભો છું. પરંતુ

પ્રાણીઓ વિષે તારા હૃદયમાં જરા પણ દયા નથી; તે અર્થમાં તું અસ્થિર છે; તેથી મારી પેઠે તને પણ સ્થિર થવાનું હું કહું છું.’

આ સાંભળી અંગુલિમાલ ખુદ તરફ મીટ માંડીને બેવા લાગ્યો. સર્વ પ્રાણીઓ પ્રત્યે દયા વરસાવતી તેમની આંખોની અસર અંગુલિમાલ ઉપર પડી. તેને પોતાનાં કૂર કર્મો યાદ આવવા લાગ્યાં અને ભારે પસ્તાવો થવા લાગ્યો. તેણે ખુદ ભગવાનને કહ્યું : ‘હે મુનિ, તમારા આ શબ્દો સાંભળીને મને મારાં પાપકર્મોના પસ્તાવો થાય છે. હું તેવાં કર્મોનો ત્યાગ કરવા ઇચ્છું છું; તમે મને તમારી સાથે રાખીને સુધારો.’ એમ કહીને અંગુલિમાલ ખુદ ભગવાનને ચરણે પડી તેમનો શિષ્ય બન્યો, અને સાધુ થઈ તેમના ઉપદેશ મુજબ ચાલવા લાગ્યો.

અંગુલિમાલ ભિક્ષુ થયાના સમાચાર શ્રાવસ્તી નગરીમાં ફેલાતાં વાર ન લાગી. ખુદે રાત્રી પાસે અંગુલિમાલના સર્વ અપરાધોની ક્ષમા અપાવી, અને તેને વિહારમાં પોતાની પાસે રાખ્યો. તે ભિક્ષુ બન્યો અને ભિક્ષા માગી નિર્વાહ કરવા લાગ્યો.

હવે એવું બનવા લાગ્યું કે, અંગુલિમાલ જ્યારે શ્રાવસ્તીમાં ભિક્ષા માગવા જતો, ત્યારે તેના ઉપર પથ્થરનો, મારનો, અને ધૂળનો વરસાદ વરસતો. કારણ કે, તેને હાથે કોઈ ને કોઈના સગાવહાલાનું મૃત્યુ થયું જ હતું. એક વખત તો મારથી તેનું માથું ફૂટી ગયું, તેની કંથા ફાટી ગઈ, અને તે લોહી દહડતે શરીરે ખુદ પાસે આવ્યો.

ખુદે તેને કહ્યું : ‘હે બ્રાહ્મણ, સહન કર. કોઈ તરફ સામો હાથ ઉપાડવાનો વિચાર ન કરીશ. એમ માન કે, જે પાપકર્મનું ફળ તારે હબરો વર્ષ નરકમાં રહીને ભોગવવું પડત, તે તું આ લોકમાં થોડાકમાં જ ભોગવી લે છે.’

લોકો તરફથી થતાં અપમાનથી કે શરીરને મળતા મારથી અંગુલિમાલનું ચિત્ત સહેજ પણ ખિન્ન થયું નહિ. ઊલટું તેનું મુખ

પ્રાણીઓ પ્રત્યે મિત્રતાના ભાવથી પ્રકાશિત રહેવા લાગ્યું, અને જાણે કાંઈ બનતું ન હોય તેમ ભિક્ષા લેવા જવાનું તેણે ચાલુ રાખ્યું.

એક વખત અંગુલિમાલ નગરીમાં ભિક્ષા માગતો ફરતો હતો. તેવામાં તેણે પ્રસવવેદનાથી પીડાતી એક સ્ત્રીને જોઈ. તે સ્ત્રીને બાળક જન્મવાની તૈયારી હતી; પરંતુ કાંઈક કારણથી બાળકનો જન્મ થતો ન હતો. એ વેદનાથી તે પછાડો નાખતી હતી તથા કારમી ચીસો પાડતી હતી. અંગુલિમાલને તે સ્ત્રીનું દુઃખ જોઈ ઘણી દયા આવી. પરંતુ તેને મદદ કરવાનો રસ્તો ન હોવાથી તે વિહારમાં પાછો આવ્યો, અને બુદ્ધને તે વિષે તેણે વાત કરી.

બુદ્ધે કહ્યું : ‘જા, તું તે સ્ત્રી પાસે જઈને એમ કહે કે, અંગુલિમાલે જન્મથી માંડીને જાણીજોઈને કેઈ પ્રાણીની હિંસા કરી નથી. આ વચન જો સાચું હોય, તો તને તરત સુખ થાઓ.’

નવાઈની વાત એ બની કે, એ પ્રમાણે અંગુલિમાલે જઈને કહ્યું તેની સાથે જ તે સ્ત્રી પ્રસવવેદનામાંથી મુક્ત થઈ, અને તેને સુખેથી બાળક અવતર્યું !

અંગુલિમાલ એ જોઈ નવાઈ પામતો કહેવા લાગ્યો : ‘અહો ! પહેલાં પાપકર્મ કરવા છતાં પછીથી પણ માણસ જો જાગે છે, તો તેનું સુખ, વાદળાંથી મુક્ત થયેલા ચંદ્રની માફક, પ્રકાશે છે. માટે સૌ લોકો મોડા મોડા પણ જાગીને ધર્મનું પાલન કરો. બચપણમાં મારું નામ ‘અહિંસક’ હતું, પણ નામ પ્રમાણે મારાં કામ નહોતાં. હું હરહંમેશ પ્રાણીઓની હિંસા કરતો. પરંતુ આજે મારું એ નામ સાર્થક થયું છે; હવે હું સર્વ હિંસામાંથી નિવૃત્ત થયો છું.’

સ્વાધ્યાય

૧. આને જ મળતી, વાલ્મીકિ ઋષિના પૂર્વજીવનની અને તેના પલટાની કથા સરખાવો. (ચોથી ચોપડીમાં ‘વાલ્મીકિ લૂંટારો’ એ પાઠ જુઓ.)

૨. બુદ્ધ ભગવાનના મુખ્ય ઉપદેશ વિષે જાણવું હોય તો ‘બુદ્ધલીલા’ નામનું રસિક પુસ્તક વાંચો.

૩. શ્રાવસ્તી નગરી બિહારમાં હતી. આજ તેનાં ખંડેર મળે છે.

પ્રશ્નો

૧. લૂંટારાને અંગુલિમાલ નામ શાથી મળ્યું હતું ?
૨. શુદ્ધને આવતા જોઈ અંગુલિમાલને આશ્ચર્ય શાથી થયું ?
૩. શુદ્ધની મુલાકાતથી અંગુલિમાલના જીવનમાં શો પલટો થયો ?

વ્યાકરણ

¶ નીચેનાં વાક્યોમાં નાગરી અક્ષરે લખેલાં નામો જુઓ —

- (૧) આ ચપ્પુણ શાક સમારે છે.
- (૨) હું હાથે કપડાં ધોઉં છું.
- (૩) સુતાર રંદાણ લાકડું છેલે છે.

ઉપરનાં વાક્યોમાં જે સાધન વડે ક્રિયા કરવામાં આવી છે તે સાધન અતાવતાં નામો નાગરી અક્ષરે છે. સાધન ઝેટલે કરણ; એ અર્થ અતાવવા નામ ત્રીજી વિભક્તિમાં મુકાય છે. આમ, ત્રીજી વિભક્તિ કરણ અર્થે વપરાય છે. ત્રીજી વિભક્તિનો પ્રત્યય ણ છે.

¶ હવે નીચેનાં વાક્યોમાં પણ નાગરી અક્ષરે લખેલાં નામો ત્રીજી વિભક્તિમાં છે તેનો ઉપયોગ જુઓ —

- (૧) મનુષ્ય પાઠ વાંચ્યો.
- (૨) સુતારે રેંટિયો બનાવ્યો.
- (૩) સુઘાણ ઝાડ રોપ્યું.
- (૪) છોકરાણ દાખલો ગણ્યો.

¶ ઉપરનાં વાક્યો જોતાં જણાશે કે, ત્રીજી વિભક્તિ ક્રિયાનો કરનાર — કર્તા પણ અતાવે છે. આમ કર્તા અર્થે પણ ત્રીજી વિભક્તિ વપરાય છે.

શિક્ષકોને

[૧. વ્યાકરણ]

¶ ત્રીજી વિભક્તિ ક્રિયાનું કરણ — સાધન, તથા ક્રિયાનો કર્તા — એ બે અર્થ અતાવે છે. તેનાં બીજાં ઉદાહરણો આપવાં.

¶ જ્યારે ક્રિયાપદ કર્મણિ પ્રયોગમાં હોય, ત્યારે જ ક્રિયાનો કરનાર ત્રીજી વિભક્તિમાં હોય છે; અને જ્યારે ક્રિયાપદ કર્તરિ પ્રયોગમાં હોય, ત્યારે ક્રિયાનો કરનાર પહેલી વિભક્તિમાં હોય છે. વિદ્યાર્થીઓને આડકતરી રીતે જ આ તફાવત સમજાવવો.

[૨. ઇતર]

૧. સત્પુરુષની અસર પણ જોઉં ઉપર પણ થાય છે; તે અંગે પાંચમી ચોપડીમાં ‘ગ્રામસેવક મધ’ની વાત છે. તે અહીં ચાદ કરાવવી. તો પછી અંગુલિમાલ જેવા માણસ ઉપર તો સત્સંગની અસર અવશ્ય થાય જ.

દુરાચારીય કો મોટો થઈ અનન્ય બને મને;
શીઘ્ર તે થાય ધર્માત્મા પામે શાશ્વત્ શાંતિને.
ગીતાજ્ઞના એ અં ૯, શ્લોક ૩૦-૩૧ નો ભાવ અહીં સમજાવવો.

અધરા શરદો

નામીયું [કા.] = પ્રસિદ્ધ; જાણીતું

મીટ માંડવી = પલકારો માર્યા વિના

સ્થિર નજરે જોવું

વિહાર [સં.] = (બૌદ્ધ) સાધુનો

મઠ

કંથા [સં.] = ચીંથરાનું બનાવેલું વસ્ત્ર

પ્રસવવેદના [સં.] = સ્ત્રીને બાળક

જન્મતી વખતની પીડા

સાર્થક [સં.] = નામ પ્રમાણે અર્થ

શુભવાળું; સફળ

૩૦

જૂનું તો થયું રે દેવળ

જૂનું તો થયું રે દેવળ, જૂનું તો થયું;

મારો હંસલો નાનો ને દેવળ જૂનું તો થયું.

ધ્રુવ૦

આ રે કાયા રે હંસા, ડોલવાને લાગી રે;

પડી ગયા દાંત માંહ્યલી રેખું તો રહ્યું.

મારો૦ ૧

તારે ને મારે હંસા, પ્રીત બંધાણી રે;

ઝડી ગયો હંસ પિંજર પડી તો રહ્યું.

મારો૦ ૨

बाई मीरां कहे छे प्रभु, गिरिधरना गुण;
प्रेमनो प्यालो तमने पाई ने पीउं.

मारो ० ३

— भीरांબાઈ

સ્વાધ્યાય

૧. આ કવિતામાં દેવળ કેને કહ્યું છે તે સમજ્યા? તેમાં રહેનારો હંસલો કોણ? તે ભડી ગયો એટલે શું?

૨. શરીરમાંથી જીવ મોડો-વહેલો ચાલ્યો જ ન્યથે; અને પાંછળ ખાલી પિંજર પડી રહે છે. તેથી મીરાંબાઈ કહે છે કે, જીવન દરમ્યાન ભગવાનની ભક્તિ મેળવી લઈએ, તો જીવન સાર્થક થાય.

૩. ઇશ્વરપ્રેમની મીરાંબાઈની ખીજ કવિતાઓ પણ જોવી-ગાવી. તો તેમાં મળ પડશે.

વ્યાકરણ

¶ નીચેનાં વાક્યોમાં નાગરી અક્ષરે લખેલાં નામો જુઓ —

(૧) છગને મિલ્કારીને રોટલો આપ્યો.

(૨) શિષ્યે ગુરુને દક્ષિણ આપી.

(૩) રૂપી ગાયને ઘાસ નીરે છે.

ઉપરનાં વાક્યોમાં જેને કાંઈ આપવામાં આવ્યું હોય તે દર્શાવતા નામને ચોથી વિભક્તિમાં મૂક્યું છે. આપવું એટલે ‘સંપ્રદાન’; એ અર્થમાં ચોથી વિભક્તિ વપરાય છે. ચોથી વિભક્તિનો પ્રત્યય ને છે.

¶ હવે નીચેનાં વાક્યો જુઓ અને તેમાં ચોથી વિભક્તિ કયા અર્થમાં વપરાઈ છે તે જુઓ —

(૧) છગનને જમરૂખ ભાવે છે.

(૨) ઉપાને પાણીએ જવાનું ગમે છે.

(૩) કનુ વાંચવાને આવ્યો છે.

(૪) છગન રમવાને ગયો છે.

ઉપરનાં વાક્યોમાં જેને ગમે છે-ભાવે છે-તે બતાવનાર નામને ચોથીમાં મૂક્યું છે; તથા જેને માટે, જેને સારું કાંઈ ક્રિયા થઈ છે તે બતાવનાર નામને ચોથીમાં મૂક્યું છે. ચોથી વિભક્તિ આ બે અર્થમાં પણ વપરાય છે.

શિક્ષકોને

૧. ‘વાંચવાને,’ ‘રમવાને’ એ શબ્દોમાં મૂળ નામ ‘વાંચવું’ ‘રમવું’ છે. ક્રિયાપદનાં મૂળ રૂપ આ રીતે નામ તરીકે પણ વપરાય છે. વિદ્યાર્થીઓ તેને કાંઈ પ્રકારનું ક્રિયાપદ ન સમજે તે જોવું. ખીજ દાખલા કહી સમજાવો.

૨. મીરાંબાઈનાં બીજાં ભજનો વિદ્યાર્થીઓને આવડતાં હોય તો ગાવા કહેવું;
'આશ્રમ ભજનાવલિ'માં બીજાં સારાં ભજનો મળશે.

અધરા શબ્દો

દેવળ = (શરીર રૂપી) મંદિર

હંસલો = (જીવ રૂપી) હંસ

રેખું = રેખ - કાયર

રહું = રહી (કવિતામાં પ્રાસ માટે

રહું લખ્યું છે.)

ગિરિધર = (ગોવર્ધન પર્વત ઊંચક-
નાર) શ્રી કૃષ્ણ

૩૧

કબીર અને નાનક

૧

આપણા દેશમાં ૧૨મા થી ૧૬મા સૈકા સુધીના ગાળામાં જે અનેક સંતો થઈ ગયા, તેમાં કબીર અને નાનકનાં નામ વિશેષ પ્રખ્યાત છે. એ વર્ષોનો ગાળો એટલે આપણે ત્યાં ઇસ્લામ ધર્મ અને મુસલમાનોનું રાજ્ય વધવાનો સમય. કબીર અને નાનક પોતાના જમાનાના હિંદુ તથા મુસલમાન બેઉ લોકોમાં પ્રિય હતા. એમના અનુયાયીઓમાં બેઉ ધર્મના લોકો જોવામાં આવે છે. આ બેઉ મહાત્માઓના મરણ વિષે એકસરખી લોકકથા ચાલે છે, તે પરથી તમને આ સ્પષ્ટ સમજાશે.

કબીરજીએ જ્યારે દેહ છોડી, ત્યારે તેમના હિંદુ અને મુસલમાન ચેલાઓમાં વાદવિવાદ ચાલ્યો : હિંદુઓ કહે, 'અમારા ગુરુના શબને અમે અગ્નિદાહ દઈશું.' કબીરજીના મુસલમાન ભક્તો કહેવા લાગ્યા, 'ના, અમે એમને કબરમાં દાટીશું.' પછી તો આ વાદવિવાદ વધી પડ્યો. વચમાં પડી એક ભલા ભક્તે કહ્યું, 'ભાઈઓ, એક ગુરુના ચેલાઓ આમ લડે એ તો શોભાવનારું ન કહેવાય. ચાલો, પહેલાં આપણે સૌ આપણા પ્રિય ગુરુજીનાં દર્શન કરીએ.' દર્શન કરવાને માટે, શબ પર ચોઢાડેલી ચાદર કે કફન ખસેડવામાં આવ્યું, ત્યારે નવાઈ પમાડે એવો એક ચમત્કાર સૌએ જોયો : ચાદર નીચેથી શબને બદલે કૂલોનો ઢગ નીકળ્યો ! ઝઘડાનો અંત સહેલો થઈ ગયો : અર્ધાં

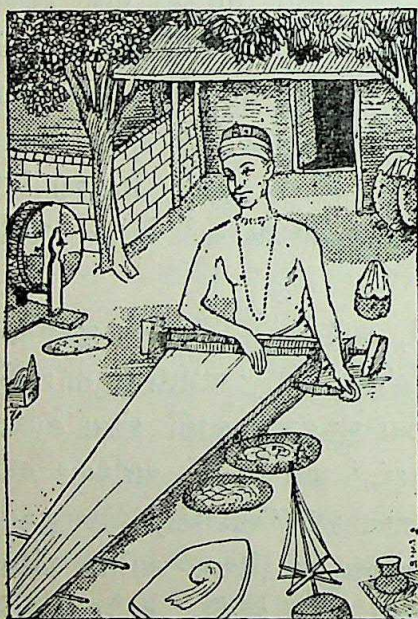
ફૂલ હિંદુઓએ અને અર્ધાં ફૂલ મુસલમાનોએ લીધાં. આ વાત પરથી એટલું જણાય છે કે, કબીરજી હિંદુ મુસલમાન બેઉ કોમમાં માનીતા હતા.

આવી જ વાત ગુરુ નાનકના મરણ વિષે પણ કહેવાય છે. એમને વિષે આ જ અર્થ બતાવનારો એક લૌકિક દુહો પણ અત્યાર સુધી બોલાય છે :

‘ગુરુ નાનક શાહ કકીર,
હિંદુકા ગુરુ, મુસલમાનકા પીર.’

૨

કબીર અને નાનકમાં કબીર પહેલા થયા હતા. તેમનો જન્મ ઈ. સ. ૧૩૯૮ની સાલમાં એક વિધવા બ્રાહ્મણીને પેટે થયો હતો,

એમ કહેવાય છે. તે બ્રાહ્મણીએ પોતાની શરમ છુપાવવાને માટે, બાળક કબીરને જન્મતાં-વેંત છોડી દીધા. કાશી પાસે રહેતાં, નીમા અને નીરુ નામનાં એક મુસલમાન વણકર દંપતીએ એ બાળકને જોયું અને તેને પોતાને ઘેર આણ્યું. તેમણે તેને ઉછેરીને મોટું કર્યું. આ રીતે, કબીરજીનાં પાલક માતાપિતા મુસલમાન વણકર હતાં. કેટલાક કહે છે કે, એ જ એમનાં જન્મ દેનારાં માતાપિતા હતાં.

એ વિષે ખરું શું હશે તે નક્કી કરવું અઘરું છે. પરંતુ એટલી વાત સૌ માને છે કે, તે મુસલમાન વણકરને ત્યાં જિંદગી હતા, અને વણકરીથી પોતાનો નિર્વાહ ચલાવતા હતા.

કપીરના સમયમાં રામાનંદ કરીને એક પ્રખ્યાત સંતપુરુષ કાશીમાં પોતાના મઠમાં રહેતા હતા. સૌ વર્ણના હિંદુઓ તેમના શિષ્ય થઈ શકતા હતા. હજમ, જાટ, ખેડૂત, ચમાર, ગરાસિયા, વગેરે પણ એમના શિષ્યો હતા. નાનપણથી કપીર ધર્મપરાયણ હતા. એમણે વિચાર કર્યો, મારે રામાનંદના શિષ્ય થવું જોઈએ. પરંતુ મુસલમાન ગણાતા કપીરને કોણ મંત્ર આપે ?

રામાનંદ રોજ પરોઢિયે ગંગા પર સ્નાનસંધ્યા કરવા આવતા. કપીર એક દિવસ એમના માર્ગમાં ગંગાઘાટના એક પગથિયા ઉપર વચ્ચે સૂતા. અંધારામાં રામાનંદનો પગ એમના ઉપર પડ્યો, અને મોઢામાંથી ઉદ્ગાર નીકળ્યો, ‘અરે રામ, કોઈ કચરાયું કે શું ?’ કપીરજી તરત ઊઠીને ઊભા થઈ ગુરુજીને સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કરી ઘેર ગયા. ત્યારથી એમણે માની લીધું કે, મને ગુરુજીએ રામ-મંત્ર આપ્યો અને ચરણરજથી પાવન કર્યો. પછી એ મંત્ર જપતા જપતા તે પોતાની સાધના કરવા લાગ્યા.

તમે જાણો છો કે, કપીરનાં ભજનો ખૂબ લોકપ્રિય છે. રાવણ-હથાવાળા ભરથરી જેવા સામાન્ય લોકથી માંડીને કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોર સુધીના વિધવિધ લોકોને કપીરજીનાં ભજનો વહાલાં છે. તે બધાં લોકભાષા હિંદીમાં છે. તેમની સચોટ ભાષા સૌને મુગ્ધ કરે છે, અને મધુર સંગીતમાં તે ગવાય છે. તેથી તેમના ભાવો પણ તરત મન પર ચોટી જાય છે.

ગુરુ નાનકે પણ મોટા ભજનિક હતા. તે પણ ભજનો લલકારતા. મીરાંબાઈ, નરસિંહ મહેતા, કપીર, દાદુ, નાનકે, સુરદાસ, તુલસીદાસ, તુકારામ, વગેરે અનેક ભક્તોનાં પદોની સાદી લોકભાષા અને મધુર સંગીત એ તેમની એક મોટી ખાસિયત છે. તેથી તે પદો આમ-જનતામાં ખૂબ પગપેસારે કરી શક્યાં છે. કપીર નાનકની મહત્તા પણ એ જ વસ્તુમાં રહેલી છે. ઈશ્વર એક જ છે, આપણે તેની ભક્તિ કરવી જોઈએ, તથા સાદું મહેનતુ અને નીતિપરાયણ જીવન ગાળવું જોઈએ, એ આ બધા ભક્તોનો સાદો ઉપદેશ હતો.

અને એ ઉપદેશ તેઓ નાતબત કે પંથોના વાડાઓના ખ્યાલ વગર મનુષ્યમાત્રને આપતા. આજ પણ સામાન્ય વર્ગોમાં કળીરજના અનેક અનુયાયીઓ છે; તેઓ તંબૂરા અને મંજીરા સાથે ભજનો ગાય છે, તથા કળીરજની વાણીના 'ળીજક' નામના ગ્રંથનો પાઠ કરે છે. તેઓ કળીરપંથી કહેવાય છે.

અને ગુરુ નાનકના અનુયાયી શીખ કહેવાય છે. તેઓ પોતાને એક અલગ કોમ કહેવડાવે છે. તેમનું મૂળ રહેઠાણ પંજાબ પ્રાંત છે. હવે તેમના આદિગુરુ નાનકની થોડીક વાતો જાણીએ.

૩

ગુરુ નાનકનો જન્મ ઈ. સ. ૧૪૬૯માં લાહોર પાસે આવેલા તલવંડી કરીને એક નાના ગામમાં થયો હતો. આ ગામને આજ નાનકાના કહેવામાં આવે છે.

પોતાના આદિગુરુના જન્મસ્થાન તરીકે શીખ લોકો તેને યાત્રાનું ધામ ગણે છે. તેમનું મરણ ઈ. સ. ૧૫૩૯માં કરતારપુર કરીને એક ગામમાં થયું. આ કરતારપુર ગામ ગુરુ નાનકે જ વસાવ્યું હતું, અને જીવનના છેલ્લાં વરસોમાં તે ત્યાં ખેડૂત તરીકે રહેતા હતા. તે ગામ પણ શીખોનું યાત્રાનું એક સ્થળ છે.

ગુરુ નાનક જન્મે હિંદુ હતા, અને વિચારે સુધારક હતા. તેમને નાનપણથી ધર્મનું ખરું રહસ્ય જાણવાની તાલાવેલી હતી. આપણા નરસિંહ મહેતાની પેઠે, તે પણ જાણવાને બદલે નાનપણમાં સાધુસંતોમાં જ ભમતા, તેમની સેવાચાકરી કરતા, અને એમાં જ આનંદ માણતા. આથી તેમણે શાળાનું ભણતર તો ખાસ કાંઈ ન મેળવ્યું, પણ દુનિયા બહુ જોઈ. તેમાંથી તે ચકોર અને વિચારવંત

પુરુષ સમજી ગયા કે, ખરા ધર્મ જેવી વસ્તુ આજે એકે ધર્મી પાસે નથી રહી; ધર્મને નામે તેનો આડંબર જ ચાલે છે.

સુલતાનપુર કરીને એક ગામમાં નાનકનો બનેલી સરકારી નોકરીમાં હતો. તેની સિક્કારસથી નાનકને પણ ત્યાંના સૂબાના કોઠારીની નોકરી મળી હતી. તેથી નાનક ઉંમર લાયક થયા ત્યારે સુલતાનપુરમાં રહેતા. તે રોજ સવારે નદીએ સ્નાનસંધ્યા કરવા જતા અને નોકરીના સમય પછી સંતસમાગમમાં વખત ગાળતા. આવી તેમની દિનચર્યા જોઈને સૌ કોઈ એમને સાધુ પુરુષ માનતા.

એક દહાડો સવારે તે સંધ્યા કરવા ગયા હતા. ત્રણ દિવસ થયા છતાં ત્યાંથી પાછા ન આવ્યા, તે પરથી લોકોએ માન્યું કે એ મરી ગયા. પણ ચોથે દિવસે એ તો આવી પહોંચ્યા. લોકોએ પૂછાપૂછ કરવા માંડી કે, ક્યાં ગયા હતા, ક્યાં ગયા હતા? પરંતુ નાનક તો મોંમાંથી એકે અક્ષર જ ન કાઢે! બધાને લાગ્યું કે, એ તો ગાંડા થઈ ગયા. પણ બન્યું હતું એમ કે, એ ત્રણ દિવસના એકાંતમાં નાનકને ધર્મનું રહસ્ય લાધ્યું હતું. એક અકાલ સત્યરૂપ પ્રભુ છે, અને બાકી બધા ફંદ છે, એમ તે સમજ્યા હતા. ખીજે દિવસે નાનકે એક જ વાક્ય કહ્યું, ‘કોઈ હિંદુ નથી કે કોઈ મુસલમાન નથી’; અને પછી ફકીરનાં વસ્ત્ર ધારણ કરીને એ સુલતાનપુરથી ચાલી નીકળ્યા.

હવે તે દેશાટન કરવા લાગ્યા. તે જમાનામાં દેશાટન કરવું એટલે અનેક તીર્થધામોમાં ફરવું. નાનક આખા દેશમાં ફરી વળ્યા એટલું જ નહિ, પરંતુ તે મક્કા સુધી પણ જઈ આવ્યા હતા, એમ ઇતિહાસકારો બતાવે છે.

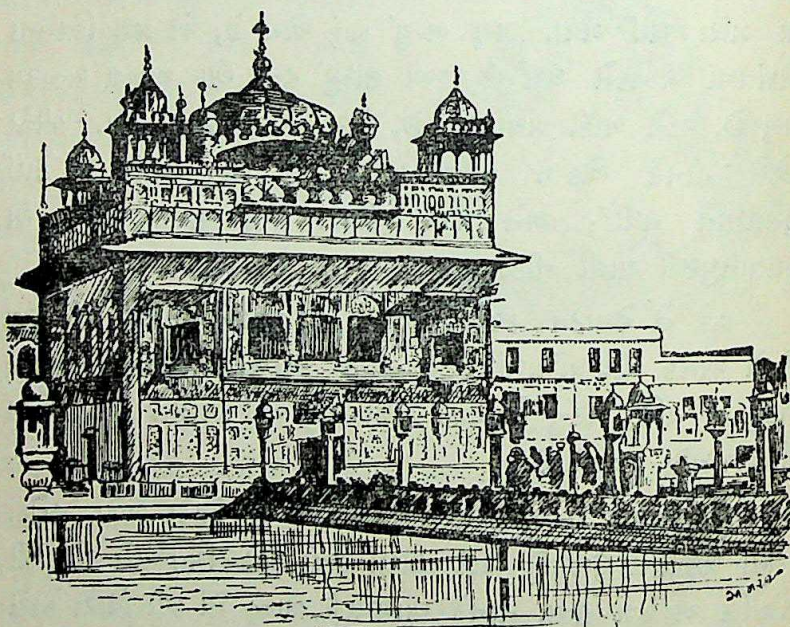
એક વખત તે હરદ્વારમાં હતા, ત્યારે ત્યાં મોટો મેળો હતો. નદીના પાણીમાં ઉગમણે મોઢે ઊભા રહી લોક પિતૃઓને પાણીની અંજલિ આપતા હતા. નાનકે આથમણી બાબુ મોં કરી પોશે પોશે પાણી દેવા માંડ્યું. પાસે ઊભેલા પંડાઓ આ જોઈને પૂછવા લાગ્યા,

‘એ અત્યા, આ શું કરે છે?’ ઠંડે કલેજે નાનકે જવાબ આપ્યો,
‘મારા ગામના ખેતરને પાણી પાઉં છું.’

‘અરે બેવકૂફ, ગામના ખેતરને અહીંથી પાણી કેવી રીતે મળે?’ પંડાઓએ હસીને કહ્યું.

નાનક કહે, ‘કેમ? જો તમે પેલા લોકોના પિતૃઓને સ્વર્ગ સુધી પાણી મોકલાવી શકો છો, તો મારું ખેતર તો પાસે જ છે!’

આવા આવા તો અનેક મજેદાર પ્રસંગો નાનકની યાત્રામાં બન્યા હતા. મજ્જાનો એક પ્રસંગ બાણુવા જેવો છે. ગુરુ નાનક મજ્જામાં ગયા ત્યારે એક દિવસ રાતે મજ્જાના પવિત્ર પથ્થર કાબાની મસ્જિદમાં સૂતા હતા. સવારમાં એક મોલવીએ જોયું કે, કોક મુસાફર કાબા તરફ પગ કરીને સૂતો છે. તે નાનક પોતે હતા. પેલા મુલ્લાએ નાનકને કહ્યું, ‘એ મુસાફર, તું કેમના પગ કરીને સૂતો છે, એનું તને જ્ઞાન છે? કાબા તરફ તે કદી પગ થાય?’

અમૃતસરનું સુવર્ણ મંદિર

નાનકે કહ્યું, 'ભાઈ, ત્યારે જે બાબુ ઈશ્વરનું ધામ ન હોય તે તરફ તું મારા પગ કરી દે.' એ સાંભળી મુઢલાંને ગુસ્સો ચડ્યો અને પગ પકડીને તેમને બીજી બાબુ ફેરવી દીધા. પણ આ શો ચમત્કાર! મુઢલાંને હવે તે બાબુ કાળા દેખાવા લાગ્યો. એટલે એણે વળી પગ ફેરવ્યા. ફરી પણ એમ જ દેખાય! મુઢલાં ગભરાયો. તેને થયું કે, આ કોઈ ઈશ્વરનો એલિયો છે. તેણે નાનકની ક્ષમા માગી. નાનકે તેને ધર્મનું સાચું રહસ્ય સમજાવ્યું. અમુક ક્રિયા કરવી કે ન કરવી, અમુક ખાવું કે ન ખાવું, એવી બાબતો ઉપર ધર્મનો ખરો આધાર નથી.

આ પ્રમાણે નાનક, આ હિંદુ અને આ મુસલમાન, એવા કશા ભેદભાવ વગર લોકોને સત્યધર્મ સમજાવતા. આ બાબતમાં નાનક અને કબીર બેઉ એકસરખા વર્તનવાળા હતા. કોમ કોમ વચ્ચે, ધર્મ ધર્મ વચ્ચે, ધર્મની સાચી સમજ મારફતે આમ મેળ સાધવાનો એમનો અમર સંદેશો આજ પણ યાદ રાખવા જેવો છે.

સ્વાધ્યાય

૧. 'આશ્રમ ભજનાવલિ' માંથી આ બે ભક્તોનાં ભજનો કાઢીને ગાજો. તેમાંથી જે ગમે તેનો અર્થ તમારા શિક્ષક પાસેથી સમજાજો.

૨. તમારા ગામમાં કે પાસે કબીરપંથી મંદિર હોય તો તે જોવા જાજો. ત્યાં તમને ભજન સાંભળવા મળશે.

૩. શીખોના મંદિરને શું કહે છે? તેઓનું મુખ્ય મંદિર ક્યાં આવ્યું? અમદાવાદ જેવા શહેરમાં તમને શીખોનું ગુરુદ્વારા જોવા મળે.

૪. શીખોના ગુરુદ્વારામાં કોની મૂર્તિ હોય છે? શીખો ગુરુદ્વારામાં તેમના ધર્મગ્રંથ 'ગ્રંથસાહેબ'ની સ્થાપના કરે છે.

પ્રશ્નો

૧. કબીરના શબ માટે એમના હિંદુ તેમ જ મુસલમાન શિષ્યોમાં શાથી વાદવિવાદ થયો? એનું નિવારણ શી રીતે થયું?

૨. કબીરે રામાનંદ પાસેથી શી રીતે અને કયો ગુરુમંત્ર મેળવ્યો?

૩. નાનક ત્રણ દિવસ ક્યાં ગયા હતા? ત્યાં તેમને શું પ્રાપ્ત થયું?

૪. નાનકે આધમણી દિશામાં પાણીની અંબલિઓ શા માટે આપી?

૫. મક્કામાં નાનક ગયેલા ત્યાં ખતેલો પ્રસંગ વર્ણવો.

૬. કબીર અને નાનકનાં ક્યાં ભજન તમને આવડે છે?

વ્યાકરણ

¶ નીચેનાં વાક્યોમાં નાગરી અક્ષરે લખેલાં નામો પાંચમી વિભક્તિમાં છે. તે કયા અર્થમાં વપરાયાં છે તે જુઓ —

(૧) છગન વેડછીથી સુરત ગયો.

(૨) રાવણનું માથું ઘડથી જુદું પડી ગયું.

(૩) મેળામાં આળક વાથી વિખૂટું પડી ગયું.

જેનાથી છૂટા-વિખૂટા પડાય તે દર્શાવતા નામને પાંચમી વિભક્તિમાં મૂકવામાં આવે છે. છૂટું પડવું એટલે અપાદાન; એ અર્થમાં પાંચમી વિભક્તિ વપરાય છે. પાંચમી વિભક્તિનો પ્રત્યય 'થી' છે.

¶ હવે નીચેનાં વાક્યોમાં પાંચમી વિભક્તિવાળાં નામો કયા અર્થમાં વપરાયાં છે તે જુઓ—

(૧) છગન સાવથી ખીન્યો.

(૨) હું કલમથી લખું છું.

(૩) રામથી રાવણ મરાયો.

ઉપરનાં વાક્યો જેતાં જણાશે કે —

અ. જેનાથી ડરવાનું હોય છે તે દર્શાવતું નામ પાંચમી વિભક્તિમાં આવે છે.

આ. જે સાધનથી—કરણથી કાંઈ ક્રિયા થાય છે, તે દર્શાવતું નામ પણ પાંચમી વિભક્તિમાં આવે છે.

ઇ. જેનાથી અમુક ક્રિયા થાય તે દર્શાવતું નામ પણ પાંચમી વિભક્તિમાં આવે છે.

શિક્ષકોને

૧. કાશી, ગંગા નદી, અમૃતસર, હરદ્વાર, લાહોર, મક્કા વગેરે સ્થળો નકશામાં બતાવવાં.

૨. સુરદાસ, તુલસીદાસ વગેરે ભક્તો વિષે વિદ્યાર્થીઓને વાત કરવી. આ બધા ભક્તોનાં ભજનો પણ 'આશ્રમ ભજનાવલિ' માં છે, તે બતાવવાં. તુલસીદાસ કૃત રામાયણ 'રામચરિત માનસ' નામે પ્રખ્યાત છે.

૩. શીખોનું મુખ્ય ગુરુદ્વારા અમૃતસરમાં છે. ત્યાંના સુવર્ણમંદિરનું ચિત્ર પાઠમાં આપ્યું છે.

૪. કબીર અને નાનકે હિંદુ-મુસલમાન ઐક્ય માટે પ્રયત્ન કરેલો. તેથી તે બંને કોમના માણસો તેમના શિષ્યો અન્યા હતા. તે વસ્તુ વિદ્યાર્થીઓના ધ્યાન પર લાવવી. વળી તે બંને સંતો, ભક્ત હોવા છતાં, આજીવિકા તો ભિક્ષાને બદલે વણકરી કે ખેતી જેવા જાતમહેનતના ધંધા કરીને જ ચલાવતા, એ વસ્તુ પણ વિદ્યાર્થીઓના ધ્યાન ઉપર લાવવી.

અધરા શબ્દો

સૈદ્ધં = સો વરસનો સમય
ગાળો = અમુક સમય; બે કાળ વચ્ચેનું
અંતર

જમાનો [કા.] = લાંબો સમય; યુગ
અનુયાયી [સં.] = અનુસરનાર; શિષ્ય
અગ્નિદાહ [સં.] = (મડદાને) બાળવું તે
કક્ષત [અ.] = શખને ઓઢાડવાનું લૂગકું
લૌકિક [સં.] = લોકોમાં ચાલતું -
જાણીતું

પીર [કા.] = મુસલમાનોમાં પવિત્ર
ગણાતો પુરુષ, ગુરુ

દંપતી [સં.] = પતિપત્ની; જોડું

ઉદ્ગાર [સં.] = ઉચ્ચાર; બોલ; શબ્દ

સાષ્ટાંગ [સં.] = આઠે અંગ સહિત
(માથું, આંખ, હાથ, જાતી, પગ,
મંદ્ર, મન, વાણી)

ઓલિયો [અ.] = મોટો પીર કે પ્રભુભક્ત

રાવણહથો = નાની સારંગી જેવું
(ભરથરીનું) વાદ્ય

ભરથરી = રાવણહથો વગાડી, ગાઈને
ભીખ માગનાર એક જાતનો માણસ
આમજનતા = આમ-સામાન્ય, જનતા
-લોક; સામાન્ય જનસમુદાય

સિદ્ધરસ = લલામણ

ઉગમણું = પૂર્વ દિશા તરફનું

પિતૃઓ = પૂર્વજો; મરી ગયેલા
આપદાદાઓ

અંજલિ [સં.] = પોશ; ખોખો

આથમણું = પશ્ચિમ દિશા તરફનું

પંડો = તીર્થનો પંડો - ગેર

મોલવી [અ.] = મુસલમાન પંડિત

મુદ્દાં [અ.] = મુસલમાનોનો આચાર્ય
કે ગેર

૩૨

મુક્તકો

૧

[શિખરિણી]

પ્રકાશે ના આવે તરુવર તળાં મૂળ, પળ એ
રહીને એકાંતે અવનિતલ ઓથે, હરખથી
સમર્પે સેવા, ને તરુ વિકસતું ફૂલફળથી
યશસ્વી મૂળોની કદર કરતું હા ! કવણ એ ?

--પૂનલાલ

૨

[શાર્દૂલવિક્રીડિત]

આવે ના, વનરાજ ! યાદ તુજને એ મુક્ત જંગી વનો,
તારી વાગત હાક જ્યાં ગજવની દિક્ષંડ ડોલાવતી,

સુળી જે મદમસ્ત હસ્તીવરની સૈનાય ભાગી જતી, —
કે આ પિંજરમાં સુદીન વદને જીવી રહ્યો નામનો ?

—પૂર્વભાગ

૩

[અનુષ્ટુપ]

ચડે તે પડવા માટે,
પડે તે ચડવા સહી;
ક્રમ એવો હં મેશાં નો,
વિશ્વનો જાય છે વહી.

—દી.ત

૪

[મંદાક્રાન્તા]

હા ! પસ્તાવો વિપુલ જ્ઞરણું સ્વર્ગથી ઉતર્યું છે !
પાપી તેમાં ડૂબકી દર્દને પુણ્યશાળી બને છે.
રાજ્યોથી કે જુલમ વતી કે દંડથી ના બને જે,
તે પસ્તાવો સહજ વહતાં કાર્ય સાધી શકે છે.

—કલાપી

૫

[અનુષ્ટુપ]

દુઃખીના દુઃખની વાતો, સુખી ના સમજી શકે;
સુખી જો સમજે પૂરું, દુઃખ ના વિશ્વમાં ટકે.

—અખરદાર

સ્વાધ્યાય

૧. વૃક્ષનાં મૂળ જેવી ગુપ્ત સેવાનો બીજો દાખલો ખોળી કાઢો.
૨. બીજા મુક્તકમાં પૂછેલા પ્રશ્નનો જવાબ સિંહની વતી તમે આપો.
૩. સુખદુઃખ વારા ફરતી આવ્યા કરે છે, એવો જગતનો ક્રમ છે. નરસિંહ મહેતાનું 'સુખદુઃખ મનમાં ન આણીએ' એ કાવ્ય (ચોથી ચોપડી) યાદ કરો.

૪. ગુનાની કે દોષની સગ્ન કરવાથી ગુનેગારનું હૃદય પક્ષટાય છે એવું બનતું નથી; એવી સગ્નથી તો તે રીઢો બને છે. પરંતુ પસ્તાવો કરવાથી માણસ પોતાના દોષમાંથી મુક્ત થઈ જાય છે.

પ. દુઃખીના દુઃખની વાતો જો સુખી પણ સમજે તો જગતમાં દુઃખ ન રહે. એનો દાખલો તમને 'શાન્તિદાસ' એ પાઠમાંથી (સાતમી ચોપડી) સમજાશે.

વ્યાકરણ

૧ નીચેનાં વાક્યોમાં નાગરી અક્ષરે લખેલાં છટ્ટી વિભક્તિનાં નામો છે તે જુઓ —

(૧) મનુનું પુસ્તક નવું છે.

(૨) કુમુદનો રેંટિયો સારો ચાલે છે.

(૩) છગનની ગાય ખૂબ દૂધ આપે છે.

ખીજા નામની સાથે સંબંધ બતાવતા નામને છટ્ટી વિભક્તિમાં મૂકવામાં આવે છે. સંબંધ અર્થે છટ્ટી વિભક્તિ વપરાય છે. તેના પ્રત્યય નો-ની-નું છે.

૧ હવે નીચેનાં વાક્યોમાં છટ્ટી વિભક્તિવાળાં નામો જુઓ અને તેમનો કોની સાથે સંબંધ છે તે જુઓ —

(૧) શાઝાની નજીક મોટો વડ છે.

(૨) ગાયની પાસે વાછરડું બિલું છે.

(૩) ઘરની પાછળ વાડી છે.

આ વાક્યોમાં છટ્ટી વિભક્તિવાળું નામ પછીના અવ્યય સાથે (નજીક પાસે, પાછળ) સંબંધ ધરાવે છે.

આમ, છટ્ટી વિભક્તિવાળું નામ ખીજા નામ અથવા અવ્યય સાથે સંબંધ ધરાવે છે.

શિક્ષકોને

૧. છટ્ટી વિભક્તિના નો-ની-નું પ્રત્યય સંબંધવાળા નામની નીતિ પ્રમાણે વપરાય છે. જેમ કે, -નું પુસ્તક, -નો રેંટિયો -ની ગાય.

૨. પુનલાલ એ આપણા વિદ્યમાન કવિ છે. સાતમી ચોપડીમાં તેમની કવિતા છે. 'કાન્ત' એટલે ૨૦ મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ. એમની પણ 'મહેમાનોને' કવિતા સાતમી ચોપડીમાં છે. કલાપી અને ખખરદારનો પરિચય પહેલાં આવી ગયો છે.

૩. મુક્તકો એ સુભાષિતની પેઠે અસરકારક હોય છે. એવાં ખીન મુક્તકો જુદા જુદા કવિઓનાં કાવ્યોમાંથી વીણી શકાય.

અધરા શબ્દો

મુક્તક [સં.] = પૂર્ણ એક ભાવવાળો

સ્વતંત્ર શ્લોક

અવનિતલ [સં.] = પૃથ્વીનું - જમીન

નું તળ; ધરતીની સપાટી

યશસ્વી [સં.] = યશ - વખાણને પાત્ર

વનરાજ [સં.] = વનનો રાજા - સિંહ

દિશ્ખંડ [સં.] = દિશાનો પ્રદેશ

મદમસ્ત = મદથી મસ્ત; મદોન્મત

હસ્તીચર = ઉત્તમ હાથી; હાથીઓનો

રાજા

સુદીન = ખૂબ જ દીન - દયામણું

વદન [સં.] = મુખ; મોં

સહજ = સહેજ; થોડું

વહવું = વહન કરવું; ધારણ કરવું

૩૩

આદર્શ ગામ

[સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલનું નામ સૌ જાણે છે. ભાપાના જાણકારો કહે છે કે, તેમણે ગુજરાતી ભાષામાં વક્રત્વની એક ખાસ છટા ખીલવી છે. આ પાઠ તેમના એક વ્યાખ્યાનમાંથી લીધો છે.]

સ્વરાજનું ગામ કેવું હોય ? એ ગામની ભાગોળમાં પેસીએ ત્યાંથી ખબર પડી જાય કે, આ કંઈક જુદું જ ગામ છે. અત્યારે તો ગામમાં પેસતાં ભાગોળથી નાકે ફૂચા દેવા પડે છે ! પોતાના ઉકરડા ક્યાં કરવા, કેમ કરવા, એ ખેડૂત જાણતો નથી. મળમૂત્ર ક્યાં કરવાં, એની તેને ખબર નથી. બળદ કાંચે ત્યાં પોદળો કરે તેમ એનું છે. આમ તે પોતાનું સોનાનું ખાતર વેડકી મારે છે અને ગંદકીમાં રિંભાય છે.

આદર્શ ગામમાં ખેડૂત ખાડા કરી ખાતર સંઘરે; ઢોરનું મૂતર પણ ખાડામાં સચવાય એમ કરે. ખાડા ઉપર પાટિયાં મૂકી તેના ઉપર પાયખાનું ગોઠવે અને સોનાનું ખાતર ગુમાવી ન દે. એ કળા જાણનાર ખેડૂતના ગામમાં ગંદકી ન હોય, માખીનું નામ ન હોય. ઈશ્વરે આટલી છટી જમીન આપી છે, ખુદલી હવા અને સુંદર પ્રકાશ આપ્યાં છે, ત્યાં ખેડૂત શા માટે નરકવાસ ભોગવે ? તેણે તો ગામને સ્વર્ગ સમાન બનાવવું જોઈએ.

આદર્શ ગામમાં તો ખેડૂતના આંગણમાં પાણીનો છંટકાવ કરેલો હોય, અને તેમની સ્ત્રીઓએ ત્યાં ગુલાબ વાવ્યાં હોય. આજે તો આંગણમાં તે બાળકોને પાયખાને બેસાડે છે ! તેના ઉપર માખી બેસે છે અને તે જ માખી તેના ચોરડામાં જાય છે.

એ ગામના ખેડૂતનાં બાળકો કેવાં સુંદર હોય ! તેમનાં આંખ, નાક, મોં ઉપર મેલ વળગ્યો ન હોય. તેમનાં કપડાં ગંદાં ન હોય. તેમના ગાલની આરપાર એવું લોહી ચમકતું હોય કે જાણે ગુલાબનું ફૂલ ! પણ ખેડૂતની સ્ત્રીએ જિંદગીમાં ગુલાબનું ફૂલ જોયું હોય ત્યારે

એવાં બાળકો ઉછેરતાં એને આવડે ને? એણે તો બિચારીએ માત્ર છાણુ ચૂંથી બાણુ છે! તેને બાળક ઉછેરતાં ક્યાં આવડે છે? તે તો બાળકને અફીણની ગોળી ગળાવીને, કાં તો ટપલો મારીને, ને કાં તો ઘોડિયામાં ઢબૂડીને મૂંચું કરે છે, ને વૈતરું ક્યાં કરે છે. એ રીતે કાંઈ ખેડૂતના ઘરમાં દેવ ઉત્પન્ન થાય?

આદર્શ ગામમાં ખેડૂતો પોતાની સ્ત્રીઓનું માન રાખતા હોય, તેમના પ્રત્યે પ્રેમ રાખતા હોય; તે સંસારની ભાગીદારણુ ગણાતી હોય.

‘ઢોર ગૌવાર શૂદ્ર અરુ નારી

યે સવ તાડનકે અધિકારી.’—

એ જ બે તમે હજી માનતા હો, તો આપણે શુભામ છીએ અને શુભામ રહેવાના. એટલું સમજીને કે, સ્ત્રી એ માતા થવાની છે અને નમસ્કાર કરવાને યોગ્ય છે, — લાકડીને યોગ્ય ન હોય.

રૂંટિયો તો આ ગામમાં વાવેતરના જેટલો સ્વાભાવિક થઈ ગયો હોય. જે ખેડૂત કપાસ ઉગાડતાં છતાં કપડાં બહારથી લાવે છે, તેને હું ખેડૂત જ કહીતો નથી.

સ્વરાજના ગામમાં કંઈ આવાં મકાનો હોય! માણસ અને ઢોરનું રહેવાનું ભેગું કેમ હોય? આટલા માંકડચાંચડથી ભરેલાં તે ઘર હોય? તેમાં બિચારી સ્ત્રીની શી દશા? એક તરફથી છોકરાં શેકકળ કરે, બીજી તરફથી ઢોર બરાડા પાડે!

આદર્શ ગામના કૂવા આવા ન હોય. તમારા કૂવાઓ પાસે તો ઊભું પણ રહેવાનું નથી. ત્યાં કાદવ સડે છે અને માખી બમણે છે. સ્ત્રીઓ પાણી ભરવા બંધ છે તો પણ કાદવમાં બગડે છે, અને મેલનું ઝેર થઈ શરીરમાં ઊતરે એ તો બુદ્ધ.

સ્વરાજના ગામમાં રાતે અંધારામાં અફળાવાનું ન હોય. ગામમાં સંપ કરી બત્તીઓ રાખી હોય, ગામના સુખી લોકો તેલ આપતા હોય, અને ગામના બુવાનિયાઓ કે સ્ત્રીઓ તે સાફ કરીને નિયમિત સળગાવતાં હોય. એમાં ખર્ચનો સવાલ આડે આવતો નથી, આગસ અને અજ્ઞાન જ નડે છે.

પણ આ બધું ક્યારે આપણાથી કરી શકાય? ગામમાં જરા પણ કુસંપ ન હોય ત્યારે; ગામના બધા ભાગે પોતપોતાની ફરજને સમજીને બજાવતા હોય ત્યારે. આ શરીરમાં બુદ્ધા બુદ્ધા અનેક અવયવો છે, પણ તે પોતપોતાનાં કામ કેટલા એકસંપથી કરે છે? જેણે એ બનાવ્યું છે તેની રચનાની બલિહારી છે. પગમાં કાંટો વાગે કે તરત જ તેનું દર્દ માથા સુધી પહોંચે છે. અવયવ બુદ્ધા કર્યા છે, પણ એમાંના એકે વિના શરીરનો કારભાર પાધરો ચાલે નહિ. ગામ એના જેવું હોવું જોઈએ. ગામમાં એક દુઃખી હોય, એક ભૂખ્યો હોય, તો આખા ગામને તેનું દુઃખ લાગવું જોઈએ. પણ ખેડૂત આજે કુસંપમાં ડૂબેલો છે, મિથ્યા મોટાઈમાં તણાય છે. જ્યાં ગામમાં અનેકને ખાવાનું મળતું નથી, ત્યાં મોટાઈ શી? જ્યાં સરકાર-દરબારમાં આપણી ઈજ્જત નથી, ત્યાં આપણે વડાઈમાં તણાવાનું શું, ને અંદર અંદર લડવાનું શું? ખેડૂત ઈશ્વરને ભૂલ્યો છે, તે એનાં કુસંપ અને ઈર્ષાનું કારણ છે. . . . એવી ઈર્ષા અને કુસંપ કાઢી નાખો. આપણે કીડીને વેગે ચાલીએ છીએ તે નહિ ચાલે. જગત વાયુવેગે આગળ વધી રહ્યું છે અને હિંદુસ્તાનના ખેડૂત પાછળ પડી જાય છે.

રવાધ્યાય

૧. આ પાઠ તમે મોઢે કરી જટાથી ભાપણ આપતા હો એમ જોલો.
૨. 'ગામડું એટલે ઉકરડો?' — એ પાઠ પાંચમી ચોપડીમાં તમે ભણ્યા હશે, તે અહીં યાદ કરો.
૩. તમારા ગામને આદર્શ બનાવવા શું શું કરવું જોઈએ તે વિચારી, વિદ્યાર્થીમિત્રોથી થાય તેવું કામ ઉપાડો.

પ્રશ્નો

૧. સરદાર આદર્શ ખેડૂત કેને કહે છે? તે શું શું કરે?
૨. આદર્શ ગામમાં શું શું હોય?
૩. આદર્શ ગામની સ્થાપના માટે લોકોમાં કયા ગુણોની આવશ્યકતા છે?

વ્યાકરણ

૧ નીચેનાં વાક્યોમાં નાગરી અક્ષરે લખેલાં નામોનો ઉપયોગ જુઓ—

- (૧) જગન ચેતરમાં રહે છે.
- (૨) નદીમાં હોડી તરે છે.
- (૩) ઘરમાં કોણ છે ?
- (૪) જગનને માથે ટોપી છે.
- (૫) આ ડાહીને ખડું ફૂલ છે.

સ્થળ બતાવતા નામને સાતમી વિભક્તિમાં મૂકવામાં આવે છે. સ્થળ એટલે અધિકરણ, એ અર્થમાં સાતમી વિભક્તિ વપરાય છે. સાતમી વિભક્તિના પ્રત્યય ‘માં’, ‘એ’ છે.

શિક્ષણને

[૧. વ્યાકરણ]

૧ ‘એ’ પ્રત્યય સાતમીનો છે, તેમ જ ત્રીજી વિભક્તિનો પણ છે. એ બે વચ્ચેનો ભેદ બતાવવા નીચેના જેવા દાખલા આપવા —

- (૧) મારે હાથે વીંટી છે. (૨) હું હાથે કપડાં ધોઈ છું.

પહેલા વાક્યમાં ‘હાથે’ એટલે હાથ ઉપર—એમ સ્થળ બતાવનાર સાતમી વિભક્તિનો પ્રત્યય છે.

બીજા વાક્યમાં ‘હાથે’ એટલે હાથ વડે—એમ કરણ—સાધન બતાવનાર ત્રીજી વિભક્તિનો પ્રત્યય છે.

[૨. ઇતર]

૧. સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલનો પરિચય આપવો. મહાદેવભાઈએ સરદાર વલ્લભભાઈ વિષે એક નાની ચોપડી લખી છે. તે મેળવીને વિદ્યાર્થીઓ આગળ વાંચી શકાય. તેમને ‘સરદાર’ શા માટે કહે છે તે સમજવું.

૨. પાઠમાં જે દુહો આવે છે તે હિંદી ભાષાના ભક્ત-કવિ તુલસીદાસના ‘રામાયણ’માંથી છે. તેનો અર્થ આમ છે : ‘દોર, ગમાર કે મૂર્ખ, શૂદ્ર અને સ્ત્રી એ બધાં મારને પાત્ર છે.’ આજ કોઈ આવું માને ખરું ?

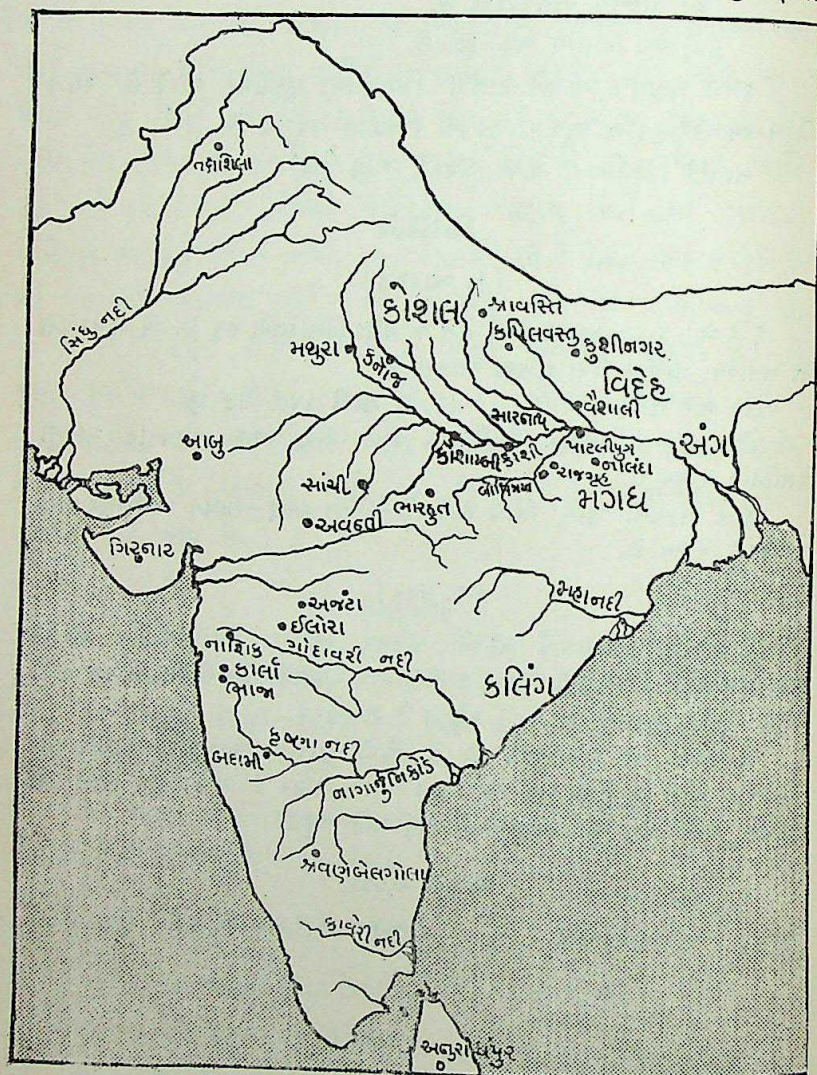
અધરા શબ્દો

આદર્શ [સં.] = નમૂનેદાર

દખૂલું = ખરાબર એવાડીને સુવાડું

પ્રિયદર્શી અશોક

હુનિયાનો ગમે તે દેશ અશોક જેવા રાજાને માટે મગર થાય. અશોકનો વૈભવ એવો હતો કે, હુનિયાના ગમે તે બાદશાહને તેની અદેખાઈ આવે. રાજ્ય ચલાવવાની કુશળતામાં તે ગમે તેવા મુત્સદ્દીને

હરીફ થઈ શકે એવો હતો. છતાં અશોકની કીર્તિ એક ધર્મનિષ્ઠ અને દયાવાન વ્યક્તિ તરીકે જ વધારે છે.

ખિન્દુસાર મરણ પામ્યા પછી તેનો દીકરો અશોકવર્ધન ગાદીએ આવ્યો. ગાદીએ આવ્યા પછી અશોકે કેટલાંક વર્ષો રાજ્યની વ્યવસ્થા કરવામાં ગાળ્યાં. તેના રાજ્યનો વિસ્તાર હિંદુકુશથી આસામ સુધી અને કાશ્મીરથી કૃષ્ણા નદી સુધી હતો. દ્વિતીય પૂર્વ કિનારા ઉપર આવેલા કલિંગ દેશ મગડરી સાથે પોતાની સ્વતંત્રતા બાળવી રહ્યો હતો.

અશોક જેવા પરાક્રમી રાજાને કલિંગની સ્વતંત્રતા કાંટાની પેઠે ખૂંચતી હતી. તેણે કલિંગ દેશ ઉપર ચડાઈ કરી. કલિંગના લોકોએ કેસરિયાં કર્યાં. લાખો લોકો માર્યા ગયા અથવા પકડાઈ ગયા. અશોકનો વિજય થયો. પણ પોતાના વિજય કરતાં પ્રજાના થયેલા સત્યાનાશ તરફ તે સમ્રાટનું લક્ષ્ય અધિક ગયું. તે જોઈ તેનું હૃદય દ્રવી ઊઠ્યું.

અશોકે નિશ્ચય કર્યો કે, આજથી શુદ્ધને નમસ્કાર. આજથી મૃગયા પણ બંધ. હવે બહાર ફરવા નીકળવું તો તે ધર્મને માટે જ. રાજવૈભવનો ઉપયોગ ધર્મને અર્થે જ. લોકોને રંબડીને તેમનાં શરીર ઉપર રાજ્ય કરવા કરતાં તેમને રીઝવીને તેમનાં હૃદય ઉપર રાજ્ય કરવું. માણસના સામ્રાજ્ય કરતાં ધર્મનું સામ્રાજ્ય શ્રેષ્ઠ અને કાયમ ટકનારું છે.

અશોકે જૌદ્ધ ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો. ગુરુને શરણે જઈ તે આત્મશુદ્ધિ કરવા લાગ્યો. શરૂઆતમાં તે ગૃહસ્થાશ્રમી જૌદ્ધ ઉપાસક બન્યો; પણ પછી તો જૌદ્ધ સાધુની પેઠે જ તે રહેવા લાગ્યો. તેણે પોતે માંસાહાર ત્યજી દીધો, એટલું જ નહિ પણ પોતાના રાજમહેલમાં થતી હિંસા પણ ખિલકુલ બંધ કરી.

જેમ ગુજરાતનો રાજા કુમારપાળ હિમાચાર્યને શરણે જઈ તેના આદેશ પ્રમાણે સાધના કરવા લાગ્યો, તે જ પ્રમાણે રાજા અશોક તેના વખતના મહાન ધર્માચાર્ય ઉપગુપ્તને શરણે ગયો. તેમની સાથે તેણે ભગવાન ખુદના સંબંધથી પવિત્ર થયેલાં સ્થાનોની યાત્રા કરી. ખુદ ભગવાનને નામે ત્યાં ધર્મદાન કર્યાં.

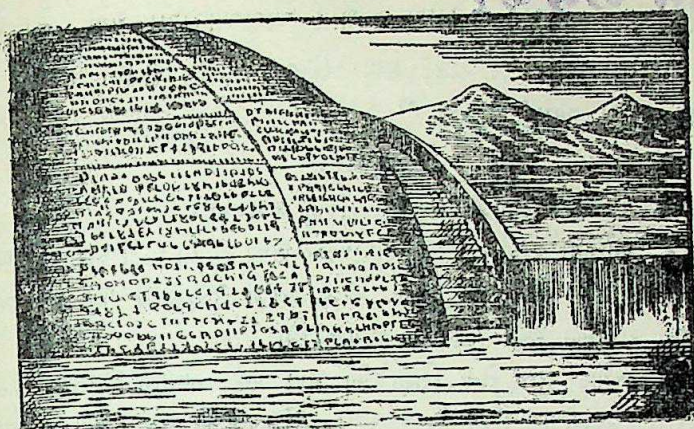
અશોકે જૌદ્ધ ધર્મનો પ્રચાર કરવા માટે કાશ્મીર, ગાંધાર, મૈસૂર, કોંકણ, મહારાષ્ટ્ર, હિમાલય, બ્રહ્મદેશ, સિંહલદ્વીપ અને ચવનદેશ સુધી મહાન ધર્મપ્રદેશકો મોકલી દીધા. પોતાના દેશમાં જ્યાં જ્યાં બની શક્યું ત્યાં ત્યાં મોટી મોટી શિલાઓ ઉપર વખતોવખત ધર્મ સંબંધી પોતાની આજ્ઞાઓ કેતરી કાઢી. એલચીઓને પરદેશ મોકલી ત્યાંના લોકોને અને રાજ્યકર્તાઓને પોતાના તરફથી અભય અને મૈત્રી અર્પણ કર્યાં. સરહદ ઉપરની જંગલી કોમો તરફ ખાસ દયાવૃત્તિ રાખવાને પોતાના અમલદારોને હુકમ કર્યો. લોકો ધર્મ પ્રમાણે ચાલે છે કે નહિ તે જોવા માટે ધર્મમહામાત્રો નીમી દીધા. દક્ષિણ તરફ સિંહલદ્વીપ એટલે કે લંકામાં તો તેણે પોતાના પ્રિય પુત્ર યુવરાજ મહેન્દ્ર અને કન્યા સંઘમિત્રાને દીક્ષા દઈ મોકલી દીધાં. દેશમાં લોકોની સુખાકારી માટે ધર્મશાળાઓ, રસ્તાઓ અને કૂવાઓ બાંધ્યાં. મૂંગાં પ્રાણીઓને માટે રુગ્ગુલાઓ ખોદ્યાં અને સર્વત્ર ધર્મનું રાજ્ય સ્થાપન કરવાના પ્રયત્નો આદર્યાં.

દંતકથા કહે છે કે, આ રીતે ધર્મકાર્ય કરતાં કરતાં અશોકનો ઉત્સાહ ઘટવાને બદલે વધતો જ ગયો. સર્વસ્વ દાન કરી દેવાની તેની ઇચ્છા થઈ. પણ તેના અમલદારોએ આને રાજાનું ઘડપણનું ગાંડપણ સમજી તે ઇચ્છા અમલમાં ન મૂકી. આખરે વિરક્ત થઈ રાજપાટ છોડી દઈ તે વનમાં ચાલ્યો ગયો.

અશોકના શિલાલેખો એ હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં જ નહિ પણ દુનિયામાં એક અપૂર્વ વસ્તુ છે. તેમાં પોતાના અમલદારોને ઉદ્દેશીને લખેલા શિલાલેખો ખાસ જોવા જેવા છે. પિતાતુલ્ય પ્રજાપ્રેમી રાજાના હૃદયના ઉદ્દગાર કેવા હોય, તે એ બતાવે છે. અશોકનો એક શિલાલેખ સૌરાષ્ટ્રમાં ગિરનારની તળેટીમાં છે.

એના આવા અમર શિલાલેખોમાંથી રાજ્યના અધિકારીઓને ઉદ્દેશીને તેણે જે કહ્યું છે, તે કેટલુંક હવે જોઈએ:

“તમારે પ્રજાનું પાલન પિતાની પેઠે કરવું જોઈએ. એટલા જ માટે મેં તમને આટલી સત્તા આપી છે. અમલદાર જો પ્રજાલક્ષક

થઈ જાય તો પ્રબ્ધનો નાશ થાય. મારી આજ્ઞાઓ દર વરસે નક્કી કરેલા દિવસે બહારમાં પ્રબ્ધ આગળ વંચાય, જેથી લોકોને પ્રિયદર્શીની આજ્ઞા શી છે તે વિષે શંકા ન રહે. મારા અમલદારો મારી આજ્ઞાનું પાલન કરે છે કે નહિ અને પ્રબ્ધ ધર્મને માર્ગે જાય છે કે નહિ, એ જોવા માટે મેં નિરીક્ષકો નીમ્યા છે, અને હું પોતે પણ ફરવાનો છું. મારાથી જેટલું કામ થાય તેટલું એાંછું. આપણે બિલકુલ આગસ ન કરીએ.”

“હું જમતો હોઈ કે અંતઃપુરમાં હોઈ, પથારીમાં હોઈ, વાહનમાં બેસીને જતો હોઈ કે બગીચામાં ફરતો હોઈ, ગમે તે દશામાં દૂતોએ મને પ્રબ્ધ સંબંધી કામકાજ વિષે વાકેફ કરવો જોઈએ. અને જો હું મોઢેથી હુકમ દઉં અને તે વિષે કાંઈ ગોટાળો થાય, તો તરત જ મને તે જાણતની બખર પડવી જોઈએ. મારે પ્રબ્ધહિતમાં જ હંમેશાં રોકાવું જોઈએ અને પ્રબ્ધના કામમાં ઢીલ ન જ થવી જોઈએ. પ્રબ્ધનું હિત અદા કરવાનું મારે માથે ઋણ છે. લોકો પાપ રૂપી સંકટમાં ન પડે એની મારે કાળજી રાખવી જોઈએ.”

“ન્યાયદાનમાં નિરપરાધી માણસને ભૂલથી પણ સજા ન થવી જોઈએ. કેમ કે તેમાંથી અસંતોષ પેદા થાય છે. ગુનાની બાબતમાં સત્ય શું છે એ શોધી કાઢવું અશક્ય નથી. જો મારા અમલદાર

મત્સરી, આળસુ, કૂર, અધીરા અથવા એશઆરામી થશે, તો તેઓ સત્ય નિર્ણય નહિ કરી શકે; પણ ધીરજ અને ખંત રાખશે તો ખરાખર ન્યાય આપી શકશે.”

સ્વાધ્યાય

૧. અશોકને પ્રિયદર્શી કહેવાનું કારણ સમજ્યા ?

૨. આપણી રાષ્ટ્રમુદ્રા અને રાષ્ટ્રધ્વજ ઉપર જે ચક્ર છે તે અશોક રાજ્ય સારનાથ આગળ બિહારમાં બિલા કરેલા સ્તંભ ઉપરનું જ ચક્ર છે. ત્રીજી ચોપડીમાં રાષ્ટ્રમુદ્રા અંગે પાઠ છે, તે યાદ કરો.

૩. અશોક રાજ્ય તેના શિલાલેખો માટે પણ જાણીતો છે. આ પાઠમાં ગિરનારના શિલાલેખનું ચિત્ર છે. જૂનાગઢ જાઓ તો ગિરનાર પાસે એ શિલાલેખ જોજો. હમણાં તો તેની આસપાસ બાંધકામ કરી તેને સુરક્ષિત કરવામાં આવ્યો છે.

પ્રશ્નો

૧. નકશામાં કલિંગ દેશ ક્યાં આવ્યો તે જુઓ.

૨. અશોકે યુદ્ધ કરવાનું શા માટે બંધ કર્યું ?

૩. અશોકે પોતાના અમલદારોને શો ઉપદેશ આપ્યો ?

૪. ધર્મનો પ્રચાર કરવા અશોકે શું કર્યું ?

વ્યાકરણ

જ અત્યાર સુધી નામની સાત વિભક્તિઓ શીખ્યા. તે દરેકના પ્રત્યયો યાદ કરો અને તે શા અર્થે વપરાય છે તે જુઓ.

વિભક્તિ	પ્રત્યય	અર્થ
પહેલી	x	૧. નામ અર્થે; ૨. સંબોધન અર્થે
બીજી	x } ને }	કર્મ અર્થે
ત્રીજી	એ	૧. કરણ અર્થે ૨. કર્તા અર્થે
ચોથી	ને	૧. સંપ્રદાન; ૨. રુચિ; ૩. ને માટે
પાંચમી	થી	૧. અપાદાન; ૨. ડર; ૩. કરણ; ૪. ક્રિયા કરનાર

છઠ્ઠી	નો, ની, નું	સંબંધ
સાતમી	માં, એ	અધિકરણ

શિક્ષકોને

૧. કાકાસાહેબ કાલેલકરના 'પૂર્વરંગ' એ પુસ્તકમાંથી આ પાઠ ધડ્યો છે.
તે પુસ્તકમાં બીજા પ્રાચીન રાજ્યોની વાતો પણ છે.

૨. બીજા રાજ્યો રાજ્યો જીતીને મહાન બનવા પ્રયત્ન કરે છે, અશોક બધાની સાથે પ્રેમ અને સહકારથી વર્તીને મહાન બન્યો છે; એ વસ્તુ વિદ્યાર્થીઓને સમજવવી.

અધરા શબ્દો

પ્રિયદર્શી [સં.] = સર્વ પ્રત્યે

પ્રેમથી જોનાર

મુત્સદ્દી [અ.] = રાજનીતિના દાવ-

પેચ જાણનાર

કેસરિયાં કરવાં = મરણિયા થઈને

જૂંઝૂં, તૂટી પડવું

મૃગયા [સં.] = શિકાર

સામ્રાજ્ય [સં.] = એક સમ્રાટની

હકૂમત હેઠળ આવેલાં અનેક

રાજ્યોનો સમૂહ

ઉપાસક [સં.] = ગૃહસ્થાશ્રમી શિષ્ય

એલચી = એક રાજ્યનો બીજા રાજ્ય-

માં મોકલેલો પ્રતિનિધિ

મહામાત્ર [સં.] = વડો અધિકારી

રુઝ્લાલય [સં.] = દવાખાનું

વિરક્ત [સં.] = વૈરાગ્યવાળું

અંતઃપુર [સં.] = રાજમહેલમાં સ્ત્રી-

ઓને રહેવાનો અંદરનો ભાગ

મત્સરી [સં.] = અદેખાઈવાળું

૩૫

દયાહીન થયો નૃપ

[શાર્દૂલવિક્રીડિત]

ऊगे छे सुरखी भरी, रवि मूढु, हेमन्तनो पूर्वमां;
भूरं छे नभ स्वच्छ स्वच्छ, दीसती एके नथी बादळी;

ठंडो हिमभर्यो वहे अनिल, शो उत्साहने प्रेरतो,
जे उत्साह भरि दीसे शुक ऊँडी गातां मोठां गीतडां ! १

(भाविनी)

मधुर समय तेवे खंतरे शेलडीना,
रमत कृषिवलोनां बाल नानां करे छे;
कमलवत गणीने बालना गाल राता,
रवि निज कर तेनी उपरे फेरवे छे. २

(अनुष्टुभ)

वृद्ध माता अने तात, तापे छे शगडी करी;
अहो केवुं सुखी जोडुं कर्ताए निरम्युं दीसे ! ३

(वसंततिथि)

त्यां धूल दूर नजरे ऊँडती पडे छे,
ने अश्व उपर चडी नर कोई आवे;
टोळे वळी मुख विकासी ऊँभां रहीने,
ते अश्वने कुतूहले सह बाळ जोतां. ४

(भंडांता)

धीमे ऊँठी, शिथिल करने नेत्रनी पास राखी,
वृद्धा माता नयन नबळां फेरवीने जुए छे;
ने तेनो ए प्रिय पति हजु शांत बेसी रहीने
जोतां गातो शगडी परनो देवता फेरवे छे. ५

(अनुष्टुभ)

त्यां तो आवी पहोंच्यो ए, अश्व साथे युवान त्यां;
कृषिक ए ऊँठी त्यारे, 'आवो बापु' कही ऊँभो. ६

(शार्दूलपिच्छित)

'लागी छे मुजने तृषा, जल जरी दे तुं मने' बोलीने,
अश्वेथी ऊँतरी युवान ऊँभीने, चारे दिशाए जुए;

‘મીઠો છે રસ ભાઈ, શેલડી તળો,’ એવું દયાથી કહી,
માતા ચાલી યુવાનને લઈ ગઈ, જ્યાં છે ઝંખી શેલડી. ૭

(વસંતત્રિવિધ)

પ્યાલું ઉપાડી ઝંખી શેલડી પાસ માતા,
છૂરી વતી જરીક કાતઢી એક કાપી;
ત્યાં સેર છૂટી રસની ભરી પાત્ર દેવા,
ને કંઈ વિચાર કરતો નર તે ગયો પી. ૮

(અનુષ્ટુભ)

‘બીજું પ્યાલું ભરી દેને, હજુ છે મ્જને તૃષા,’
કહીને, પાત્ર યુવાને માતાના કરમાં ધર્યું. ૯

(મંદાકંતા)

કાપી કાપી ફરી ફરી, અરે, કાતઢી શેલડીની,
એકે બિંદુ પળ રસ તળું કેમ હાવાં પડે ના !
‘શું કોપ્યો છે પ્રભુ મુજ પુરે ?’ આંખમાં આંસુ લાવી,
બોલી માતા વઢી ફરી છૂરી ભોકતી શેલડીમાં. ૧૦

(અનુબુદ્ધ)

‘રસહીન ધરા થઈ છે, દયાહીન થયો નૃપ;
નહિ તો ના બને આવું,’ બોલી માતા ફરી રહી. ૧૧

(વસંતતિલકા)

एवुं युवान सुणतां चमकी गयो, ने
माता तणे पग पडी, ऊँठीने कहे छे—

‘ए हुं ज छुं नृप, मने कर माफ, बाई !

‘ए हुं ज छुं नृप, मने कर माफ, ईश ! ૧૨

(શાર્દૂલવિકીરિત)

‘पीतो’तो रस मिष्ट हुं प्रभु, अरे, त्पारे ज धार्यु हतुं—
‘आ लोको सहु द्रव्यवान नकी छे, एवी धरा छे अहीं;
‘छे तोये मुज भाग कई नहि समो, ते हुं वधारु हवे;
‘शा माटे बहु द्रव्य आ धनिकनी पासेथी लेवुं नहीं ? ૧૩

(ઉપેન્દ્રવજ્ર)

‘रसे हवे दे भरी पात्र, बाई,

‘प्रभुकृपाए नकी ए भराशे;

‘सुखी रहे बाई, सुखी रहो सौ,

‘तमारी तो आशिष मात्र मागुं !’ ૧૪

(વસંતતિલકા)

प्यालुं उपाडी ऊँभी शेलडी पास माता,
छूरी बती जरीक कातळीं एक कापी;
त्यां सेर छूटीं रसनी भरीं पात्र देवा,
ब्होळो वहे रस, अहो, छलकावी प्यालुं ! ૧૫

સ્વાધ્યાય

૧. આ કાવ્ય કવિ કલાપીનું છે. પાંચમી ચોપડીમાં તેમનું એક કાવ્ય
(‘એક ધા’) લખી ગયા તે યાદ કરો.

૨. આને જ મળતી, ધરિનના એક બાદશાહની કથા ફારસીમાં છે.

તેમાં શેરડીને બદલે દાડમ છે, ને આમ જ રાગની નજર લાગવાથી તેનો રસ સુકાર્ધ જાય છે.

૩. રાગપ્રભ વચ્ચે કુટુંબપ્રેમ હોવો જોઈએ, નહિ તો દેશમાં અરકત ન આવે.

પ્રશ્નો

૧. શેરડીનો રસ પીતાં પીતાં રાગને શો વિચાર આવ્યો ?
૨. બીજું બાલું ભરતી વખતે શેરડીમાંથી રસ ન આવ્યો તેનું કારણ વૃદ્ધ માતાએ શું કહ્યું ?
૩. રાગને તે સાંભળી શું કહ્યું ?

વ્યાકરણ

જા નામને જુદી જુદી વિભક્તિના પ્રત્યયો કેવી રીતે લાગે છે તે તમે જોઈ ગયા. પુરુષનાયક સર્વનામને પણ વિભક્તિના પ્રત્યયો લાગે છે. પરંતુ તે વખતે તેનાં રૂપમાં ફેરફાર થાય છે તે જુઓ —

પહેલો પુરુષ સર્વનામ ‘હું’

વિભક્તિ	એકવચન	બહુવચન
૧.	હું	અમે (અમો)
૨.	મને	અમને
૩.	મેં	અમે
૪.	મને	અમને
૫.	મારાથી	અમારાથી
૬.	મારો-રી-રું	અમારો-રી-રું
૭.	મારામાં	અમારામાં

શિક્ષકોને

૧. પાઠોનાં વાક્યોમાં વપરાયેલાં ‘હું’નાં જુદી જુદી વિભક્તિનાં રૂપ જોળખી આપવા વિદ્યાર્થીઓને કહેવું.

૨. પ્રભ પાસે વધારે દ્રવ્ય છે માટે જ તેને પડાવી લેવાની ઇચ્છા રાખવી, એ વસ્તુ છેવટે રાગને તેમ જ પ્રભને બેઠને હાનિકારક નીવડે છે, એ આ કવિતાનો ભાવ છે. તે વિદ્યાર્થીઓના ધ્યાન ઉપર લાવવો.

અધરા શબ્દો

સુરખી [શ.] = લાલી	શુક [સં.] = પોપટ
હેમન્ત [સં.] = માગશર અને	કૃષિવલ [સં.] = ખેડૂત; કિસાન
પોષની ઠંડી ઋતુ	કૃષિક [સં.] = ખેડૂત; કિસાન
અનિલ [સં.] = પવન	કાતળી = પાતળી ચપટી કકડી

હાવાં = હમણાં; હવે

૩૬

અશ્વમેધનો અશ્વ

[શ્રી રામચંદ્રે અયોધ્યામાં અશ્વમેધ શરૂ કર્યો છે અને તેનો ઘોડો છૂટો મૂક્યો છે. તે ફરતો ફરતો વાલ્મીકિ ઋષિના આશ્રમ પાસે આવે છે. તેની પાછળ રામચંદ્રની સેના આવે છે; લક્ષ્મણનો પુત્ર ચંદ્રકેતુ તેનો નાયક છે.

આશ્રમનાં બાળકો અશ્વને પહેલી વાર જોઈ નવાઈ પામે છે. તમને ખબર હશે કે, રામના પુત્રો લવ કુશ પણ આ આશ્રમમાં જ રહેતા હતા.]

૧

[ગભરાટથી દોડતાં તપસ્વી બાળકો પ્રવેશ કરે છે.]

બાલકો — કુમાર, અશ્વ અશ્વ એવું કોઈ એક જાતનું પ્રાણી સાંભળવામાં આવ્યું છે, તે આવ અમે નજરે જોયું!

લવ — ઓહો! કહો તો ખરા કે તે કેવોક હોય છે.

બાલકો — સાંભળો,

(મંદાક્રાન્તા)

કેડે જાડી પૂંછડી લટકે, વારે વારે હલાવે;
લાંબું ડોકું, વળી ખરી પગે ચાર છે માત્ર એને;
મૂકે કેરી સર્મી લીંડી ઘણી, ખાય છે ઘાસ તોયે.
શું વા જોલ્યે? ઝડપ થકી તું ચાલ, એ દૂર જાયે.

[પાસે આવી, હાથ ખેંચી તેને દોડાવતા લઈ જાય છે.]

બાલકો — કુમાર, જુઓ, પેલો રહ્યો!

લવ — દીઠો. એ તો અશ્વમેધનો ઘોડો છે.

બાલકો — શાથી જાણ્યું?

લવ — રે મૂખાંઓ, તમે પણ ભણી જ ગયા છો. દેખતા નથી કે, તેનું રક્ષણ કરવા સો કવચધારી, સો દંડધારી, અને સો ધનુર્ધારી યોદ્ધાઓ તેની પાછળ ચાલ્યા આવે છે? બીજું પણ

તેવું જ લશ્કર તેની પાછળ દેખાય છે. ખાતરી ન થતી હોય તો પૂછી જુઓ.

બાલકો — એમ લશ્કર સાથે એ ઘોડો કેમ ફરતો હશે ?

લવ — [હોંસથી મનમાં] એ તો અશ્વમેધ ! વિશ્વવિજયી ક્ષત્રિયોના પરાક્રમની પરીક્ષાનું સ્થાન ! અન્ય સર્વ ક્ષત્રિયોનો પરાભવ સૂચવનાર વીરઘોષણ !

[નેપથ્યમાં]

‘ આ અશ્વ તો દશ માથાવાળા રાવણને રગદોળનાર તથા સાતે ખંડના વીરશિરોમણિ, રામચંદ્ર મહારાજની વિજયપતાકા છે ! ’

લવ — [અકળાઈને] ઓહો ! બોલ તો માથું ફેરવી નાખે તેવા છે ! શું પૃથ્વી નક્ષત્રી થઈ ગઈ છે કે, તમે લોકો આવું આવું બોલી શકો છો ?

[નેપથ્યે]

‘ ઓહો ! રામચંદ્ર મહારાજ આગળ વળી ક્ષત્રિય કોણ છે ? ’

લવ — ચૂપ રહો, હરામખોરો !

(ઉપજતિ)

ભલે કહો ‘ કોઈ નથી ’, નથી તમા;

શાને બતાવો અહીંયાં હરામણાં ?

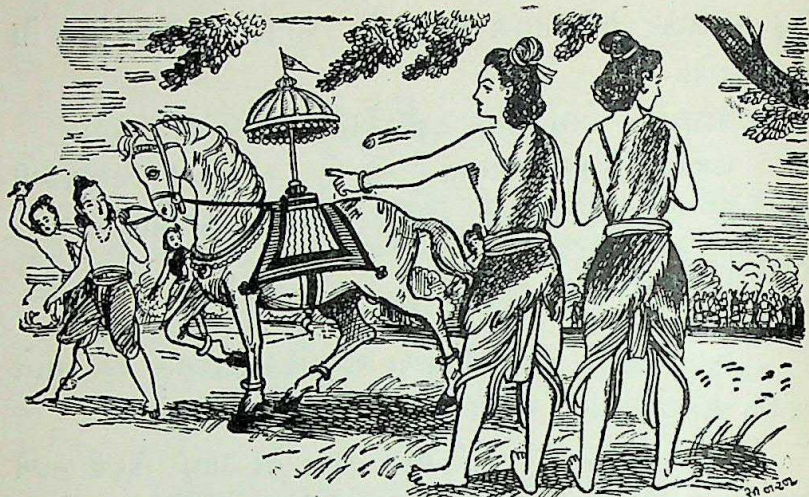
એમાં વળી શું વહવું વધારે ?

હું એ પતાકા હમણાં હરું છું !

અલ્યા છોકરાઓ, ઘેરી લઈ, ઢખલા મારતા, લઈ જાઓ એ ઘોડાને ! કરી દો એને પેલા રોહિત મૃગો ભેળો !

[ક્રોધ અને ગર્વભર્યો પુરુષ પ્રવેશ કરે છે.]

પુરુષ — શું બોલ્યો, અલ્યા ચાંપલા ? તું બાળક છે માટે તારા આવા બોલ આ શૂરા શસ્ત્રધારીઓ સાંખી રહેશે એમ ? જીવતા રહેવું હોય તો, વનની અપૂર્વ શોભા નિહાળવામાં રોકાઈ રહેલા ચંદ્રકેતુકુમાર આવે તે પહેલાં, સામી ઝાડીમાં થઈને નીકળી જ !

બાઝકો — આપ રે ! કુમાર, મૂંચો એ ઘોડો ! શસ્ત્રધારીઓની પેલી ટુકડીઓ પોતાનાં શસ્ત્ર ચમકાવી, તમારા તરફ ડોળા કાઢી રહી છે. આપણો આશ્રમ ઘણો દૂર છે. માટે ચાલો, હરણુની પેઠે છલાંગો ભરતા પલાયન કરી જઈએ.

લવ — શું શસ્ત્રો ચમકાવે છે ? તો હું પણ આ મારું ધનુષ્ય ચમકાવું ! આવી જાઓ બચ્યાઓ, તમારે માટે ચમને ઘેર જવાનો દરવાજો આ ખુલ્લો થયો !

૨

[નેપથ્યે]

‘ સૈનિકો, ગભરાશો નહિ ! યુદ્ધના સમાચાર સાંભળી, કુમાર ચંદ્રકેતુ સુમંત્ર સારથિ સહિત ભારતે ઘોડે તમારી કુમકે આવી પહોંચ્યા ! ’

[હાથમાં ધનુષ્ય સાથે રથમાં બેસી, આશ્ચર્ય, હર્ષ અને ઉત્કંઠા બતાવતો કુમાર ચંદ્રકેતુ પ્રવેશ કરે છે.]

ચંદ્રકેતુ — આર્ય સુમંત્ર, સતત ટંકારવ કરતા ધનુષ્ય વડે લશ્કર ઉપર બાણ વરસાવતા, તથા ગુસ્સાથી તપી ગયેલા મુખવાળા, આ વીર બાળકને જોઈને મને એમ લાગ્યા કરે છે કે, એ જાણે રઘુવંશનો જ કોઈ અજ્ઞાત કુણુગો તો નથી ને ?

સુમંત્ર — આયુષ્મન, એને જોઈ મને પણ વિશ્વામિત્રનો યજ્ઞ ભાગનાર દાનવોનો સંહાર કરવા તત્પર થયેલા ધનુર્ધારી રામચંદ્ર જ યાદ આવે છે !

ચંદ્રકેતુ — એના એકલાના ઉપર આટલા બધા માણસો તૂટી પડ્યા છે, એ શરમાવા જેવું છે.

સુમંત્ર — વત્સ, એટલા ભેગા મળ્યાં છે તોપણ કશું કરી શકતા નથી, તો એકલદોકલની તો વાત જ શી ?

ચંદ્રકેતુ — આર્ય, ઉતાવળ કરો ! ઉતાવળ કરો ! એણે તો આપણા માણસોનો કચ્ચરધાણ કાઢવા માંડ્યો !

સુમંત્ર — [સ્વગત] એ શૂરા સાથે બાળક ચંદ્રકેતુને કેમ લડવા દેવાય ? [વિચારીને] પણ હું ઇક્ષ્વાકુ કુલમાં જ ઘરડો થયો; સામે આવેલા યુદ્ધમાંથી તેને પાછો પણ શેં વળાય ?

ચંદ્રકેતુ — [વિસ્મય, લજ્જા અને અકળાટ સાથે] ધિક્કાર છે ! મારું લશ્કર ચોતરફ નાસવા લાગ્યું !

સુમંત્ર — [રથ પૂરપાટ દોડાવીને] આયુષ્મન, હવે એ તમારું બોલવું સાંભળી શકે તેટલો નજીક આવ્યો છે.

ચંદ્રકેતુ — [યાદ કરતો] આર્ય, આપણને તેડવા આવેલાઓએ તેનું નામ શું કહ્યું હતું ?

સુમંત્ર — લવ.

ચંદ્રકેતુ — વીરા લવ, એ ભાગતા સૈનિકો ઉપર હાથ બતાવવાનું રહેવા દે. આ હું આવી પહોંચ્યો. વીરે વીર સાથે જ લડવું જોઈએ.

સુમંત્ર — કુમાર, જુઓ ! જુઓ ! તમારા બોલ સાંભળી એ સૈનિકોને છોડી તરત જ પાછો ફર્યો.

[બિભરાતે પરાક્રમે, ઉદ્ધત પગલાં ભરતો લવ પ્રવેશ કરે છે.]

લવ — શાબાશ, રાજપુત્ર, શાબાશ ! ખરેખર, તું સાચો ઇક્ષ્વાકુવંશી છે. તેથી હું તરત પાછો આવ્યો છું.

[નેપથ્યમાં કોલાહલ થાય છે.]

લવ — [ત્વરાથી અવળો ફરી] શું! હમણું તો મેં ભગાડી મૂક્યા હતા; છતાં મારી પાછળ દોડી આવ્યા છો? લો ત્યારે લેતા જાઓ!

ચંદ્રકેતુ — રે રે કુમાર, તારા અદ્ભુત ગુણો વડે મેં તને મારો સખા માન્યો છે. એટલે એ બધા મારા માણસો હવે તારા બન્યા છે. તેમને હવે તારાથી ન મરાય. તારે તારા બળની પરીક્ષા કરવી હોય, તો મારી સાથે જ કર.

લવ — [ખુશ થઈ] સૂર્યવંશી પ્રતાપી રાજકુમારની વાણી કેવી મીઠી તેમ જ તીખી છે? તો આ લોકોને પરતા મૂકી, એની પાસે જ જાઉં.

[ફરી નેપથ્યમાં કોલાહલ થાય છે.]

લવ — [ક્રોધ અને ઘૃણાથી] આહ! આ દુષ્ટો મને હિરાન જ કર્યા કરવાના. [તેમના તરફ વળે છે.]

ચંદ્રકેતુ — અરે રાજાઓ, હાથી ઘોડા અને રથમાં બેસી, કવચો વીંટેલા શરીરે, તમે સૌ ભેગા મળી, આ એકલા પગપાળા ચર્મધારી બાળક ઉપર તૂટી પડો છો, એ તમારે ને મારે લાજવા જેવું છે.

લવ — [અકળાઈને] શું મારી દયા ખાય છે? [ઉતાવળે વિચાર કરીને] ઠીક છે; એ લોકોને જૂઠ્ઠાકાસ્ટ્ર વડે ઊંઘમાં નાખી દઉં.

સુમંત્ર — આપણા સૈનિકોનો અવાજ અગ્નિનક શાંત થાથી થઈ ગયો?

લવ — હવે આ બહાદુરની બળર લઉં.

સુમંત્ર — [ગભરાઈને] વત્સ, આણે જૂઠ્ઠાકાસ્ટ્ર છોડ્યું લાગે છે!

ચંદ્રકેતુ — એમાં શો સંદેહ છે? જુઓને, આખું સૈન્ય ચીતરું હોય તેવું સ્થિર બની ગયું છે!

સુમંત્ર — વત્સ, સાવધાન થાઓ! હવે તે તમારા તરફ આવે છે.

વંને કુમાર — [એકબીજા તરફ જોઈને] આને દેખીને આટલું વહાલ કેમ ઊભરાય છે ? [પ્રેમભરી નજરે એકબીજા તરફ જોઈને] કોઈ પૂર્વજન્મનો જૂનો સંબંધ હશે, કે એકબીજા વચ્ચે કોઈ અબાણ્યું સગપણ હશે, કે એકબીજાના ગુણો અતિશય મળતા આવવાને કારણે આમ થતું હશે ?

ચંદ્રકેતુ — આર્ય સુમંત્ર, હું રથમાંથી નીચે ઊતરું છું.

સુમંત્ર — શા માટે ?

ચંદ્રકેતુ — એક તો આ વીર પુરુષના માનની ખાતર; અને બીજું ક્ષત્રિય ધર્મનું પાલન કરવા ખાતર. રથમાં બેઠેલાઓ પગપાળા સાથે લડે નહિ, એમ શાસ્ત્રકારો કહે છે. આપનો શો મત છે ?

સુમંત્ર — [સ્વગત] ભારે મુશ્કેલીમાં આવી પડ્યો. જે ધર્મ છે, તેની મના પણ મારા જેવાથી શી રીતે કરાય ? અને જેમાં જીવનું જોખમ છે, એવું સાહસ પણ ચંદ્રકેતુને કેમ કરવા દેવાય ? [પ્રગટ] આયુષ્મન, તારું કાર્ય ધર્મ અનુસાર છે.

[અનુષ્ટુભ]

ન્યાય એ યુદ્ધ કેરો છે, એ જ ધર્મ સનાતન;

એ જ છે રઘુસિંહોની વીરચારિત્રપદ્ધતિ.

લવ — કુમાર, તું રથમાં બેઠો જ શોભે છે. વધારેપડતો વિનય કરવાની જરૂર નથી.

ચંદ્રકેતુ — ત્યારે તું પણ બીજા રથમાં બેસ.

લવ — [સારથિને] આર્ય, રાજકુમારને રથમાં પાછા બેસાડો.

સુમંત્ર — તો તું પણ ચંદ્રકેતુનું કહેવું રાખ.

લવ — પોતપોતાને જોઈતા સાધન માટે બીજાએ આગ્રહ કરવાનો શો હોય ? પરંતુ હું તો અરણ્યમાં રહેવાવાળો, એટલે મને રથમાં બેસીને લડવાની ટેવ નથી.

સુમંત્ર — વત્સ, તને અભિમાન કરતાં આવડે છે, તેમ સૌજન્ય ઘાળવતાં પણ આવડે છે. તને જો રાજા રામચંદ્ર જુઓ, તો તેમનું હૃદય સ્નેહથી દ્રવી જાય.

લવ — ચંદ્રકેતુ, એ રાજર્ષિ' બહુ રૂઠા સજ્જન છે, એમ સાંભળવામાં આવ્યું છે. મારે પણ તેમના પ્રત્યે આદરભાવ જ છે. તેવા ગુણી પ્રત્યે કેને આદર ન હોય? પરંતુ, આ તો અશ્વરક્ષકો-એ તમામ ક્ષત્રિયોને નીચાબોલું થાય તેવું કહ્યું, એટલે હું ચિડાઈ ગયો.

ચંદ્રકેતુ — શું તમારાથી રાજા રામચંદ્રના પ્રતાપની સ્તુતિ પણ ન બમાઈ?

લવ — એની વાત પછી. પ્રથમ તો હું જ તને પૂછું છું કે, રઘુરાજ રામચંદ્ર તો નિરહંકારી છે એમ સાંભળ્યું છે. તો પછી તેમના અનુચારો એવી કડવી વાણી કેમ બોલે? જાણતો નથી કે, ઋષિ-ઓએ તેવી વાણીને જ સર્વ વેરનું મૂળ કહી છે; તથા મધુર, શુદ્ધ અને નિર્દોષ વાણીને જ સર્વ કલ્યાણોનું મૂળ કહી છે? તેં એમ પૂછ્યું કે, રામચંદ્રના પ્રતાપની પણ ઈર્ષ્યા આવી? તો હું પૂછું છું કે, મુલકભરનું શૂરાતન શું એમનામાં જ આવી ભરાયું છે?

સુમંત્ર — તું ઇક્ષ્વાકુવંશી રામચંદ્રદેવને જાણતો નથી; એટલે વાત ત્યાંથી જ પડતી મૂક. તેં સૈનિકોને ભગાડી મૂકીને ભારે પરા-ક્રમ દેખાડ્યું એની ના નથી; પરંતુ તેથી પરશુરામનો ગર્વ ઉતારનાર રામચંદ્રદેવની હોડ બકવાની જરૂર નથી.

લવ — [સહાસ્ય] આર્ય, તેમણે પરશુરામને ડાર્યા, એમાં શું ભારે કરી નાખ્યું? ગ્રાહ્યોનું બળ વાણીમાં રહેલું કહેવાય છે, અને ક્ષત્રિયોનું બાહુમાં. એકાદ શસ્ત્રધારી ગ્રાહ્યોને દબાવી દેવો, એ ક્ષત્રિયને માટે બહાદુરીની વાત છે શું?

ચંદ્રકેતુ — [અકળાઈને] આર્ય સુમંત્ર, રહેવા દો સવાલ જવાબ. આ કોઈ નવીન જ પુરુષાવતાર છે, કે જેને મન ભગવાન પરશુરામ પણ કાંઈ ચીજ નથી, તથા જગતને અભયદાન દેનાર રામચંદ્રદેવનાં પવિત્ર ચરિત્રોને પણ જે જાણતો નથી.

લવ — વાહ, રઘુપતિનાં ચરિત્રો અને મહિમા કોણ નથી જાણતું? મોટા કહેવાતાઓની વાત ન કરવામાં જ શોભા છે. વાલીનો તેમણે છુપાઈને કરેલો વધ કોણ નથી જાણતું?

ચંદ્રકેતુ — અરે, પૂજ્ય રામચંદ્રદેવની નિંદા કરનારા, બેશરમ! બાલતાં છોક જ છકચો શું?

લવ — ઓહો, મારી સામે કોણ કાઢવા માંડ્યા ને!

સુમંત્ર — અરે, આ બે તો હવે હાથથી ગયા.

લવ — ચાલ ત્યારે, લડતાં ફાવે તેવી જગાએ જઈએ.

[સર્વે જાય છે.]

૩

[ઉન્નવળ વિમાનમાં બેઠેલું વિદ્યાધરનું જોડું પ્રવેશ કરે છે.]

વિદ્યાધર — [નીચે જોઈને] અહો! સૂર્યવંશના આ બે કુમારો વચ્ચે વિના કારણ શું આ ભયંકર યુદ્ધ મચી રહ્યું છે! એમના મોં ઉપર ક્ષત્રિયતેજ અળહળી રહ્યું છે. એમનાં પરાક્રમ જોઈને દેવદાનવ સર્વે વિસ્મયથી દિગ્મૂઢ જેવા થઈ રહ્યા છે.

વિદ્યાધરી — અરે! એટલામાં આકાશ અચાનક ચમકી ઊઠેલી વીજળીઓના ચમકારાથી પીળું થઈ ગયું હોય તેમ કેમ દેખાય છે?

વિદ્યાધર — (વિચારીને) અહો! સમજાયું, સમજાયું. એ તો લક્ષ્મણકુમાર વીર ચંદ્રકેતુએ અગ્ન્યસ્ત્ર મૂક્યું, તેમાંથી આ અગ્નિ વર્ષી રહ્યો છે.

વિદ્યાધરી — અરે! એટલામાં આ કાળાં વાદળ ક્યાંથી ચડી આવ્યાં?

વિદ્યાધર — એ તો કુમાર લવે મૂકેલા વારુણાસ્ત્રનો પ્રતાપ! અહો! ઉપરાઉપરી વરસતાં આપટાંથી અગ્નિનો ધસારો શાંત થઈ ગયો!

વિદ્યાધરી — ઠીક થયું.

વિદ્યાધર — પણ જો તો ખરી! આ ચંદ્રકેતુએ વાયવ્ય અસ્ત્ર છોડ્યું! પ્રલયકાળના પવનોની પેઠે સૂસવતા વાયુએ ક્ષણમાત્રમાં એ બધાં વાદળ ક્યાંય ઉરાડી દીધાં!

વિદ્યાધરી — જુઓ તો ખરા ! ઉતાવળે હાથ ઊંચા કરી, હુપકાનો છેડો હલાવી, યુદ્ધ થંભાવવાનું સૂચવતા, આ કોણ વિમાન લઈને જે કુમારોની વચ્ચે ઊતર્યા ?

વિદ્યાધર — [જોઈને, સહર્ષ] હાથ ! એ તો શંભુકને મારી રઘુપતિ રામચંદ્ર પાછા આવ્યા લાગે છે. હવે આ દારુણ યુદ્ધ થંભશે. રામચંદ્ર કે લવ એકબીજાને ઓળખતા નથી; પરંતુ એ પિતાપુત્રનો પહેલી વાર થતો મેળાપ અવશ્ય દર્શનીય થશે. ચાલ, આપણે તે તરફ જઈએ.

[ખંતે જાય છે.]

સ્વાધ્યાય

૧. મહાકવિ ભવભૂતિના સંસ્કૃત નાટક ‘ઉત્તરરામચરિત’નો ગુજરાતી અનુવાદ સ્વં સાક્ષર શ્રી મણિભાઈ નમુભાઈ દ્વિવેદીએ કર્યો છે. આ પ્રસંગ તે નાટકમાંથી તારવ્યો છે.

આ પ્રસંગ પરથી જો જિજ્ઞાસા જાગે, તો ‘ઉત્તરરામચરિત’ વાંચજો.

૨. તે જમાનાની સુદ્ધપદ્ધતિ તરફ ધ્યાન દો.

પ્રશ્નો

૧. અશ્વમેધ યજ્ઞ શું કામ ને ક્યારે થતો એ જાણો છો ?

૨. શા કારણે લવ લડવા લાગી ગયો ?

૩. તેને રામ સાથેના પોતાના સંબંધની ખબર શાથી નહોતી ?

વ્યાકરણ

જી ખીજો પુરુષ સર્વનામ ‘તું’ નાં સાતે વિભક્તિનાં રૂપોમાં થતો ફેરફાર હવે જુઓ —

વિભક્તિ	એકવચન	બહુવચન
૧.	તું	તમે (તમે)
૨.	તને	તમને
૩.	તેં	તમે
૪.	તને	તમને
૫.	તારાથી	તમારાથી
૬.	તારો — રી — ડું	તમારો — રી — ડું
૭.	તારામાં	તમારામાં

શિક્ષકોને

૧. પાઠોનાં વાક્યોમાંથી 'તું' નાં વિભક્તિ-રૂપો ઓળખી બતાવવા વિદ્યાર્થીઓને કહેવું.

૨. અશ્વમેધ યજ્ઞ ચક્રવર્તી પદ પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છનાર રાજા જ કરતો. તે માટે એક ઘોડો છૂટો મૂકવામાં આવતો. પાછળ લશ્કર રહેતું. જે રાજાને એ વાત માન્ય ન હોય, તે એ ઘોડાને બાંધી દે અને લશ્કર સાથે લડે. આ બધી વાત કહેવી. યુધિષ્ઠિરે કરેલો રાજસૂય યજ્ઞ પણ આવો જ યજ્ઞ હતો.

૩. છાકરાઓ આ પાઠ છટાથી સંવાદની પેઠે વાંચી શકે — ભજવી શકે.

૪. અસ્ત્ર અને શસ્ત્ર વચ્ચેનો ભેદ સમજાવો. અસ્ત્ર એટલે ફેંકવાનું — છાડવાનું હથિયાર; શસ્ત્ર એટલે હાથમાં પકડીને વાપરવાનું હથિયાર.

અધરા શબ્દો

કવચધારી [સં.] = કવચ — ખખટર

પહેરનાર (યોદ્ધાઓ)

પરાભવ [સં.] = પરાજય; હાર

નેપથ્ય [સં.] = રંગભૂમિનો પડદા

પાછળનો ભાગ

વીરધોષણા [સં.] = વીરની ગર્જના

વિજયપતાકા [સં.] = વિજય સૂચનાર પતાકા — ધ્વજ

નક્ષત્રી = ક્ષત્રિયો વિનાની

તમા [અ.] = પરવા

રોહિત [સં.] = લાલ

ચાંપલું = ચિખાવલું; દોઢડાલું

કુમક [તુર્કી] = મદદ

ટંકારવ = ધતુષ્પતી દોરીતો અવાજ

છદ્યાકુકુલ [સં.] = સૂર્યવંશી રાજા

છદ્યાકુતું કુલ (તેમાં દશરથ, રામ વગેરે થયા)

ચર્મધારી [સં.] = (મૃગ, વાઘ વગેરેનું) ચામડું પહેરનાર

રઘુસિંહ [સં.] = રઘુરાજાના વંશમાં

ઉત્પન્ન થયેલો વીર; રઘુપતિ

વીરચારિત્રપદ્ધતિ [સં.] = વીર

પુરુષોના જીવનની રીત

સૌજન્ય [સં.] = સન્મનતા; ભલ-મનસાઈ

દ્રવણું = ઓગળવું; પીગળવું

નીચાંજોણું = જેને માટે નીચું જોવું પડે એવું — શરમાવનારું હોય તે

અનુચર [સં.] = દાસ; નોકર

ડારણું = ડરાવણું

પુરુષાવતાર [સં.] = પુરુષનો અવતાર; અગ્રજ પુરુષ

દિગ્મૂઢ [સં.] = દિશા ન સૂઝે એવું થયેલું; ચકિત

અગ્ન્યસ્ત્ર [સં.] = અગ્નિ વરસાવતું અસ્ત્ર

વારુણસ્ત્ર [સં.] = વરુણનું — જળના દેવનું અસ્ત્ર

વાયવ્ય અસ્ત્ર [સં.] = વાયુનું — પવનનું અસ્ત્ર

३७

‘ कवि शामल कुहे उत्तर लख्यो ’

१

कोण पृथ्वीथी प्रौढ ? कोण अणुथी नानो ?
कोण पवनथी पहेल ? कोण देवोथी दानो ?
कोण इंदुथी विमळ ? कोण अग्निथी तातो ?
पयथी उज्ज्वळ कोण ? कोण मदिराथी मातो ?

वळी कवण तेज तरणि थकी ? कोण शर्कराथी गळी ?
कवि शामळ कहें, उत्तर लखो, तो तो प्होंचे मन रळी. १

कवण तरणथी तुच्छ ? कवण मणिथी छे मोंघो ?
स्वर्णथी शोभे कवण ? कवण कुशकाथी सोंघो ?
कवण बरासथी बहेंक ? कवण काजळथी काळो ?
कवण लोहथी कठण ? कवण बाळकथी बाळो ?

वळी कवण वींछीथी वेदना ? कवण सरवथी छे गळी ?
शामळ, मेलुं शुं मेशथी ? कहो तो प्होंचे मन रळी. २

२

‘ उत्तर लख्यो ’

महीथी मोटुं दान, अणुथी लोभी नानो;
पवनथी पहेलुं मन, विवेक देवोथी दानो,
चंद्रथी निर्मळ क्षमा, क्रोध अग्निथी तातो;
दूधथी ऊजळो यश, अमल मदिराथी मातो;

छे तेज तरणिथी नेत्रनुं, गरज साकरथी छे गळी;
शामळ कहे उत्तर लख्यो, प्होंची तेनी मन रळी. ३

તૃણથી જાચક તુચ્છ, મણિથી સદ્ગુણ મોંઘો;
 સ્વર્ણથી શોભે સપૂત, ગરીબ કુશકાથી સોંઘો;
 કીર્તિ વરાસથી વહેક, કપૂત કાજલથી કાઢો;
 સૂમ લોહથી કઠળ, અજ્ઞ બાલકથી બાઢો;
 દુર્વચન બીંછીથી વેદના, મિષ્ટ વાણી સૌથી ગઢી;
 છ કલંક મેલું મેશથી, પહોંચી તેની મન રઢી. ૪

સ્વાધ્યાય

૧. સંસ્કૃત સાહિત્યથી માંડીને આ રીતે સવાલ અને જવાબની પદ-
 રચનાઓ ચાલી આવે છે. શામળની આવી બીજી ધણી રચનાઓ છે. તે જોવી.

૨. આવા સવાલ જવાબોમાં સૂત્રાત્મક શૈલી હોય છે; તથા જવાબ
 ધણી વાર અમુક દૃષ્ટિથી જ સચોટ રીતે આપેલો હોય છે. તે અધુનું સમજવું.

વ્યાકરણ

જા ત્રીજો પુરુષ સર્વનામ 'તે'નાં સાતે વિભક્તિનાં રૂપોમાં થતો
 ફેરફાર હવે જુઓ :—

વિભક્તિ	એકવચન	અહુવચન
૧.	તે	તેઓ
૨.	તેને	તેમને, તેઓને
૩.	તેણે	તેમણે, તેઓએ
૪.	તેને	તેમને, તેઓને
૫.	તેથી, તેનાથી	તેમનાથી, તેઓથી, તેઓનાથી
૬.	તેનો-ની-નું	તેમનો-ની-નું, તેઓનો-ની-નું
૭.	તેમાં	તેમનામાં, તેઓમાં, તેઓનામાં

જા આ પ્રમાણે 'આ', 'પોતે', 'તું', 'તેણે', 'તેઓ', 'આપ' વગેરે
 સર્વનામોનાં વિભક્તિનાં રૂપ સમજવાં.

શિક્ષકોને

૧. સવાલનો જે જવાબ છે, તે કેવી રીતે લાગુ પડે છે, તે વિદ્યાર્થીઓ બરાબર
 સમજે તે જોવું.

૨. રાજ ભોજ અને કવિ કાલિદાસ, બાદશાહ અને બિરબલ, વગેરેના સવાલ-
 જવાબનું ચાતુરીભર્યું આવું ધણું લોકસાહિત્ય પણ છે. તેમાં એક પ્રકારનું હાજર-
 જવાબીપણું રહેલું હોય છે.

અધરા શબ્દો

પ્રૌઢ [સં.] = મોટું; ગૌરવશાળી
 અણુ [સં.] = કોઈ પદાર્થનો અતિ
 ઝીણો કણ
 દાનો = ડાહ્યો; સમજી
 તાતું = તેજસ્વી
 માતું = મદમત
 તરણિ [સં.] = સૂર્ય

રળી = હરખ (ર) હોંશ; કોડ
 ખરાસ = કપૂરમાં મેસાલો નાખી
 બનાવેલો એક સુગંધીદાર પદાર્થ
 બાળો = બાળક; નાદાન; અણુસમજી
 અમલ = અમલદારી-સત્તાનો કેદ
 સૂમ = કંજૂસ; કૃપણ
 અજ [સં.] = અજ્ઞાન; મૂર્ખ

૩૮

‘પુતાબા-શિયોબા’

જાપાન દેશની આ વાત છે. એક ભારે ભુલકણો છોકરો હતો. ભુલકણો તો એવો કે પોતાનું નામ સુધ્યાં ભૂલી જાય !

ખીજી રીતે છોકરો બહુ સારો હતો. તેની માએ તેને ખૂબ લાડ લડાવીને ઉછેર્યો હતો, અને ખાઈપીને તે હૃદયપુષ્ટ થયો હતો. તેનું ભરાવદાર અને સુડોળ શરીર જોઈ સૌ કોઈ રાજી થતું. તેનું મન પણ એવું જ ચોખ્ખું અને નિખાલસ હતું. જૂઠું બોલવું, કોઈને છેતરવું, એવું કશું અપલક્ષણ એનામાં નહોતું. પણ એક વાતે તે અધૂરો હતો : એની યાદદાસ્ત સારી નહોતી; કશી પણ વાત — પોતાનું નામ સુધ્યાં ! — કલાક પછી તે વીસરી જતો !

તે નાનો હતો એવામાં તેની મા મરી ગઈ. મા સિવાય ખીજે કોઈ એને આધાર હતો નહિ. એટલે છોકરાએ વિચાર કર્યો, લાવને ત્યારે ગુરુને ઘેર રહેવા જાઉં. એવો વિચાર કરીને તે એક ગુરુને ત્યાં ગયો અને પ્રણામ કરીને તેમની સામે બેસો.

ગુરુ : કેમ આવ્યો, છોકરા ?

છોકરો : આપનો શિષ્ય થવું છે.

ગુરુ : તારું નામ શું ?

છોકરો માથું ખંજવાળવા લાગ્યો; તે પોતાનું નામ ભૂલી ગયો હતો !

‘મહારાજ, મને યાદ નથી. રજા આપો તો મારા ગામમાં જઈને પૂછી આવું.’

ગુરુ : ઠીક; જા, પૂછીને જલદી આવ.

છોકરો ગુરુઘરથી ગામ જવા ઊપડ્યો. ત્યાં જઈને તેના જૂના પડોશીને નામ પૂછીને નીકળ્યો. પણ ગુરુઘર પહોંચતા સુધીમાં પાછો એ તો વીસરી ગયો ! અને વીસરી ગયાની ખબરે તેને ન રહી ! તે ગુરુ પાસે આવી પહોંચ્યો.

ગુરુ : કેમ બેટા, નામ પૂછી આવ્યો ?

છોકરો : હા મહારાજ; પણ રસ્તામાં જ પાછો ભૂલી ગયો. હવે તો કૃપા કરીને એમ જ કરો કે, આપ જ મારું નવું નામ પાડો. અને મારી આપને વિનંતી છે કે, મારાં બે નામ પાડો, જેથી એક ભૂલી જઈ તોપણ બીજું કામ આવે.

ગુરુ : ઠીક બેટા, તારું એક નામ ‘કુતાબા’ અને બીજું ‘શિયોબા’ પાડું છું. હવે તે ખરાબર યાદ રાખજો.

છોકરો : મહારાજ, એક બીજી કૃપા ન કરો ? આપ મારાં બે નામ આ મારા ઉપરણાને બે છેડે ન લખી આપો ? હું ભૂલી જઈ તો ગમે તે એક છેડે જોઈ લેવાય.

ગુરુ : ઠીક યુક્તિ છે. લાવ લખી આપું.

એમ કહીને ગુરુજીએ, પાસે શાહીનો ખડિયો ને કલમ હતાં તે લઈ, બે નામ એના ઉપરણાને છેડે લખી આપ્યાં.

‘કુતાબા’ અને ‘શિયોબા’ જાપાની લાપાના શબ્દો છે. પહેલાનો અર્થ થાય છે, ‘પૂરતું છે’, ‘બહુ થયું’, ‘બસ’; બીજાનો અર્થ થાય છે, ‘વધારેની શી જરૂર?’ — ‘વધારે જરૂરનું નથી.’

નામ મળ્યાં એટલે કુતાબાએ તો એમનું લાગલાગટ રટણ જ કરવાનું રાખ્યું, કેમ કે રખેને ભૂલી જવાય ! એટલે સવાર, ખપોર,

સાંજ, જ્યારે જુઓ ત્યારે, આ નવો વિદ્યાર્થી એક જ પાઠ ગોખતો હોય — ‘કુતાબા-શિયોબા’, ‘કુતાબા-શિયોબા.’ ફરવા જાય કે રમવા જાય, ખાતો હોય કે પીતો હોય, એ તો એક જ વાતનું રટણ કર્યા કરે : ‘કુતાબા-શિયોબા,’ ‘કુતાબા-શિયોબા.’

એક વાર એણે એક મોટો સુંદર પર્વત જોયો, તેથી તેને આનંદાશ્ચર્ય થયું, અને એ બોલી ઊઠ્યો, ‘કુતાબા-શિયોબા,’ ‘કુતાબા-શિયોબા.’ કોઈ જંગલી જનાવર કે બીક લાગે એવું કંઈ જુએ, ત્યારે પણ એ જ ઉદ્ગાર કાઢે, ‘કુતાબા-શિયોબા’ ! આ ઉદ્ગાર એને તો બધી જગાએ કામ લાગે ! એક વાર તેણે મીઠાઈ વહેંચાતી જોઈ; આનંદથી તે કૂદવા લાગ્યો; ને સાથે શું બોલતો હશે ? ‘કુતાબા-શિયોબા’, ‘કુતાબા-શિયોબા’ !

એક દહાડો એ પ્રવાસે નીકળ્યો. ચાલતાં ચાલતાં રસ્તામાં એક નદી આવી. જાપાનમાં દરેક નદી આગળ તે નદીનું નામ, કયાંથી તે પાર કરી શકાશે તે જગા, તેની ઊંડાઈ, વગેરે માહિતી આપતાં પાટિયાં રાખવામાં આવે છે. કુતાબાએ નદીનું પાટિયું વાંચી જોયું. પાણી બહુ ઊંડું છે એવું નહોતું લખ્યું. એટલે ‘કુતાબા-શિયોબા’ એવું ગોખતો ગોખતો એ તો નદીમાં ઊતર્યો. આગલે દિવસે વરસાદ થયેલો, તેથી નદીમાં પાણી વધ્યું હતું, તે આ ભુલકણુ ભાઈસાહેબે ન જોયું. થોડે જ જતાં નદીમાં એક ખાડા જેવું આવ્યું ત્યાં ભાઈનો પગ લપસ્યો, અને તેની સાથે ઊંડા પાણીમાં પહોંચી ગયા ! વરસાદથી નદીમાં બેએક માથોડાં પાણી થઈ ગયું હતું. કુતાબા એકદમ હાથપગ વીંઝવા લાગ્યો અને ગમે તેમ કરીને સામે પાર તરી ગયો. પણ જીવ બચાવવાની ઘાંટીમાં પોતાના નામનો મંત્ર જપવાતું રહી ગયું હતું. એટલે તે બહાર આવ્યો ત્યારે એને નામ યાદ નહિ ! હવે શું કરવું ? ઉપરણું જોઈ એને થયું કે, શી ફિકર છે ? ઉપરણા પર લખ્યું જ છે ને ! પણ ઉપરણાનો છેડો લઈને જુએ છે તો નામ ન મળે ! બીજો છેડો જોયો; ત્યાં પણ નામ ન મળે ! પાણીમાં પલંગવાથી કાચી શાહી વડે લખેલું નામ ધોવાઈ ગયું હતું.

કુતાબાએ વિચાર કર્યો, ‘અરે, આની પર નામ હતું તે ક્યાં ગયું? નદીમાં ઊતર્યો ત્યારે હતું ને આ પાર આવું છું તો નામ ન મળે! નદી આ નદી મારાં બેઉ નામ ચોરી ગઈ.’ અને નદી ભણી ડાળા કાઢીને તે કહેવા લાગ્યો, ‘ચોરીને ક્યાં લઈ જવાની છે? હમણાં તારે તળિયેથી ખોળી કાઢું છું.’ એમ કહીને એણે તો પોતાની વાંસની ટોપી ભરી ભરીને નદી ઉલેચવા માંડી! ખાલી કરી નાખે એટલે નામ તળિયે પડ્યાં જ હશે ને!

આ નદીમાં માતી પાકતાં હતાં. એક માણસે તે કાઢવાનો ઇબ્જરો રાખ્યો હતો. તે ઇબ્જરદારનો ચોકીદાર, કાંઠા પર એક ટેકરો હતો, ત્યાં ચોકી કરતો બિભો હતો. તેણે કુતાબાને નદીમાં બિભો બિભો પાણી ઉલેચતો જોયો. એટલે તેણે નીચે આવી તરત જ કુતાબાને પકડ્યો : ‘ચોર, શું કરે છે? નદી અમારી છે. તું શેનો માતી કાઢે છે?’

કુતાબા : શું કહ્યું? નદી તારી છે?

ચોકીદાર : હા હા; અમારી છે. અમારા શેઠે એનાં માતીનો ઇબ્જરો રાખ્યો છે.

કુતાબા : ‘એમ! ત્યારે તો તું જ મારાં નામનો ચોર છે. નદી પાર કરતો હતો ત્યાં તારી નદીએ આ મારા ઉપરણા પર નામ હતાં તે ચોરી લીધાં, ને વળી મને ચોર કહે છે? તું તો ચોર કોટવાળાને દંડે એવું કરે છે! લાવ મારાં નામ.’ એમ બોલીને કુતાબાએ લાગણું જ પેલા ચોકીદારનું ગળું પકડ્યું અને બે ચાર લાતો લગાવી કહ્યું, ‘નામ આપીશ તો જ છોડીશ, નહિ તો મર્યો જાણુ!’

ગળું ઢબાતાં અને લાતો પડતાં જ ચોકીદારના તો હોશકેશ બિડી ગયા. લઈ કુતાબાને જોઈ તે તો ડરી જ ગયો, અને એનાથી બોલાઈ ગયું, ‘કુતાબા - શિયોબા’ — ‘બહુ થયું; હવે વધારેની જરૂર નથી.’

‘કુતાબા - શિયોબા’ શબ્દ સાંભળતાંવેંત કુતાબાને પોતાનું નામ મળી ગયું. અને ‘કેવું આપી દીધું? આવ્યો તો મને ચોર

કહેવા !' એમ કહી તેણે તેનું ગળું છોડી દીધું, અને 'કુતાબા - શિયોબા' 'કુતાબા-શિયોબા' રટતો રટતો તે પોતાને પંથે આગળ આદ્યો ગયો.

સ્વાધ્યાય

૧. જાપાનની આ વાર્તા શાંતિનિકેતનવાળા આચાર્ય શ્રી. ક્ષિતમોહન સેને લખેલી છે. એ ભુલકણા નિર્દોષ છોકરાની વાત વાંચી તમને જરૂર આનંદ થશે.

૨. તમે ભુલકણાપણાનો કોઈ હાસ્યજનક પ્રસંગ અનુભવ્યો છે ? તમારી જાત ઉપર તે વખતે તમને હસવું આવ્યું છે ?

૩. પોતાનું નામ યાદ રહે તે માટે કુતાબા-શિયોબાએ શા શા ઉપાયો કર્યા ? તેનું શું પરિણામ આવ્યું ? તે નદી શું કામ ઉલેચવા લાગ્યો ?

શિક્ષકોને

[૧. વ્યાકરણ]

૧ સાત વિભક્તિઓનો, તેમના ઉપયોગ અને પ્રત્યયોનો સામાન્ય પરિચય થાય એટલું નેહું. દરેક વિભક્તિના જુદા જુદા અર્થોની વિગતમાં અત્યારે ઊતરવું નહિ.

૧ પુરુષવાચક સર્વનામોનાં ૩૫ વિભક્તિઓ વખતે બદલાય છે. પરિચયથી તે ઓળખતાં આવડે એ નેહું.

[૨. ઇતર]

૧. જાપાન દેશનો સામાન્ય પરિચય આપવો. એ એશિયા ખંડનો દેશ છે, ત્યાં બૌદ્ધ ધર્મ ચાલે છે. ચીનની પેઠે એ પણ એ રીતે આપણો સંબંધી દેશ છે.

૨. પોતાની મુશ્કેલીને હસી કાઢતાં આવડે તો જીવન હળવું બને. હાસ્ય એ દુઃખશોકનું ભારે ઔષધ છે. નિર્દોષ વિનોદવૃત્તિ વિદ્યાર્થીઓમાં પ્રગટે એ નેહું.

અધરા શબ્દો

હૃષ્ટપુષ્ટ = પકું; લક; જાકું ને મજબૂત

સુડોળ = ઘાટીલું; શોભીતું

અપલક્ષણ = નહારું લક્ષણ; દુરાચરણ

યાદદાસ્ત = યાદ રાખવાની શક્તિ;

સ્મરણશક્તિ

ઉપરાણું = ખેસ; પિંછોડી

રટણ = રટવું; ગોખવું તે-વારેવારે

બોલીને યાદ કરવું તે

માથોકું = માથું ડૂબે તેટલું ઊંડાણ

ઘાંટી = મુશ્કેલીનો-ખારીક વખત;

કટોકટી

ખજારો = ઠરાવેલી શરત પ્રમાણે

કોઈ હક્કનો એકહથ્થુ ભોગવટો;

ઠેકો; કોન્ટ્રેક્ટ

હોશકોશ = ભાન; મનનું ઠેકાણું

૩૯

ઝાડ અને છોડવા

૧

ઝાડ અને છોડવા આપણી પેઠે શ્વાસ લે છે. દુનિયામાં માણસોની સંખ્યા છે તેના કરતાં ઝાડ અને છોડવાની સંખ્યા વધારે છે. વનસ્પતિનું રાજ્ય જગતમાં મોટામાં મોટું છે. તેથી જ્યારે તમે છોડ કે ઝાડ સામે જુઓ, ત્યારે તમારે યાદ રાખવું જોઈએ કે, તમે જગતની એક બહુમતીની આગળ ઊભા છો. માણસનું મહત્ત્વ, સરવાળે જોતાં, વનસ્પતિના જેટલું નથી. જો જગતમાં બહુમતવાદી વ્યવસ્થા હોય અને તમે મત લો, તો ઝાડ જ જીતી જાય.

માણસને ડુબાડી દેવામાં આવે અથવા તો તેનું નાક ને મોં બંધ કરવામાં આવે, તો તે ગૂંગળાઈને મરી જાય. તેવી જ રીતે, જો ઝાડને હવા મળતી બંધ કરીએ તો, તેમનાં મૂળિયાં જમીનમાં હોવા છતાં, તેઓ મરી જાય. પણ એક ફરક છે : જે હવા આપણે બહાર કાઢીએ છીએ તેને આપણે ખરાબ હવા કહીએ છીએ, અને જેને અંદર લઈએ છીએ તેને સારી હવા કહીએ છીએ; પરંતુ આપણે માટે ખરાબ ગણાતી હવાનો ‘કાર્બન’ ઝાડોને માટે કામનો છે.

જે ખોરાક ખાઈને આપણે આપણું શરીર પોષીએ છીએ, તેને આપણે શરીરમાં ખાળીએ છીએ; જીવવાની ક્રિયામાં આપણે આપણા શરીરના માંસને ખાળીએ છીએ. તેમ બળવાથી જે ધુમાડો કે વરાળરૂપી વાયુ નીપજે છે, તેને ઉચ્છ્વાસ તરીકે બહાર કાઢી નાખીએ છીએ. આમ કાઢી નાખેલા નકામા વાયુમાં ‘કાર્બન’ કે કોલસો ભરેલો હોય છે. ઝાડ હવામાંથી આ કોલસાનું તત્ત્વ છૂટું પાડીને પોતાની અંદર સંઘરી લે છે, જે આગળ ઉપર પાછું આપણા ખાવામાં આવી શકે છે.

આપણા જોરાકમાંથી અમુક ભાગ જ આપણે પચાવીએ છીએ; બાકીનો નકામો રહેતો ભાગ મળ રૂપે બહાર ફેંકી દઈએ છીએ. એક યા બીજી રીતે તે જમીનમાં પહોંચે છે અને અંતે જમીન તેને પોતામાં મેળવી લે છે. વનસ્પતિનાં મૂળ તેને ફરી ચૂસી લે છે અને તેમાંથી કેળાં, કેરી, ટમેટાં વગેરે જેવો સરસ જોરાક બનાવે છે, કે જે ફરી આપણા ખાવામાં આવે છે.

આ રીતે, વનસ્પતિ-સમાજ અને મનુષ્ય-સમાજ વચ્ચે માતા અને બાળકના જેવો સંબંધ છે. ખરાબ અથવા વપરાઈ ચૂકેલું ગાણી આપણે જે કાંઈ ફેંકી દઈએ, તે બધાને આડ સુધારી લે છે, એમાંથી મીઠામાં મીઠી ચીજો તૈયાર કરે છે, અને માતાની પેઠે પ્રેમથી આપણને પાછી આપે છે. જગતના જીવનમાં આડપાલો કેવડો મોટો અને મધુર ભાગ ભજવે છે, તે તમે આ ઉપરથી જોઈ શકો છો.

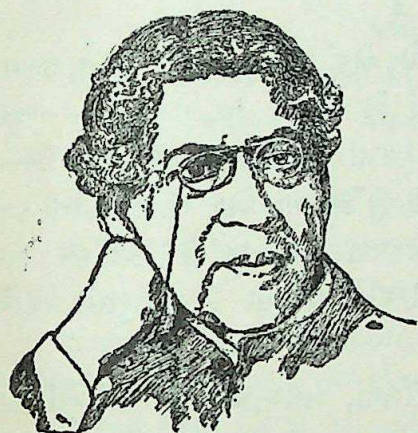
૨

શ્વાસ લેવાને માટે આપણને નાક, મોઢું અને ફેફસાં છે. આડોને શું હોય છે? તેમને સુંદર લીલાં પાન હોય છે; એ એમનાં નાક અને ફેફસાં છે. જો તમે આડનું નિરીક્ષણ કરો, તો તમને જણાશે કે, તેમનાં પાન એવી રીતે પથરાય છે કે તે વધારેમાં વધારે હવા અને સૂર્યનો પ્રકાશ લઈ શકે. તેટલા સારુ આડ ઊંચાં ને ઊંચાં વધીને, બને એટલાં અપાટાબંધ સૂર્યપ્રકાશને પહોંચવા સારુ મથે છે. તમે જો આડ નીચે કોઈ વેલો વાવો, તો તે તેની આસપાસ વીંટળાવા મથશે અને ઊંચો જશે, જેથી કરીને તે સૂર્યપ્રકાશ પામી શકે. જો તમે જંગલ કે બગીચામાં નિહાળીને જુઓ તો જણાશે કે, જે આડોને કમનસીબે બીજા આડની છાયામાં રોપાવાનું આવે છે, તે વાંકાંચૂકાં વળીને વધે છે, અને કોઈ પણ રીતે તડકો મેળવવા મથે છે. સૂર્યનો પ્રકાશ એમનો મુખ્ય જોરાક છે.

તેઓ આપણા જેટલાં જ ચેતનવાળાં છે. વળી, મરણ બાદ આપણાં શરીર તો નકામાં થાય છે, પરંતુ આડનું શરીર તો મર્યા પછી પણ ઉપયોગી છે. મનુષ્યજીવનની સરખામણીમાં વૃક્ષનું આરોગ્યમય

જીવન કેવું સુંદર હોય છે તે જુઓ. માણસ આમ તેમ રખડે છે, કુટેવો અને રોગનો ભોગ બને છે, અને સડી સડીને મરણ પામે છે. ઝાડોનું જીવન 'સ્થિર' હોય છે. તેઓ અપચ્ચ આહાર લેતાં નથી; શુદ્ધ, સંયમી અને વ્યવસ્થિત જીવન ગાળે છે; અને તેમનાં શરીર મૃત્યુ પછી પણ કામ લાગે છે. કેટલુંક ઇમારતી લાકડું તો ધાતુ જેવું મજબૂત હોય છે.

હિંદના એક અતિ પ્રખ્યાત પુરુષે* એવી શોધ કરીને નામના મેળવી છે કે, બરોબર માણસની પેઠે વૃક્ષોને પણ જ્ઞાનતાંતુઓ હોય છે અને તેઓ દર્દ અનુભવી શકે છે. મનુષ્યશરીરની જેમ

આડમાં પણ રુધિરાભિસરણ હોય છે. ઝાડને જો તમે છેદો, તો તમે તેમાંથી લોહી નીકળતું જોશો. એટલે જો ઝાડનો અમુક ભાગ લેવાની આપણને કોઈ કારણસર જરૂર પડે, તો તે આપણે એવી રીતે કાપવો જોઈએ, કે જેથી તેનો ઘા

સહેલાઈથી રુઆય. જો તમે તેને ખોટી રીતે તોડો કે ફાંસો યા ચૂંટો, તો તેને બહુ દુઃખ થાય. પણ આપણે તે નથી સમજી શકતા. એટલે, તમારે જો ઝાડની શાખા કાપવી હોય, તો શસ્ત્રવૈદ્ય કે સર્જનની પેઠે તમારે તે કાપવી જોઈએ. ચાકુ લઈને તે વડે જો શાખા ઉપર સીધો કાપ મૂકો, તો તે ઘા ઝટ રુઆય છે. પરંતુ તમે જો હાથ વડે ફાંસીને કે તોડીને લો, તો તેનો ઘા એવો જાડો ને લાંબો થાય છે કે તે મુશ્કેલીથી મટે છે. શરીર પર ચાંદું કે ગૂમડું થયું હોય, તો આપણે તેની ઉપર નખ નથી લગાડતા; દાકતરનું નસ્તર તેના પર વપરાય છે. તેમ જ, જો

* પ્રસિદ્ધ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી શ્રી જગદીશચંદ્ર બસુ (૧૮૫૮-૧૯૩૭).

તમારે ઝાડની ડાળી કાપવી હોય કે ફળફૂલ તોડવું હોય, તો તમારે તે સંભાળીને કાળજીપૂર્વક તોડવું કે કાપવું નેઈએ.

ઝાડનો રસ છાલ વાટે ઉપર ચડે છે. એટલે લીલી છાલ એ તેનું બહુ માર્મિક અંગ છે. એમ ન માનતા કે, ફાવે તેમ એને કાપવામાં કશો વાંધો નથી. જંગલમાં ઝાડો કાપવાં હોય, તો તેમનાં મૂળ પાસેથી ચારે કોરની થોડીક છાલ કાપી નાખવામાં આવે છે. પરિણામે વખત જતાં ઝાડો સુકાઈ જાય છે, કેમ કે છાલ વાટે થતું તેમનું રુધિરાભિસરણ બંધ થયું હોય છે.

૩

વનસ્પતિમાં નર માદાના ભેદ જોવું પણ હોય છે. વસંત ઋતુમાં વૃક્ષોને જે પુષ્પો આવે છે, તેમાં બે જાતનાં ફૂલ હોય છે—નરફૂલ અને માદાફૂલ, અથવા એક જ ફૂલમાં બે જાતનાં કેસર હોય છે—સ્ત્રીકેસર અને પુંકેસર. નરફૂલ કે પુંકેસરમાં એક ખાસ જાતની રજ હોય છે, તેને પરાગ કહે છે. એ પરાગ માદાફૂલ કે સ્ત્રીકેસર પર પડે, તો તે ફૂલ ફળે. પરાગ શી રીતે સ્ત્રીકેસર કે માદાફૂલને પહોંચે છે તે જાણો છો?

સુંદર નાનકડાં જીવડાં, પતંગિયાં, મધમાખો અને કીડીઓ એક ફૂલ પરથી બીજા ફૂલ પર તેનો પરાગ લઈ જાય છે, અને એમાંથી ઝાડ ફળે છે. એમ ન માનતા કે, આ નાના નાના જીવો ફૂલોના શત્રુ છે. તેઓ તો ઝાડ ફળે તે માટે પરાગ લાવવા લઈ જવાનું અતિ ઉપયોગી કામ કરી આપનાર હૂતો અથવા આડતિયા છે. ફૂલમાં રહેતા મધરૂપી મહેનતાણુના બદલામાં, તેઓ ફૂલનો પરાગ પોતાને શરીરે અનાયાસે ચોંટાડીને, ફૂલે ફૂલે લઈ જઈ, તેને ‘સફળ’ થવામાં મદદ કરે છે. આમ, જેમને તમે તુચ્છ ગણી અવગણો છો, તે આ નાનાં જંતુઓ વનસ્પતિને ફળવાને માટે પરાગ પહોંચાડે છે, અને તેથી આપણને ખાવાને વાસ્તે ફળફૂલ તથા ફાણો મળી શકે છે.

એટલે, જ્યારે તમે ઝાડ જુઓ ત્યારે, તે આપણી માતા છે, એવી દૃષ્ટિથી જોજો; તેનું ફૂલ ચૂંટો ત્યારે, શસ્ત્રવૈદને યાદ કરી, સંભાળીને

ધીમથી ચૂંટજો; અને ફૂલમાંથી નીકળતા નાનકડા જીવને બુઝો, ત્યારે તેના પરાગ લઈ જવાના કામનો ખ્યાલ કરજો.

સ્વાધ્યાય

૧. આ વિષયની વાતચીત શ્રી. ચક્રવર્તી રાજગોપાલાચારીએ જોલના પોતાના સાથીઓને કરેલી, તે પરથી આ પાઠ થયો છે.

શ્રી. રાજગોપાલાચારી આપણા એક જાણીતા દેશનેતા છે. તેમની એક વાર્તા 'મુકુંદનું પ્રાયશ્ચિત્ત' સાતમી ચોપડીમાં છે.

૨. મનુષ્ય-સમાજની જેમ વનસ્પતિ પણ એક સમાજ છે. તેની જોડે કેવી રીતે વર્તવું જોઈએ? એ બે સમાજ વચ્ચે કેવો સંબંધ છે? એ બધું વિચારો.

પ્રશ્નો

૧. ઝાડ એ જગતની અહુમતી શી રીતે છે?

૨. વનસ્પતિ-સમાજ અને મનુષ્ય-સમાજ વચ્ચે માતા અને બાળક જેવો સંબંધ શી રીતે કહેવાય?

૩. વનસ્પતિ શ્વાસોચ્છ્વાસની ક્રિયા કરે છે? શી રીતે?

૪. વનસ્પતિ અને જીવ-જંતુ અરસપરસ શી સહાય કરે છે?

વ્યાકરણ

¶ વાક્યમાં ક્રિયાપદ કેવું અગત્યનું પદ છે? તે વાક્યનું મુખ્ય અંગ ગણાય. તેની સાથે કર્તા અને કર્મ સંકળાયેલાં હોય છે.

¶ પરંતુ કેટલાંક ક્રિયાપદો કર્મવાળાં હોય છે અને કેટલાંક કર્મ વિનાનાં હોય છે, તે જાણો છો? નીચેનાં વાક્યોમાંનાં ક્રિયાપદોમાં કયાં કર્મવાળાં છે અને કયાં કર્મ વિનાનાં છે તે શોધી કાઢો :—

(૧) મનુ કેરી ખાય છે.

(૧) કુમુદ દોડે છે.

(૨) મનુ જાય છે.

(૨) કુમુદ ચોપડી વાંચે છે.

ખાવું ક્રિયાપદ કર્મવાળું છે. કારણ કે તેની આખતમાં 'શું ખાય છે?' એવો પ્રશ્ન થાય છે. ત્યારે દોડવું, જવું, એવાં ક્રિયાપદોમાં કર્મને લગતો એવો કશો પ્રશ્ન ઊભો થતો નથી.

કર્મવાળાં ક્રિયાપદ સકર્મક કહેવાય; અને કર્મ વિનાનાં ક્રિયાપદ અકર્મક કહેવાય. એમ ક્રિયાપદ બે જાતનાં હોય છે.

શિક્ષકોને

૧. હવે ક્રિયાપદના પ્રકાર શરૂ થાય છે. કર્તા, કર્મ, ક્રિયાપદ એ ત્રણની યોગ્ય તાલ કરાવી લેવી. સકર્મક અને અકર્મક ક્રિયાપદોનાં બીજાં ઉદાહરણ આપવાં-પૂછવાં.

૨. ઝાડને પણ આપણા શરીરની પેઠે રુધિરાભિસરણની ક્રિયા હોય છે. આપણા શરીરની એ ક્રિયા અંગે સાતમી ચોપડીમાં 'રુધિરાભિસરણ' એ પાઠ છે. તેની વાત ટૂંકમાં અહીં કરવી.

૩. વનસ્પતિને પણ સુખદુઃખની વેદના છે; એ વાત શ્રી. જગદીશચંદ્ર અસુની શોધના અનુસંધાનમાં બરાબર સમજાવવી. અને વનસ્પતિની સાથે વર્તવાની બાબતમાં કાળજી રાખવી જોઈએ, એ વસ્તુ તે ઉપરથી તારવી બતાવવી.

અધરા શબ્દો

અહુમતી = એક કરતાં બીજા પક્ષની
સંખ્યા વધારે હોય તે

અહુમતવાદી = અહુ લોકો જે મતના
હોય તેમ ચાલવું જોઈએ એમ

માનનાર

કાર્મન [ઇ.] = એક રાસાયણિક પદાર્થ
(જેમ કે કોલસામાં તે છે)

ઉચ્ચાસ [સં.] = અહાર કાઢેલો શ્વાસ

ઝાડપાલો = ઝાડપાન; વનસ્પતિ
રુધિરાભિસરણ [સં.] = શરીરમાં

લોહીનું ફરવું તે

ફાંસવું = તોડવું (જેમ કે ડાળીને)

શસ્ત્રવૈદ્ય [સં.] = વાઢકાપતી ક્રિયા

કરનાર દાકતર; સર્જન

કેસર [સં.] = ફૂલની અંદર વચ્ચે

ઊગતો રેસો - તંતુ

૪૦

કડવાં કારેલાં

કડવાં કારેલાંના ગુણ ન્હોય કડવા હો,

કડવાં વચન ન્હોય કડવાં હો રે.

ટેક

છીની છેદે ધાતુ કરવા ઘાટુડી,

કાતર કાપે ફરી સાંઘવા હો રે;

સોની તાવે શુદ્ધ સુવરણ કરવા,

કુંભાર ગૂંદે માટી બાંધવા હો રે. કડવાં ૧

તપતા સૂરજ સારાં જલ મીઠાં કરવા,

ચડતા વંટોલ મેઘ ભરવા હો રે;

ધરતી ધૂળે હલકી કાયાને કરવા,

ધરમી કોપે પાપ હરવા હો રે. કડવાં ૨

દુનિયાનાં રોગદોગ દુઃખ મારે દિલ વસ્યાં,

માનવીના મેલ જ્ઞાજ્ઞા નીરહ્યા હો રે;

કોયો ભગત કાઢે કડવાં વચન, માઈ,

કડવું સુળીને કોક હરહ્યા હો રે. કડવાં ૦ ૩

સ્વાધ્યાય

૧. કોયા ભગત એટલે કવિ સુંદરમ્. તેમનું મૂળ નામ તો ત્રિભુવનદાસ લુહાર છે. ‘કોયા ભગતની કડવી વાણી’ એ નામનો તેમનો કાવ્ય-સંગ્રહ છે.

૨. કડવું અથવા ખહારથી દુઃખદાયક દેખાતું જે કાંઈ હોય છે, તે નુકસાનકારક જ હોય છે એવું નથી. કવિએ આપેલાં ઉદાહરણો વિચારો.

૩. ગીતામાં એક શ્લોક છે :

“ઝેર સમાન આરંભે, અંતે અમૃત-તુલ્ય જે,

પ્રસન્ન ચિત્તને લીધે મળે તે સુખ સાત્ત્વિક.” ૧૮-૧૭

— તેનો મર્મ આ કાવ્ય જોડે સરખાવો.

વ્યાકરણ

૧ નીચેનાં વાક્યો જુઓ. તેમાં સકર્મક ક્રિયાપદનું કર્મ શું છે તે કહો :—

(૧) મેં મનુને રસ્તો પૂછ્યો.

(૨) જગન રૂપીને ગણિત શીખવે છે.

(૩) રામ રાવણને ખાણ મારે છે.

આ સકર્મક ક્રિયાપદોને એ કર્મ છે તે જોયું? આવી રીતે કેટલાંક સકર્મક ક્રિયાપદને એ કર્મ હોય છે. તેમાંનું એક પ્રધાન એટલે કે મુખ્ય કર્મ કહેવાય છે, અને બીજું ગૌણ કર્મ કહેવાય છે. ક્રિયાપદને ‘કોને’ એવો પ્રશ્ન પૂછવાથી જે આવે તે ગૌણ કર્મ હોય છે; અને ‘શું’ એવો પ્રશ્ન પૂછવાથી જે આવે તે પ્રધાન કર્મ. બીજી રીતે પણ પ્રધાન અને ગૌણ કર્મ ઓળખી શકાય છે; એ કર્મમાંથી જે કર્મ નિર્જવ વસ્તુ સૂચવે તે પ્રધાન કર્મ; અને જે કર્મ સજીવ વસ્તુ સૂચવે તે ગૌણ કર્મ.

શિક્ષકોને

૧. દ્વિકર્મક એવાં સકર્મક ક્રિયાપદોના બીજા દાખલા આપવા; અને ગૌણ તથા પ્રધાન કર્મ પારખવાની બતાવેલી ચાવીઓ અજમાવી નેવા કહેવું.

૨. સૂરજ તપવાથી ખારાં જળ મીઠાં શી રીતે થાય તે સમજાવવું.

૩. ધરતી ધૂણે છે— જ્વાળામુખી ફાટે છે તેનું શું પ્રયોજન કવિ બતાવે છે? એ બરાબર છે? એની ચર્ચા કરવી.

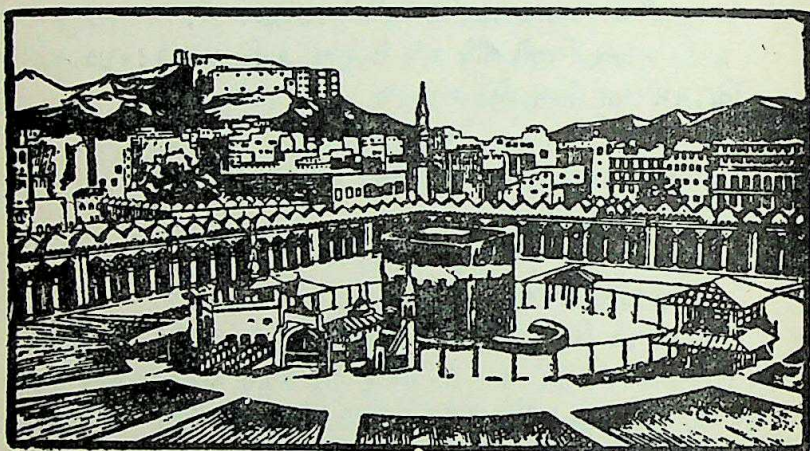
અધરા શબ્દો

ધાટુકું = ધાટીલું; સારા ધાટવાળું તાવવું = તપાવીને ઓગાળવું

૪૧

સાચી હજ

મુસલમાનોમાં હાજ અટક હોય છે, એ તમને ખબર હશે. આ 'હાજ' શબ્દ અરબી 'હજ' શબ્દ ઉપરથી બન્યો છે. હજ એટલે યાત્રા - મુસાફરી. તે પરથી મક્કાની તીર્થયાત્રાને હજ કહેવામાં આવે છે અને તે કરનાર હાજ કહેવાય છે. હજ કરવા ઇચ્છનારે પાક થઈને મક્કા જવું જોઈએ અને ત્યાંથી પાછા આવીને અમુક વ્રતનિયમો પાળવાં જોઈએ, એવો ધારો છે.

કાબાની મસીદ, મક્કા

અબદુલ્લા કરીને એક મહા તપસ્વી પુરુષ હતા. પાંડિત્ય અને શાસ્ત્રજ્ઞાનમાં તે એવા તો નિપુણ હતા કે, લોકો તેમને પંડિતોના સમ્રાટ કહેતા. એક વખત તે મક્કાની હજે ગયા હતા. હજનું કામ પૂરું કરીને તે કાબાની મસીદ પાસે સૂઈ ગયા. ઊંઘમાં તેમણે એક સ્વપ્નું જોયું કે, સ્વર્ગમાંથી જાણે એ ફિરસ્તા વાતચીત કરતા કરતા પૃથ્વી પર ઊતરે છે.

પહેલો ફિરસ્તો પૂછે છે, 'આ વર્ષે કેટલાં માણસો હજ કરવા આવ્યાં હશે?'

ખીન્ને ફિસ્તો — છ લાખ.

પહેલો — તેમાંથી ખુદાએ કેટલાં માણસોની હજ સ્વીકારી?

ખીન્ને — એકની પણ નહિ.

આ વાતચીત સાંભળી અબદુલ્લા બહુ દુઃખી થયા, અને સ્વપ્નમાં બોલવા લાગ્યા, ‘અરે, દુનિયાનાં બુદ્ધાં બુદ્ધાં સ્થળોએથી આટલાં બધાં માણસો અનેક તકલીફો વેઠીને અહીં આવ્યાં, તે તમામની મહેનત શું નિષ્ફળ છે!’

એટલામાં ખીન્ને ફિસ્તાએ વાત આગળ ચલાવી. તે બોલ્યો : ‘દમસ્ક નગરમાં એક મોચી છે; તેનું નામ અલી છે. જોકે તે મક્કામાં આવ્યો નથી, છતાં તેને મક્કાની યાત્રાનું ફળ પ્રાપ્ત થયું છે.’

આ સાંભળી અબદુલ્લા આશ્ચર્ય પામ્યા અને ઊંઘમાંથી જાગી ઊઠ્યા. તેમને દમસ્કમાં જઈ તે માણસને મળવાની અભિલાષા થઈ, અને તરત તેમણે સફર શરૂ કરી. દમસ્ક પહોંચી અલીનું ઘર શોધતાં શોધતાં અંતે તે અલી પાસે પહોંચ્યા.

અબદુલ્લાએ પૂછ્યું, ‘તમે શો ધંધો કરો છો?’

અલીએ કહ્યું, ‘હું જોડા સીવું છું.’

અબદુલ્લાએ તેને એકાંતમાં લઈ જઈ પોતાના સ્વપ્નની વાત કહી સંભળાવી. તે સાંભળતાં જ, તે મોટેથી ચીસ પાડી બેભાન થઈ ગયો. થોડી વારે હોશમાં આવતાં તે કહેવા લાગ્યો :

“ મને ત્રીસ વર્ષથી મક્કાની હજ કરવાની તીવ્ર અભિલાષા છે. તેથી જોડા સીવી હું થોડા થોડા પૈસા ભેગા કર્યા કરતો હતો. આ વર્ષે પૂરતા પૈસા ભેગા થયા છે એમ માની હું હજ કરવા જવા તૈયાર થયો; પરંતુ એટલામાં મેં મારા પડોશીની દુઃખી દશાની વાત સાંભળી. તેના કુટુંબને સાત દિવસના વાખા થયા હતા અને તેનાં ભૂખે ટળવળતાં બાળકો એક મરેલા પ્રાણીનું માંસ રાંધી ખાવા તૈયાર થયાં હતાં.

“ આ વાત સાંભળી મારા અંતરમાં ઊંડું દુઃખ થયું : ‘અરેરે, પડોશીનાં કુમળાં બાળકોને ટળવળતાં મૂકીને હું હજ કરવા જઈ!’

તેથી હજ માટે એકઠા કરેલા તમામ પૈસા મેં મારા પડોશીને આપ્યા અને કહ્યું, ‘આ પૈસા મેં મક્કાની હજ કરવા ભેગા કર્યા હતા; પરંતુ તારાં ભૂખે ટળવળતાં બાળકો માટે એ પૈસા હું તને આપી દઉં છું. તેમાંથી તેમને તું અન્ન-વસ્ત્ર લાવી આપજો.’”

આ સાંભળી અબદુલ્લા બોલ્યા, “બરેબર, ફિરસ્તાએ સ્વાખ્તમાં જો કહ્યું તે સાચું છે. તારી જ હજ ખુદાના દરબારમાં પહોંચી છે અને તેમણે તે સ્વીકારી છે; કારણ કે, તેં હજ માટેના તારા પૈસાથી એક ગરીબ કુટુંબને અન્ન-વસ્ત્રની તંગીમાંથી બચાવીને જીવતદાન આપ્યું છે, અને એમ હજનું પુણ્ય પણ તું કમાયો છે.”

સ્વાધ્યાય

૧. તમારા મુસલમાન વિદ્યાર્થી-મિત્ર પાસેથી મક્કાની હજની વાતો સાંભળો. મક્કા ક્યાં આવ્યું? નકશામાં બતાવો. મક્કાની હજે જનારા હિંદથી કયે રસ્તે જાય છે?

૨. અલી મક્કા ગયો નહિ તોય તેને યાત્રા ફળી; ને ગયેલા, તેમને ન ફળી; એમ કેમ?

૩. મુસલમાનોમાં હાજ અટક શા ઉપરથી પડે છે?

વ્યાકરણ

જ કેટલાંક ક્રિયાપદો અપૂર્ણ ક્રિયાવાચક હોય છે. એટલે ક્રિયાપદનો અર્થ પૂરો કરવા માટે, તેની મદદમાં (કર્મ નહિ એવું) પદ વાપરવું પડે છે. તે પદને ક્રિયાપૂરક કહે છે.

નીચેનાં વાક્યોમાંથી ક્રિયાપૂરક જુઓ —

(૧) હિમાલય પર્વત છે.

(૨) તે રાજા બન્યો.

(૩) પ્રજાએ રામને રાજા બનાવ્યા.

(૪) મેં તેને મૂર્ખ ધાર્યો; પણ તે ઢાહ્યો નીકળ્યો.

(૫) આ માણસ આંધળો જણાય છે.

પહેલા વાક્યમાં ‘હોવું’ (છે) ક્રિયાપદ અકર્મક છે, પણ ‘હિમાલય છે’ એટલું કહેવાથી અર્થ પૂરો થતો નથી; ‘હિમાલય શું છે?’ એવું જાણવાની અપેક્ષા રહે છે. તેથી ‘પર્વત’ એ ક્રિયાપૂરક મૂકવાથી અર્થ પૂરો થાય છે.

ત્રીજા વાક્યમાં ‘બનાવ્યા’ ક્રિયાપદ સકર્મક છે. પરંતુ ‘પ્રજાએ રામને બનાવ્યા’ એટલું કહેવાથી ‘શું બનાવ્યા’ એવું જાણવાની અપેક્ષા રહે છે. તેથી ‘રામ’ એ ક્રિયાપૂરક મૂકવાથી અર્થ પૂરો થાય છે.

એ રીતે બીજાં વાક્યોમાં જુઓ.

શિક્ષકોને

જ ક્રિયાપૂરક પદો અકર્મક ક્રિયાપદમાં કર્તાની વિભક્તિમાં અને સકર્મક ક્રિયાપદમાં કર્મની વિભક્તિમાં હોય છે, એ સમજાવવું.

સકર્મક ક્રિયાપદનું ક્રિયાપૂરક કર્મથી જુદી વાત કરીને વાક્યમાં અર્થ પૂરતું નથી; કર્મ વિષે જ કાંઈક કહે છે અને ક્રિયાને પૂરી દર્શાવે છે. જેમ કે રામ અને રાજા એ બંને એક વ્યક્તિને માટે જ છે. આથી આવાં ક્રિયાપદો દ્વિકર્મક એવાં સકર્મક ક્રિયાપદ ન કહેવાય. દ્વિકર્મક સકર્મક ક્રિયાપદોમાં નોખાં બે કર્મ હોય છે. (જેમ કે, જગત મનુને દાખલા શીખવે છે. એમાં મનુ અને દાખલા એ બે જુદી વસ્તુઓ છે.) આ વાત વિદ્યાર્થીઓના ધ્યાન ઉપર લાવવી.

અધરા શબ્દો

પાક [ક્રિ.] = પવિત્ર

કિરસ્તો = દેવદૂત

ધારો = નિયમ; રિવાજ

વાખો = ખાવા ન મળવું તે; ભૂખની

નિપુણ [સં.] = હોશિયાર; કુશળ

પીડા કે સંકટ

સમ્રાટ [સં.] = આદેશાહ; શહેનશાહ

૪૨

હરિભક્તની લાજ

[રાગ મારુ]

હરિને ભજતાં હજી કોઈની લાજ જતી નથી જાણી રે;
 જેની સુરતા શામલિયા સાથ, વદે વેદવાણી રે. ટેક
 વહાલે ડગાર્યો પ્રહલાદ, હિરણાકંસ માર્યો રે;
 વિભીષણને આપ્યું રાજ, રાવણ સંહાર્યો રે. હરિં ૧
 વહાલે નરસિંહ મહેતાને હાર હાથોહાથ આપ્યો રે;
 ધ્રુવને આપ્યું અવિચલ રાજ, પોતાનો કરી થાપ્યો રે. હરિં ૨
 વહાલે મીરાં તે બાઈનાં જ્ઞેર હઠાહઠ પીધાં રે;
 પાંચાલીનાં પૂર્યાં ચીર, પાંડવ-કામ કીધાં રે. હરિં ૩
 આવો હરિ ભજવાનો લહાવો, ભજન કોઈ કરશે રે;
 કર જોડી કહે ગેમલદાસ, ભક્તોનાં દુઃખ હરશે રે. હરિં ૪

અધ્યાય

૧. કવિ ગેમલદાસ બહુ જાણીતા નથી. પણ તેમનું આ ભજન લહેક-અંધ ગાવામાં મળ પડે એવું તે ભક્તિની જોરદાર ઊર્મિવાળું હોઈ બહુ લોકપ્રિય થયું છે. ‘આશ્રમભજનાવલિ’ના પાઠમાં કવિનું નામ ત્રેમળદાસ છે, તે અહીં કાવ્યદોહન ભાગ આઠમાને આધારે ફેરવ્યું છે.

૨. જે જે ભક્તોની લાજ હરિએ રાખી છે, તેમની કથા જાણો.

૩. ‘જેને રામ રાખે રે’ એ કવિતા અહીં યાદ કરો.

વ્યાકરણ

૧ નીચેનાં વાક્યોમાં નાગરી અક્ષરે લખેલાં ક્રિયાપદ જુઓ :—

(૧) તું પાણી પી જા.

(૨) તમે કચરો ફેંકી દો.

(૩) મારી ચોપડી ફાટી ગઈ.

(૪) ખારી ઉઘાડી નાખ.

(૫) મારું પુસ્તક લઈ આવ.

પહેલા વાક્યમાં ‘પી જા’ ક્રિયાપદમાં ‘પીવું’ અને ‘જવું’ એવાં બે ક્રિયાપદો ભેગાં આવેલાં છે. પરંતુ બંને ક્રિયાપદોનો જુદો જુદો અર્થ કરવાનો નથી. બંને ભેગાં મળીને ક્રિયાપદનો અર્થ થાય છે. બીજા ક્રિયાપદ પહેલા ક્રિયાપદની ક્રિયામાં ઝડપ બતાવવા વપરાય છે. આવાં ક્રિયાપદ સંયુક્ત — જોડાયેલાં ક્રિયાપદ કહેવાય છે.

શિક્ષકોને

૧. સંયુક્ત ક્રિયાપદમાં બીજા ક્રિયાપદનો મૂળ અર્થ રહેતો નથી; પરંતુ પહેલા ક્રિયાપદના અર્થમાં તેનાથી કંઈક વધારો થાય છે. એવાં ક્રિયાપદોમાં અર્થનો શો વધારો થાય છે તે વિદ્યાર્થીઓને પૂછવું. જેમ કે ‘કાગળ લખ’ અને ‘કાગળ લખી નાખ’ એ બે વાક્યોમાંથી સંયુક્ત ક્રિયાપદવાળા વાક્યથી ઝડપનો અર્થ સૂચવાય છે.

૨. કવિતામાં આવેલી કથાઓ વિદ્યાર્થીઓ જાણે છે કે નહિ તે જોવું. નરસિંહ મહેતાનો હારનો પ્રસંગ એવો છે કે, જૂનાગઢના રા’માંડલિકે નરસિંહ મહેતાનું પારખું લેવા તેમને ભગવાનના ગજાનો હાર સવાર પહેલાં મેળવવાનું કહ્યું. ભગવાને ભક્તની લાજ રાખી.

અધરા શબ્દો

સુરતા = ધ્યાન; લગની

પાંચાળી = પંચાલ દેશના રાજાની પુત્રી

હિરણ્યાકંસ = હિરણ્યકશિપુ

— દ્રૌપદી

અવિચળ = ચળે નહિ તેવું; સ્થિર

લહાવો = આનંદનો ઉપભોગ

૪૩

મહાત્મા કૉન્ફુશિયસ

હુનિયામાં પોતાનો સુધારો આજ હજારો વર્ષો સુધી સાચવી રાખનારા દેશો બે છે : એક આપણો હિંદુસ્તાન અને બીજો ચીન. ચીન દેશ બૌદ્ધ ધર્મી છે એમ આપણે સામાન્ય રીતે જાણીએ છીએ. પરંતુ બૌદ્ધ ધર્મ ચીનની પેદાશ નથી; એ ધર્મ તો આપણે ત્યાંથી ચીનમાં ગયો હતો. તે અગાઉ ચીનમાં પોતાનો ધર્મ હતો. અને એ ધર્મના મૂળ પુરુષ બુદ્ધના સમકાલીન એક મહાપુરુષ હતા. તેમનું ચીની નામ કુંગ-કુલે છે. પણ યુરોપમાં તે ચીની નામનું લૅટિન રૂપ કૉન્ફુશિયસ થયું, અને અંગ્રેજી પરથી આજ તે બધે ચાલુ થયું છે.

કૉન્ફુશિયસનો જન્મ એક મોટા અમીર કુટુંબમાં ઈ. સ. પૂર્વે ૫૫૦-૫૧૧માં થયો હતો. તે તેમના પિતાના ઘડપણના દીકરા હતા. તેમના જન્મ પછી ત્રીજે વરસે બાપ ગુજરી ગયા, એટલે કૉન્ફુશિયસને ઉછેરીને મોટા કરવાનો ભાર તેમની માતાએ ઉપાડ્યો. તેમનું ખાનદાન બાંધું હતું, પણ ઘરની સ્થિતિ સારી નહોતી. એટલે, કામ કરવા જેવડા થતાં જ કૉન્ફુશિયસને ધંધે લાગવું પડ્યું હતું. તેથી

હુન્નરકળા પર તેમનો હાથ બહુ સારો બેઠો હતો. વિદ્યા ભણવાનો શોખ તેમને પંદર વર્ષે થયો; અને છેવટે જીવનમાં તેમણે વિદ્યાઓ ભણવી અને ભણાવવી એ જ કામ પસંદ કર્યું. આ પ્રકારનું

શિક્ષક-જીવન તેમણે પોતાના બાવીસમા વર્ષથી શરૂ કર્યું. જિંદગીભરમાં તેમણે ૩,૦૦૦ શિષ્યો તૈયાર કર્યા, જેમાંના ૭૦-૮૦ તો નામાંકિત વિદ્વાનો ગણાતા હતા.

ક્રોન્ડ્શિયસને લોકસેવા ગમતી. પિતા પુત્ર, પતિ પત્ની, રાજા પ્રજા, ભાઈ ભાઈ, મિત્ર મિત્ર — એમણે પોતપોતાની વચ્ચે પાળવાનો સદાચારધર્મ જ મહત્વની વસ્તુ છે, એમ તે કહેતા. રાજાપ્રજાએ સુખી થવાને માટે સાચો કુટુંબધર્મ, સાચો સમાજધર્મ, સાચો રાજધર્મ શો છે, તે જાણીને આચરવો જોઈએ. આ ધર્મનો તેઓ ઉપદેશ આપતા. જે રાજા આ ધર્મ પ્રમાણે વર્તવા અને પોતાનું રાજતંત્ર ચલાવવા તૈયાર હોય, તેના રાજ્યમાં તે રહેતા, અને તે કાર્યમાં તેને પોતે જાનને જોખમે પણ મદદ કરતા. જે રાજ્ય તેમને ધર્મબ્રષ્ટ લાગતું, તેનો ત્યાગ કરીને તે ચાલ્યા જતા.

આપણા દેશની જેમ, ક્રોન્ડ્શિયસના વખતમાં ચીનમાં પણ સંન્યાસ-પંથી લોકો હતા. પરંતુ લોકસેવા જ સાચો માર્ગ છે એમ ક્રોન્ડ્શિયસ માનતા. એક વાર પોતાના શિષ્યો સાથે તે પ્રવાસમાં હતા, ત્યારે રસ્તામાં એક નદી આવી. એક શિષ્યને તેમણે કહ્યું, ‘બેટા, પેલા ખેતરમાં કોઈ માણસ દેખાય છે, તેને જઈને પૂછી આવ કે, નદી ક્યાંથી પાર કરી શકાશે?’ પેલો માણસ સંન્યાસ-પંથી હતો. તેણે ક્રોન્ડ્શિયસના શિષ્યને ઓળખ્યો ને ક્રોન્ડ્શિયસને ટોણા મારવાનો લાગ જોઈને કહ્યું, ‘રાજ્ય પર અંધાધૂંધીની રેલ ચડી આવી છે ને કોઈ તેને કાબૂમાં આણી શકતું નથી. તારો ગુરુ એક રાજવીએ ન માન્યું તો ખીજને ત્યાં જાય છે; એવા ભટકણને અનુસરવા કરતાં હુનિયાથી અલગ ખેસનારનો અનુયાયી તું થાય એ સારું નહિ?’

શિષ્યે આવીને આ જવાબ ગુરુને કહ્યો. ગુરુ બોલ્યા, ‘હુનિયાથી અલગ થઈને પશુપક્ષી જોડે સંગ બાંધવો, એ તો અશક્ય છે. સંકટમાં સળડતાં માણસો છોડીને હું ખીજ કોની જોડે સંબંધ બાંધું? બધે પ્રસરેલી અંધાધૂંધીને ટાળવા તો વધુ મહેનત

કરવી જોઈએ. જો રાજ્યમાં સુનીતિ ચાલતી હોત, તો તેને સુધારવા માટે મારી મહેનતની જરૂર ન પડત. ’

મેન્સિયસ કરીને એક બીજો પ્રસિદ્ધ ચીની મહાપુરુષ થઈ ગયો, તે કોન્ફુશિયસનો અનુયાયી હતો. તે કાળમાં કેવો જમાનો હતો તે વર્ણવતાં તેણે લખ્યું છે : ‘જગત ખુબાર થવા બેઠું હતું; સત્ય સિદ્ધાંતોનો નાશ થયો હતો. અવળી સમજની ડાચાકૂટ અને બુલમનું જોર વધ્યાં હતાં. પ્રધાનો રાજનું અને પુત્રો પિતાનું ખૂન કરતા. આ બધું જોઈને કોન્ફુશિયસ ભડક્યા અને તેમણે સુધારાનો ઝંડો ફરકાવ્યો.’

તેમના જીવનકાળમાં કોન્ફુશિયસનું કામ એટલી બધી કઠર પામ્યું નહોતું. પરંતુ ઈ. સ. પૂર્વે ૪૭૯માં તેમના મરણ પછી થોડા જ કાળમાં, ચીની પ્રજાએ તેમને ‘પરિપૂર્ણ, પ્રતાપી, પુણ્યશોક’ એવાં ગૌરવશાળી વિશેષણો આપ્યાં, તથા ચીની બાદશાહોએ તેમનું સન્માન અને ગૌરવ કર્યું. ચીનના આ લોકપ્રિય મહાત્મા ચીની પ્રજાના રાષ્ટ્રપિતા સમાન છે. ચીનની પ્રાચીન સંસ્કૃતિને સમજીને તેમણે ચીનનો અમર આત્મા ઘડ્યો છે. આજ અઢી હજાર વર્ષ બાદ પણ, તેમના દેશભાઈઓનાં હૃદયમાં તે અમર છે. અને તેઓ એક અવાજે કહે છે કે, કોન્ફુશિયસ તો થયા તે થયા; તેમના જેવો બીજો કોઈ થયો નથી ને થશેય નહિ.

સ્વાધ્યાય

૧. કોન્ફુશિયસે શીખવેલો ધર્મ તેમના નામ ઉપરથી કોન્ફુશી-ધર્મ કહેવાય છે; અને આખી પ્રજાના નીતિધર્મ તરીકે તે હજી ચીનમાં ચાલે છે.

૨. ચીનમાં પછીથી બૌદ્ધ ધર્મ, ઇસ્લામ ધર્મ, ખ્રિસ્તી ધર્મ — એ ધર્મો પણ ગયા છે. બૌદ્ધ ધર્મને કારણે ચીન અને હિંદુસ્તાનનો સંબંધ વધ્યો છે. શ્વેત યાંગ વગેરે યાત્રીઓ બૌદ્ધ ધર્મના મૂળ ગ્રંથો શીખવા હિંદ આવ્યા હતા, તે યાદ કરો.

પ્રશ્નો

૧. કોન્ફુશિયસને સંન્યાસ-માર્ગ કેમ ગમતો ન હતો ?

૨. કોન્ફુશિયસ ચીનની પ્રજાના રાષ્ટ્રપિતા કેમ કહેવાય છે ?

વ્યાકરણ

૧ નીચેનાં વાક્યોમાં નાગરી અક્ષરે લખેલાં ક્રિયાપદ જુઓ :—

- (૧) મનુ નિશાળે જાય છે.
- (૨) મનુ નિશાળે જતો હતો.
- (૩) મનુ નિશાળે જતો હશે.

આ ક્રિયાપદમાં જવું ક્રિયાપદનાં રૂપ સાથે ‘હોવું’ ક્રિયાપદનું રૂપ કાળનો ફેરફાર દર્શાવવામાં મદદ કરે છે. આમ ‘હોવું’ ક્રિયાપદ સહાયકારક ક્રિયાપદ — મદદ કરનાર ક્રિયાપદ તરીકે પણ વપરાય છે.

‘હોવું’ ક્રિયાપદ સ્વતંત્ર ક્રિયાપદ તરીકે પણ વપરાય છે, તે તો તમે જાણો છે. જેમ કે :— “આ મારી ગાય છે.” — અહીં ‘હોવું’ ક્રિયાપદ સ્વતંત્ર ક્રિયાપદ છે; ખીજા કોઈ ક્રિયાપદની સહાયમાં વપરાયું નથી.

શિક્ષકોને

૧. ક્રિયાપદના કાળમાં ફેરફાર કરી તેનાં જુદાં જુદાં રૂપ બનાવવામાં ‘હોવું’ ક્રિયાપદ સહાયકારક તરીકે વપરાય છે. આ વસ્તુ વિદ્યાર્થીઓના ધ્યાન ઉપર લાવવી.

૨. કોન્ફ્રેશિયસના વખતમાં જ લાઓ-ત્સે કરીને એક ખીજા મહાપુરુષ પણ થઈ ગયા (ઈ. સ. પૂર્વે ૬૦૪ થી ૫૧૭). તેમના પરથી એક ધર્મસંપ્રદાય ચીનમાં ચાલ્યો છે, તેનું નામ ‘તાઓ’ ધર્મ છે. લાઓ-ત્સે જ્ઞાન અને તત્ત્વચિંતન ઉપર વધારે ભેર દેતા હતા. તે સંન્યાસ-પંથી હતા.

આપણા દેશમાં પણ આ બે ચીની મહાત્માઓના મતભેદ જોવો મતભેદ છે. તેને નિવૃત્તિધર્મ અને પ્રવૃત્તિધર્મ કહે છે.

અધરા શબ્દો

સમકાલીન [સં.] = એક જ સમયમાં

થયેલું કે હયાત

લેટિન [ઈ.] = પ્રાચીન રોમની ભાષા

નામાંકિત [સં.] = નામીયું; જાણીતું

અંધાધૂંધી = અતિશય અવ્યવસ્થા;

અરાજકતા

પુણ્યશ્લોક [સં.] = જેનું નામ દેવાથી

પુણ્ય થાય એવું પવિત્ર

૪૪

દુહા

વાકર બચ્ચાં લાખ, લાખે બિચારાં;	
સિંહણ બચ્ચું એક, એકે હજારાં.	૧
પીપલ પાન ચરંતાં, હસતી કૂંપળિયાં;	
અમ વીતી તમ વીતશે, ધીરી બાપુડિયાં.	૨
સોવત કરતાં શ્વાનની, બે બાજુનું દુઃખ;	
ચીજ્યું કરડે પિંડીએ, રીઝ્યું ચાટે મુખ.	૩
જલ ન બોલે કાષ્ટને, કહો ક્યાંની એ પ્રીત ?	
આપણ સીંચ્યું જાણીને, નવ બોલે એ રીત.	૪
ધન જોબન ને ઠાકરી, તે ઉપર અવિવેક;	
એ ચારે ભેંઠાં હુવાં, અનરથ કરે અનેક.	૫
આશા ઝંડી ઝાડ, પહાડથી પળ પુરાય નહિ;	
હેમ મેરુ સમ હોય, તોયે મન માને નહિ.	૬
ગાજ્યા મેહ વરસે નહિ, મસ્યા શ્વાન નવ ખાય;	
બહુ-બોલ્યા નવ રણ ચડે, થોડ-બોલ્યા ન ઘર જાય.	૭
ગુણની ઉપર ગુણ કરે, એ તો વહેવારાંવદ્;	
અવગુણ ઉપર ગુણ કરે, ચરી ચત્રિયાંવદ્.	૮
ઋતુએ ઝગે મોગરા, ઋતુએ આવે ફૂલ;	
ઋતુ વિનાનું ચાહીએ, તે તો ધૂળે ધૂળ.	૯
કોયલડી ને કાગ, વાને વરતાયે નહિ;	
જીમલડીમાં જવાબ, સાચું સોરઠિયો કહે.	૧૦

સ્વાધ્યાય

જે સાહિત્ય કોઈ પુસ્તક રૂપે લખાયું નથી, પણ લોકોમાં પરંપરાથી ખોલાતું આવ્યાથી સચવાઈ રહ્યું છે, તેને લોકસાહિત્ય કહે છે. જોકે હવે તો આ સાહિત્ય ઇપાવા લાગ્યું છે, પરંતુ આવા સાહિત્યના લેખકો ધણે ભાગે અજ્ઞાત હોય છે. ઉપર એવા સાહિત્યમાંથી થોડુંક આપ્યું છે. એમાંનો દરેક દુહો એક સ્વતંત્ર કાવ્ય છે. એક જ ટૂંક કે શ્લોકમાં જેનું આખું કાવ્ય થઈ

ગયું હોય, એવા કાવ્યને મુક્તક કહે છે. ઘણાં મુક્તકોમાં જીવનના સારરૂપ જ્ઞાન કે ડહાપણ, ઘણા જ થોડા શબ્દોમાં, ઘણી સચોટ રીતે કહેલું હોય છે. ઉપર આપેલા દુહા એવાં સુભાષિતના દાખલા છે.

પ્રશ્નો

૧. ઝકરીનાં અચ્ચાં લાખ હોય તોપણ કેમ ગિચારાં કહેવાય? સિંહજીનું એક અચ્ચું કેમ હજાર અરાઅર કહેવાય?
૨. કૂતરાની સોજત કરવામાં કઈ એ જાણીનું દુઃખ રહેલું છે?
૩. આશાને ન પુરાય એવી જાંડી ખાડ શા માટે કહી છે?

વ્યાકરણ

જ વાક્યને અંતે પૂર્ણવિરામ (.) ચિહ્ન હોય છે, તે શા માટે હોય છે? વાંચતી વેળા તે અક્ષરો સાથે વંચાય છે?

જ એ ચિહ્નને પૂર્ણવિરામ કહે છે, તેનું કારણ એ છે કે, વાંચતી વેળા ત્યાં પૂરેપૂરો વિરામ કરવાનો હોય છે.

જ પૂર્ણવિરામ ચિહ્ન એમ દર્શાવે છે કે, જે એક વાત કહેવી છે, તે ત્યાં પૂરી થાય છે. એમ પૂરી કહેવાયેલી અમુક વાતને વાક્ય કહે છે. દરેક વાક્યને અંતે (.) આવું ચિહ્ન લખાય છે. તે પરથી આપણે ત્યાં આગળ થોભીને પછી ખીજું નવું વાક્ય આગળ વાંચીએ છીએ. એ ચિહ્ન આપણને એ રીતે વાંચવામાં તથા વાક્ય ક્યાં પૂરું થાય છે તે દર્શાવવામાં મદદ કરે છે.

શિક્ષકોને

૧. લોકસાહિત્યના આવા ખીજ નજીતા દુહા વિદ્યાર્થીઓને કહેવા. મોઢે હોય તો લેખન-વ્યાખ્યાનમાં તે વાપરીને ઝમક આણી શકાય છે. સુભાષિતો અને મુક્તકો આગળ આવી ગયાં છે. તે તેમને મોઢે છે કે નહિ તે જોવું.

૨. લોકસાહિત્યમાં લોકકથાઓ પણ આવે છે. પાંચમી ચોપડીમાં 'ખાર ખાર વરસે નવાણ ગળાવ્યાં' અને સાતમી ચોપડીમાં 'જેસલ તોળલ' એ બે લોકકથાઓ છે, તેમનું સૂચન કરવું.

અધરા શબ્દો

ખાકર = ઝકરી

અનરથ = અનર્થ; ઉત્પાત

કૂંપળ = કુમળું - નવું કૂટું પાંદડું

મેરુ = સોનાનો કહેવાતો મેરુ પર્વત

શ્વાન [સં.] = કૂતરું

વહેવારાંવટ = વહેવારુપણું; સામાન્ય

ઠાકરી = ઠકરાત; ઠાકાર કે રાજા

વહેવારનો ન્યાય

હોવું તે

ખત્રિયાંવટ = ક્ષત્રીવટ; ક્ષત્રિયનું ગિરદ

અવિવેક [સં.] = અવિચારીપણું

વાન = વર્ણ; રંગ

આપણું લોહી

ઉપર આકાશમાં નજર કરીએ, તો ત્યાંની અભયળીઓ જોઈને આપણે ચકિત થઈ જઈએ છીએ. એક ફિલસૂફે તો એટલે સુધી કહ્યું છે કે, ‘ઈશ્વરના અસ્તિત્વની ખાતરી કરવી હોય તો ઊંચે આકાશમાં જુઓ.’ પરંતુ તે માટે એટલે દૂર પણ જોવાની જરૂર નથી. આપણું શરીર અને તેની ક્રિયાઓ જોઈએ, તો તેમની અભયળીનો પણ પાર નથી. શરીરનું એક એક અંગ કે તેની એક એક ક્રિયા તપાસીએ, તો આપણે તેને રચનાર પ્રભુની કુશળતા જોઈને નવાઈ પામી જઈએ. દાખલા તરીકે, આપણા શરીરમાં સતત ફરતા લોહીની વાત જોઈએ.

૧

આપણા આખા શરીરના રૂવે રૂવે—આણુએ આણુએ લોહી વ્યાપેલું છે. શરીરમાં ગમે ત્યાં જરા ટાંકણી સરળી લોંકાય કે લોહીનું જરા જેટલું પણ ઘુંદ દેખા દે જ.

લોહી આમ બધે વ્યાપેલું હોવાથી, શરીરનાં અનેક કામો એની મારફત થાય છે. કશી વસ્તુ જો નદીને કાંઠે પહોંચાડવી હોય, તો તરાપો કરીને તેમાં નાંખીએ, તો સહેલામાં સહેલી રીતે પહોંચે. આપણા શરીરમાં લોહીની નદી અને તેમાંથી નીકળતી નહેરો આવું જ કામ દે છે.

શરીરના આણુએ આણુએ પોષણ પહોંચવું જોઈએ. તે કામ લોહી-નદી કરે છે. અરે, લોહી જ શરીરનું જીવન-જળ છે. એની અંદર આપણા શરીરના પોષણ માટે જોઈતાં બધાં દ્રવ્યો એકરસ બનીને રહેલાં છે. શરીરના બધા ભાગો તેને આ નદીમાંથી લઈને પોતાનું પોષણ મેળવે છે.

૨

લોહી રંગે રાતું દેખાય છે. પણ તેમાં લાલ શાહી જેવો કોઈ રાતો પદાર્થ ઓગળ્યો છે એવું નથી. લોહીમાં અસંખ્ય રાતા સૂક્ષ્મ કણ હોય છે, એથી લોહી રાતું દેખાય છે. આકારમાં એ કણ ગોળ પૈતા જેવા, ધારે ઊપસેલા ને વચ્ચેથી જરા બેઠેલા, એવા હોય છે.

પૈસાની થપ્પી કરી હોય એવી નાનકડી થપ્પીઓ રૂપે લોહીમાં તરતા તે જોવા મળે છે. એકને અડીને બીજો એમ તેમની હાર ગોઠવો, તો ૩,૨૦૦ની હાર એક ઇંચ જેટલી લાંબી થાય ! અને એ કણની જાડાઈ? તેમને એક ઉપર એક ગોઠવીને થપ્પી કરો, તો ૧૨,૮૦૦ કણની થપ્પી એક ઇંચ ઊંચી થાય ! વિજ્ઞાનીઓ કહે છે કે, સામાન્ય કદના માણસમાં લોહીના આ રાતા કણ નહિ નહિ તોય દોઢ કરોડ ઉપર હશે.

આ રાતો કણ તેની બનાવટમાં રહેલા લોહને લીધે રાતો દેખાય છે. તેને આપણે રક્ત-લોહ કહીશું. આ રક્ત-લોહનો એક અજબ ગુણ છે : સામાન્ય હવાના સંબંધમાં એ આવે કે તરત તે હવાની અંદર રહેલા પ્રાણવાયુને — ઓક્સિજનને પકડીને પોતામાં લઈ લે છે.

લોહી ને હવાનો સંબંધ ફેફસાંમાં થાય છે. ત્યાં પેલા રાતા કણોનું રક્ત-લોહ ઓક્સિજનને ઝાલી લે છે. પછી રાતા કણો શરીરમાં જુદી જુદી જગ્યાએ જ્યારે જાય છે, ત્યારે જેટલી ઝડપે તેમણે ફેફસાંમાંથી પ્રાણવાયુ લીધો, તેટલી જ ઝડપે શરીરની પેશીઓને તે આપી દે છે. તેનાથી શરીરની જીવન-ક્રિયા ચાલે છે. એ ક્રિયાને પરિણામે શરીરમાં કાર્બોનિક એસિડ ગેસ નામનો એક ઝેરી વાયુ ઉત્પન્ન થાય છે. પેલો રાતો કણ ફેફસાંમાંથી ભરી આણેલો પ્રાણવાયુ આપે છે અને તેને બદલે આ ઝેરી વાયુ ભરી લે છે ! એ વાયુને શરીરમાંથી વહી જવાની નહેર-વ્યવસ્થા પણ લોહીને જ માથે છે. આમ બેઉ બાજુથી લાલ કણ જીવનદાયી કામ કરે છે.

એ ઝેરી વાયુ લઈને લોહી પાછું ફેફસાંમાં જાય છે; ત્યાં રાતો કણ આ વાયુને છોડી પાછો પ્રાણવાયુ ભરી લે છે. પેલો ઝેરી વાયુ પછી ફેફસાંમાંથી નાક વાટે બહાર નીકળી જાય છે.

શરીરની આ જીવનક્રિયામાં ઘણા રાતા કણ જીવું થઈને મરતા રહે છે. તેમની જગ્યાએ શરીર નવા રક્ત-કણ ઉત્પન્ન કરીને મોકલી આપે છે. એવું લાગે છે કે, એક રાતો કણ મહિના-માસથી

લાંબું નથી જીવતો. શરીરની કરકસર ભારે છે. રાતા કણનાં મડદાં શરીર બરોળની ગાંઠ પાસે મોકલે છે. બરોળની ગાંઠ તેમાંનું રક્ત-લોહ અલગ કાઢી લે છે. શરીર તેને નકામું જવા દેતું નથી; તેને ઉપયોગ નવા રાતા કણ બનાવવામાં થાય છે.

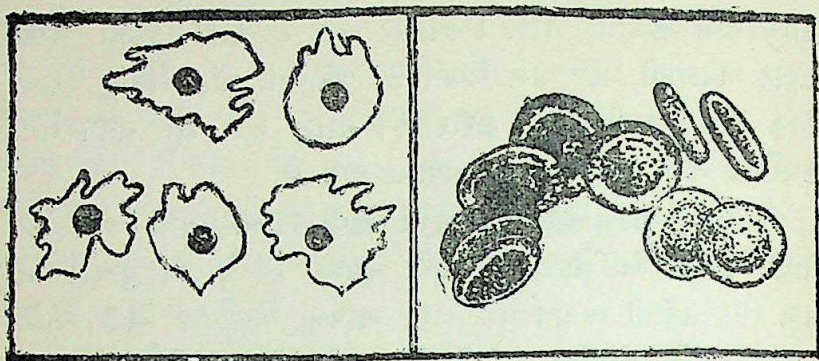
નવા રક્તકણ હાડકાની અંદર રહેતી મજબૂત-ધાતુમાં બને છે. લોહી પોતાને જોઈતો જથ્થો ત્યાંથી મેળવ્યા કરે છે. એ પુરવઠો ન મળે તો લોહીની તાકાત ઘટે. તેથી આપણા ખોરાકમાં એવી ચીજો હોવી જોઈએ, જેમાંથી શરીરને લોહ મળે. એવી ચીજોમાં લીલોતરી કે ભાજપાલો મુખ્ય છે.

એ રાતા કણ કાઢી લેતાં લોહીનું જે પ્રવાહી રૂપ રહે, તેને આપણે રુધિર-જલ કહીયું. પેલા રાતા કણ તેમાં તરતા રહે છે. આ રુધિર-જલ રંગે આંખું પીળાશ પડતું હોય છે. લોહીના રાતા કણ કોઈ રોગને કારણે — જેમ કે, મલેરિયાના જીવાણુ તેમને ખાઈ જાય છે તેથી, — શરીરમાં ઘટે, ત્યારે શરીર પીળું પડે છે, તે તો સૌએ જોયું હશે. તે રંગ આ રુધિર-જળનો રંગ છે.

આ રુધિર-જળમાં મુખ્ય તો આપણે પીએ છીએ તેવું ચોખ્ખું પાણી હોય છે. તેમાં શરીરને ઉપયોગી પોષક પદાર્થો પીગળેલા રહે છે. વળી, કાંમને લીધે શરીરને લાગતા ઘસારાથી ઉત્પન્ન થતો નકામો કચરો પણ તેમાં ભળેલો હોય છે. આમ લોહી-નદી શરીરમાં પોષણ જ વહી જાય છે એમ નથી; તે તેનાં અંગ અંગમાંથી ઘસારાનો કચરો પણ વહી જાય છે, અને તે કચરાને ગતે પાડનારાં શરીરનાં ખાસ સફાઈખાતાનાં અંગો છે ત્યાં પહોંચાડે છે. દાકતરો પિયકારી ઘોંચે છે, તેની દવાય આ રુધિર-નદીમાં જ પહોંચે છે; કેમ કે રુધિરમાં પહોંચ્યું એટલે શરીરમાં બધે પહોંચ્યું.

૩

લોહીમાં તરતા રાતા કણ ઉપરાંત તેમાં ઘોળા કણ પણ હોય છે. આ કણ સંખ્યામાં રાતા કણથી ઓછા છે, પણ કદમાં મોટા છે. એક ઈંચમાં ૨૫૦૦ ઘોળા કણ અડોઅડ હારમાં આવી શકે, જોકે

ધોળા કણ

રાતા કણ

કેટલાક ધોળા કણ રાતા કરતાં નાના પણ મળી આવે છે. એમનો આકાર ચિત્રવિચિત્ર હોય છે.

ધોળો કણ પણ શરીરમાં ઘણું મહત્વનું કામ કરે છે. તે આપણા શરીરની અંદરનો ખડો પહેરેગીર છે. લોહીમાં કોઈ રોગના જીવાણુ પેસે, તો ધોળો કણ તેમની ઉપર તૂટી પડે છે: તે એમને ખાઈ જાય છે. એમ જાણે કે, રોગ અને આરોગ્ય વચ્ચે યુદ્ધ જ મચે છે. સામાન્ય રીતે ધોળા કણની સંખ્યા શરીરમાં નક્કી હોય છે. પણ રોગ સામે યુદ્ધ જામે ત્યારે શરીર નવા ધોળા કણ બનાવીને ભરતી કરે છે.

ધોળા કણની એક શક્તિ એ છે કે, તે લોહીની નાડીમાંથી પણ નીકળી જઈને યુદ્ધને સ્થાને પહોંચી શકે છે. રાતો કણ લોહીની નાડી છોડીને જઈ ન શકે.

અને એ પહેરેગીર સૈનિકો, ક્ષત્રિય પેઠે પલાયન ન કરે, એવા અડગ રહે છે. લડતાં લડતાં તેઓ મરી જવાનું જ જાણે છે, ને નવા નવા ઉત્પન્ન કરી શરીર તેમને રણક્ષેત્રમાં મોકલ્યે જાય છે.

આ કણ રોગના જીવાણુ જ નહિ, શરીરમાં કોઈ પણ પરાયું દ્રવ્ય પેસે તેના પર હુલ્લો કરે છે. એટલે, તે સૈનિક હોવા ઉપરાંત પરાયો કચરો-પૂંજો પણ વાળી નાખે છે. એમ, લોહીને સ્વચ્છ અને રોગમુક્ત રાખવામાં ધોળો કણ આપણા અખંડ જીવંત પહેરેગીર છે.

આ ધોળો કણ પણ હાડકાની અંદર મજ્જામાં ઉત્પન્ન થાય છે. લાલ ને ધોળા રક્તકણ જેવી મહત્વની ચીજ ઉત્પન્ન કરવા

ધૃતિરે તેનું કારખાનું પણ કેવું હાડકાના ઊંડાણમાં રાખ્યું છે! ત્યાં શરીર ઉપર થતા ખીજા હુમલા કે ઉત્પાતોની અસર ન પહોંચી શકે અને જોઈતો પુરવઠો શરીરને નિયમિત મળતો રહી શકે.

૪

તમને હવે એટલું તો સહેજે સમજાયું હશે કે, લોહીનો સૌથી મોટો ગુણ તેની પ્રવાહિતા છે; તેથી જ શરીરમાં તેનું અભિસરણ થઈ શકે છે. તે વિના શરીર ટકી ન શકે. પરંતુ નવાઈ એ છે કે, લોહીનો ખીજો ગુણ એથી ઊલટો — જામી જવું — એ પણ છે! અને એ ગુણ પણ શરીરને ટકવામાં મદદરૂપ છે.

કોઈ વાર આકુ કે છરી વાગી લોહી નીકળતું તો સૌએ જોયું હશે. પાણીનો નળ છોડીએ કે પાણી નીકળ્યા જ કરે; નળ બંધ કરે ત્યારે જ પાણી વહી જતું બંધ થાય. આકુથી નીકળતા લોહીનું સાવ આવું નથી. તમે જોયું હશે કે, સહેજ ઘસરકો હોય તો લોહીના ટીશિયા બાઝી જાય છે અને ઘસરકો સિઝાર્થને લોહી વહી જતું અટકે છે. આમ લોહી બાઝી કે જામી ગયું, તે લોહીમાં રહેલા તેના જામી જવાના ગુણને લીધે.

લોહીનો આ ગુણ તેમાં રહેલા ટ્રેન્ડિશયમ કે ચૂનાના સત્ત્વને આભારી છે. તે જો લોહીમાં ન હોય, તો લોહી જામે નહિ.

લોહીનો વધુ એક ગુણ પણ સાથે સાથે જાણવા જેવો છે. ઘોળા કણ રોગના જંતુ ખાઈ જાય છે, એ આપણે જોયું. લોહીમાં પોતામાં પણ જંતુનાશકતાનો ગુણ રહેલો છે. તે ગુણ તેમાં રહેલા ક્ષારને આભારી છે. સામાન્ય તંદુરસ્ત માણસના લોહીની આવી જંતુનાશકતાને લીધે જ તે તંદુરસ્ત રહે છે. તે તાકાત ઘટે ત્યારે રોગ ચડી વાગે છે. જેમ કે, ક્ષયના જંતુ સૌના શરીરમાં ઘૂસી શકે છે; જેનું લોહી જંતુનાશકતામાં પ્રબળ છે, એટલે કે, જે માણસ ખરોખર તંદુરસ્ત છે, તેનું લોહી એ જંતુઓને મારી નાખે છે: ઘોળા કણ તેમને ખાઈ જાય છે, અને લોહીમાં રોગના જંતુઓ ક્ષાલી શકતા નથી. પરિણામે તે માણસ ક્ષયનો ભોગ બનતો નથી. પણ કમતાકાત કે નબળા શરીરનો માણસ રોગના આવા હુમલા સામે ન ટકી શકે.

આમ શરીરની લોહી-ધાતુ અનેક રીતે તાંદુરસ્તીના આધાર સમાન છે.

સ્વાધ્યાય

૧. ચોથી ચોપડીમાં શરીરમાં પાચનક્રિયા કેવી રીતે થાય છે તે અંગેનો પાઠ છે (‘ખોરાક કેવી રીતે પચે છે?’) તે યાદ કરો; તથા લોહી અને પાચનક્રિયાને શો સંબંધ છે તે વિચારો.

૨. રુધિરાભિસરણની ક્રિયા વિષે સાતમી ચોપડીમાં પાઠ છે. તેની વાત પણ અહીં કહી શકાય.

પ્રશ્નો

૧. લોહીમાં શું શું હોય છે? રક્તકણ એટલે શું?
૨. લોહી શરીરમાં શું શું કામ કરે છે? કેળી મારફત તે એ કરે છે?
૩. ઘોળા કણ અને લાલ કણનાં કામ વિષે કહો.

વ્યાકરણ

૧ નીચેનાં બે વાક્યો વાંચો —

(૧) મનુ જન્ય છે.

(૨) મનુ જન્ય છે.

એ બે વાક્યો વાંચવામાં શો ફેર પડ્યો? ખીન્ન વાક્યને છેડે (?) આવું ચિહ્ન છે તેનો અર્થ સમજ્યા? એ ચિહ્ન પ્રશ્ન બતાવવાનું ચિહ્ન છે — પ્રશ્નાર્થ-ચિહ્ન છે. તે હોય એટલે એ વાક્ય પ્રશ્ન પૂછતા હોઈએ એ રીતે વાંચવું જોઈએ.

પહેલા વાક્યમાં આપણે જાણતા હોઈએ અને કહીએ કે, ‘મનુ જન્ય છે.’ ખીન્ન વાક્યમાં આપણને ખબર ન હોય અને પૂછતા હોઈએ કે, ‘શું મનુ જન્ય છે?’ — એમ એ બેના અર્થમાં ફેર પડી જાય છે.

તેથી વાંચતી વખતે વાક્યને અંતે ચિહ્ન જોઈને તે પ્રમાણે વાંચવું. તો તરત તેનો જુદો અર્થ પણ સમજવામાં આવી જશે.

શિક્ષકોને

૧. વાક્યમાં કોણ, શું, કેવું કેટલું, ક્યું વગેરે આવવાથી પણ વાક્ય પ્રશ્નાર્થક હોય તે જણાઈ આવે છે. એવા વાક્યને અંતે તો પ્રશ્નાર્થ ચિહ્ન આવે જ.

૨. કોઈ વખત દવાખાને સૂક્ષ્મદર્શક ચંત્રથી લોહીનું દીપું પ્રત્યક્ષ બતાવાય તો બતાવવું. તેમાં ઘોળા કણ, લાલ કણ ચોખ્ખા દેખાય છે. તે નેવાથી વિદ્યાર્થીએને લોહીની રચનાનો તાદશ ખ્યાલ આવી જશે.

અધરા શબ્દો

લોહ [સં.] = એક ધાતુ-તત્ત્વ; લોહું જોઈ તો) જથ્થો-સંગ્રહ
મજ્જા [સં.] = હાડકાંમાંનો માવો અભિસરણ [સં.] = વહેવું-ફરવું તે
પુરવડો = (જરૂર પૂરી પાડવા માટે) દીશિયા = રેસા; લોચા

સ્વાશ્રય

૧

લાવરી અને તેનાં બચ્ચાંની વાત તો તમે જાણતાં જ હશે. એક ખેતરમાં લાવરીએ માળો કરી પોતાનાં બચ્ચાં ઉછેર્યાં હતાં. તે ખેતર કાપવાનો સમય થયો, ત્યારે ખેડૂતે દીકરાને કહ્યું કે, આપણા ભાઈબંધ સ્નેહીઓને બોલાવી કાલે કાપણી કરીશું. તોપણ લાવરી બચ્ચાંને લઈ ગઈ ગઈ નહિ. ખીજે દિવસે ખેડૂતને સહાય થવા કોઈ આવ્યું નહિ, ત્યારે તેણે કહ્યું કે, કાલે તો અવશ્ય કાપણી કરવી ને તે માટે ફલાણા કાકા, ફલાણા ભાઈ, આદિને બોલાવી લાવવા. છતાં લાવરી ખસી નહિ. ખીજી વાર પણ ખેડૂત નિરાશ થયો. છેવટે તેણે પોતાના છોકરાને કહ્યું કે, હવે તો કાલે વહેલા ગઈને આપણે જ જણ જ મંડીશું કે બેએક દિવસમાં પાર આવે. આવું સાંભળતાં જ લાવરી બચ્ચાંને લઈને નાસી ગઈ, કેમ કે તેને ખાતરી થઈ કે, ખેડૂતે પોતે જ પોતાનું કામ કરવાનું ધાર્યું છે, તો હવે ક્યાં વિના રહેશે નહિ.

આ વાતનો સાર એટલો જ છે કે, પોતા વિના ખીજની આશા રાખી કોઈ પણ કામ પાર પાડવાનું ધારવું, એ કેવળ નિરાશ થવાની વાત છે. કહેવત છે કે, ‘પારકી આશ સદા નિરાશ’, ‘આપ સમાન બળ નહિ, મેઘ સમાન જળ નહિ’. આપણે જે કામ સાધવું હોય તેનું યોગ્ય જ્ઞાન અને તે પ્રમાણે કરવાની ચીવટ જેવી આપણને પોતાને હોય તેવી ખીજ કોઈને હોઈ શકે નહીં; ને એટલા માટે તે કામ આપણાથી જેવું થાય તેવું ખીજથી થઈ શકે નહિ. કોઈ પણ કામ કરવામાં તે કામનું અને તે કરવાનાં સાધનનું યોગ્ય જ્ઞાન હોવું જોઈએ, એ પહેલી વાત છે. ખીજી વાત એ છે કે, તે કામ પાર ઉતારવા જેટલો આગ્રહ અને ઉદ્યોગ પણ જોઈએ. જેનું જે કામ હોય, તેને તે કામનું પૂરેપૂરું જ્ઞાન હોય છે; ને જેને તે કામનું ફળ પામવાનું છે, તેને તે કામમાં મંડવાનો આગ્રહ અને ઉદ્યોગ હોય છે. એટલે કદાપિ ખીજ પાસે કામ કરાવવું પડે તોપણ, તેમાં આપણે પોતે ભાગ લઈએ તેના

જેવું સારું તે કદાપિ થાય નહિ. બધું પોતાને હાથે જ કરવું એમ આ લખવાનું તાત્પર્ય નથી. પણ આપણે જે કરવું હોય, જે જોઈતું હોય, તે બધા માટે પારકાના જ ઉપર આધાર ન રહેવો જોઈએ, એટલું આ પ્રમાણે લખવાનું તાત્પર્ય છે.

૨

કામધંધો ન હોય તો માણસનું જીવિત વિષમ થાય છે : તેનાં શરીર અને મન બે બગડે છે, ને નવરા બેકાં નખોદ વાળવાનું સૂઝે છે. એ ઉપરાંત બીજું ન્યાયનું પણ કારણ છે, જે વિચારી આપણે સર્વદા પ્રવૃત્તિમાં રહેવું આવશ્યક છે. આપણે જેટલું ખાઈએ છીએ, ભોગવીએ છીએ, વાપરીએ છીએ, તેટલું કોઈ પણ પ્રકારના કામ વિના પેદા થયું નથી, એ તો નક્કી છે. તો એ શ્રમમાં આપણે કેટલો ભાગ લીધો છે? બીજી રીતે કહીએ તો, આપણે આપણા ભોગવવામાં આવતી વસ્તુઓ પ્રાપ્ત કરવા માટે કેટલું મૂલ્ય આપ્યું છે? બાપદાદા પાસેથી પ્રાપ્ત થયું હોય તેને જ ભોગવ્યા કરવામાં પણ આપણે અન્યાય કરીએ છીએ, કેમ કે તેમને પણ એ વસ્તુઓ પ્રાપ્ત કરતાં શ્રમ તો પડ્યો જ હશે. એટલે તે વસ્તુઓ ભોગવતાં પણ, આપણે જે પ્રકારનો ઉદ્યોગ કરતાં આવડતો હોય, તે પ્રકારનો શ્રમ કરી આપણે આપણા ઉપભોગની વસ્તુઓનું મૂલ્ય વાળી આપવું જોઈએ. પારકા ઉદ્યોગનાં ફળ ભોગવવાની આશાથી તો પોતાને હાનિ થાય છે એટલું જ નહિ, પણ પરિણામે આખા દેશને હાનિ થાય છે; કેમ કે, જે વસ્તુનો આપણે ભોગવીને નાશ કરીએ છીએ, તેને સ્થાને બીજું કશું નવું પેદા કરતા નથી. જો પ્રત્યેક મનુષ્ય પારકાનું પેદા કરેલું ભોગવવાનો નિશ્ચય કરીને બેસે, તો આખા દેશમાં ખાવાનું કે પીવાનું કંઈ રહે નહિ, પેદા થાય નહિ, ને સર્વે મરી જાય. આવું છે એટલે, જે માણસ પોતે જે ભોગવે છે તેનો બદલો, કોઈ પણ પ્રકારનો ઉદ્યોગ કે શ્રમ કરી, પોતાના જાતિભાઈને આપતો નથી, તે આખા દેશને હાનિ કરે છે. પોતાની જાતને તેના આજસથી હાનિ છે, એટલે તે આત્મદ્રોહી તો છે જ; પણ વળી તે દેશદ્રોહી પણ, હમણાં બતાવ્યું તે રીતે, થાય છે.

આમ માણસોએ કોઈ દિવસ પરોપજીવી, એટલે પારકાને આધારે જીવનારા થવું નહિ, કોઈ પણ પ્રકારનો ઉપયોગી શ્રમ કરવાનો સર્વદા પ્રયત્ન કરવો, અને તે શ્રમથી જે ભોગવાય તેમાં જ સંતોષ અને સુખ માનવાં. વંશપરંપરાની આવેલી સમૃદ્ધિ ભોગવતાં પણ, તેનું મૂલ્ય કોઈ પણ પ્રકારનો ઉપયોગી શ્રમ કરીને વાળી આપવું.

સ્વાધ્યાય

૧. આ પાઠ સ્વં મણિભાઈ નલુભાઈ દ્વિવેદીએ (ઈ. સ. ૧૮૫૮-૧૮૯૮) લખેલા ‘આલવિલાસ’માંથી તૈયાર કર્યો છે. તે પુસ્તકમાં અનેક મજેદાર વાતોના પાઠો છે. તમને ગમે એવા કેટલાક પાઠો જરૂર તેમાં તમને મળશે, તે વાંચજો.

૨. સ્વાશ્રય અને પ્રવૃત્તિ કે કામધંધા વચ્ચેનો સંબંધ વિચારો.

૩. બંધી વાતે સ્વાશ્રયી થઈ શકાય? છતાં સ્વાશ્રયી થવા શું કરવું?

૪. લાવરી અને તેનાં બચ્ચાંની વાત તમારી શેરીનાં નાનાં ભાઈ-બહેનોને ભેગાં કરીને કહો.

વ્યાકરણ

¶ નીચેનાં વાક્ય વાંચો —

(૧) આ દૃશ્ય કેવું સુંદર છે !

(૨) ખખરદાર, જે એને આંગળી અડકાડી છે તો !

(૩) બેટા, સો વરસનો થજે !

(૪) હે ભગવાન ! ડોસીનું ભણું કરજે !

(૫) વાહ, આખરે તમે જીત્યા ! શાઆશ !

આ વાક્યોને છોડે કયું ચિહ્ન છે ? તેનો શો અર્થ થાય તે સમજ્યા ? તે વાક્યો વાંચતી વખતે બોલવામાં શો ફેર કરવો પડે છે ? આશ્ચર્ય, આશિષ, સંબોધન એ બતાવવા (!) આ ઉદ્ગાર-ચિહ્ન વપરાય છે.

¶ પ્રશ્નાર્થ-ચિહ્નવાળું વાક્ય વાંચવામાં અને આ ઉદ્ગાર-ચિહ્નવાળું વાક્ય વાંચવામાં શો ફેર છે, તે સમજ્યા ?

¶ આ ચિહ્ન સંબોધન તેમ જ હર્ષ, શોક, આશ્ચર્ય, વગેરે ભાવ દર્શાવવા વપરાય છે.

શિક્ષકોને

[૧. વ્યાકરણ]

¶ પૂર્ણવિરામ, પ્રશ્નાર્થક ચિહ્ન, અને ઉદ્ગારચિહ્ન એ ચિહ્નોવાળાં વાક્યો વાંચતી વેળાએ વિદ્યાર્થીઓ યોગ્ય રીતે વાંચે છે કે નહિ તે જોવું.

૧ એ સિવાય વાક્યમાં અદ્યવિરામ (,), અર્ધવિરામ (;), મહાવિરામ (:) અને વિચ્છેદ (—) વગેરે ચિહ્નો પણ આવે છે. એ બધા વિષે વિદ્યાર્થીઓ પૂછે તો સામાન્ય માહિતી આપવી; સાતમી ગ્રંથમાં એ ચિહ્નો વિષે માહિતી આપી છે.

[૨. ઇતર]

૧. નતમહેતત કરવાની બાબતમાં લેખક બીજું ને કારણ આપે છે, તે ઉપર વિદ્યાર્થીઓનું ધ્યાન ખેંચવું. આપણે ને કોઈ પદાર્થો ભોગવીએ છીએ, તે ઉત્પન્ન કરવા કોઈ ને કોઈએ તો કામ કરવું જ પડે છે. એટલે આપણે પણ આપણાથી બને તે હિસ્સો કામ કરવામાં આપવો ભેઈએ.

૨. ચોથી ગ્રંથમાં 'ધરકામ'વાળા પાઠના સ્વાધ્યાયમાં 'ચક્ષુ' વિષે ને કહ્યું છે, તે અહીં ધ્યાનમાં આણવું.

અધરા રશ્મદો

તાત્પર્ય [સં.] = સાર; રહસ્ય; હેતુ

દ્રોહ - દગો કે હાનિ કરનાર

વિષમ [સં.] = મુશ્કેલ

વંશપરંપરા [સં.] = એક પછી એક

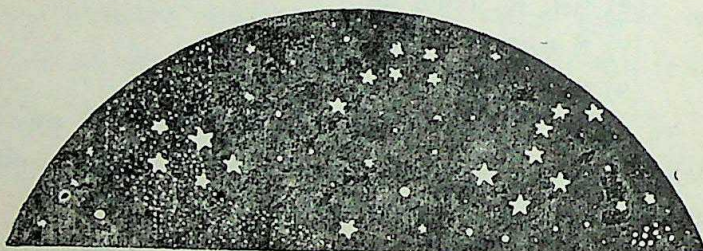
નખોદઃ = સત્યાનાશ

ચાલી આવતી પેદીનો ક્રમ

આત્મદ્રોહી [સં.] = પોતાની જાતને

૪૭

તારાઓનું સમૂહ

૧

‘આમ ઉપર શું બુઝ્યો છો?’ એક ગામડિયા છોકરાએ મને પૂછ્યું.

‘આકાશના તારાઓ ભેઈ છું,’ મેં જવાબ વાળ્યો.

‘એમાં તે શું જોવાનું હોય? તારાઓ તો છે જ. હરણિયું, હાથિયો, વીંછુડો, ને એવા બધા તારાઓ રેજા ઊગે છે ને આથમે

છે. એ જોયે શું મળવાનું હતું? નકામી ડોક તાણી તાણીને હેરાન થાઓ છો !’

આ ગામડિયા છોકરાને તારાના આનંદની શી ખબર હોય ! જનવરે પણ રાત્રે તારાઓ જોતાં હશે, પણ એમને કંઈ એમાં ઉત્સાહ જેવું લાગતું હશે ?

થોડા દિવસ ગયા, હું શહેરમાં પાછો ગયો, અને એ જ છોકરાને મેં ઘરમાં નોકર તરીકે રાખ્યો. છોકરો અમારે ત્યાં જ રહે, અમારી સાથે જમે, ઘરના છોકરાઓ સાથે રમે, અને મારી ઓરડી ખહાર સૂએ. તુકારામનો ઉપદેશ મારે હૈયે ઠસેલો :

દયા કરળેં જે પુત્રાસી ।

તેવિ દાસા આણિ દાસી ॥

‘જે દયાભાવ પોતાના દીકરા પ્રત્યે હોય, તે જ ઘરના નોકરો પ્રત્યે રાખવો ઘટે છે.’ એટલે છોકરાને ઘર જેવું લાગે એવો પ્રયત્ન હું કરતો હતો. પંદર દિવસ ગયા હશે અને છોકરો મૂંઝાતો આવીને મને કહે : ‘મારે અહીં નથી રહેવું, મને જવા દો !’

મને આશ્ચર્ય થયું. મેં પૂછ્યું, ‘કેમ શું થયું? ખાવાનું નથી ભાવતું? કોઈ કનડે છે?’

‘ના’ કહીને છોકરો મૂંઝો જ રહ્યો. ખહુ પૂછતાં તેણે કહ્યું, ‘અહીં ખધું સુખ છે, પણ ઠોરો પાછળ દોડવાની મજા અહીં નથી; અને રાત્રે સૂઈ છું ત્યારે તારાઓ નથી દેખાતા.’

મેં એને પૂછ્યું, ‘પણ તું જ મને કહેતો હતો ને કે, તારાઓ જોવાની ગરજ શી?’

‘એ ખરું, પણ તારા હોવા તો જોઈએ જ; એમના વગર ગમે નહિ.’ છોકરાને મજાની ઉપમા સૂઝી, એટલે આંખો ચમકાવીને કહે, ‘જેમ તંબૂરા વગર ગવાય નહિ, તેમ તારાના ચંદરવા વિના સુવાય નહિ. રોજ જોઈ છું કે, રાત્રે જાગ આવે ત્યારે તારા દેખાતા નથી, અને મૂંઝાઈ છું. જેમ તેમ પંદર દિવસ કાઢ્યા, હવે મને જવા દો !’

મને તો આવું કોઈ દિવસ થયું ન હતું. હું તારા બેઠું, એના ઉદય અને અસ્ત નોંધી રાખું. દરેક તારો આજના કરતાં આવતી કાલે લગભગ ચાર મિનિટ વહેલો ઊગવાનો, એ મેં મારી મેળે તારવી કાઢ્યું હતું. મોટા મોટા તારાઓ જે આજે નવ વાગ્યે ઊગે છે તે મહિના પછી સાંજે સાત વાગ્યે જ દેખા દેશે, એમ લોકોને સમજાવતો. પણ તારાઓનું દર્શન એ કંઈ મારે માટે હવાપાણી, ઊંઘ કે ખોરાક જેવું બન્યું ન હતું. ત્યારે એ અબોધ છોકરાની તારાઓ પ્રત્યેની ભક્તિ તો પોતાની મા પ્રત્યેની પ્રીતિ જેવી જ હતી. મા તો છે જ, એની પૂજા થોડી જ કરવાની હોય ! પણ મા ન હોય ત્યારે આખું બ્રહ્માંડ સૂનું સૂનું લાગે. ત્યારે ખરો કવિ કોણ ? એ અબોધ બાળક કે મારા જેવો તારાપ્રેમી ?

૨

કોઈ આપણને પૂછે કે, ‘તમારા ઘરમાં કોણ કોણ છે ?’ તો આપણે એમ નથી કહેતા કે, ‘ઘરમાં માણસો છે.’ આપણે તો એ પ્રશ્ન સાથે કૌટુંબિક જીવનનું ભાન જાગ્રત થવાથી કહીએ છીએ, ‘મારા બાપા છે, મારી બા છે, વિમલા ને કમલા છે, હું છું; અને મીની ને મોતિયો છે.’

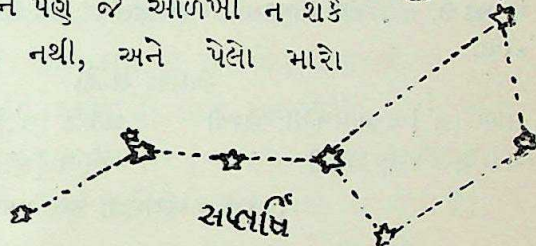
એમ જ આપણા બગીચા વિષે કોઈ પૂછે ત્યારે આપણે એમ નથી કહેતા કે, ‘બગીચામાં છોડ છે, પાંદડાં છે, અને ફૂલો છે.’ પણ આપણે કહીએ છીએ કે, ‘ગુલાબના ચાર છોડ છે, એક ખૂણે ચંપો છે, અને બીજે ખૂણે પારિજાત છે. મોગરાના છોડ તો હમણાં જ વાળ્યા છે; અને ગુલછડીને ઘોળાં ઘોળાં ફૂલ ખેસવાની તૈયારી છે.’

ત્યારે જો તમને કોઈ પૂછે કે, ‘આકાશમાં તમે શું શું જુઓ છો ?’ ત્યારે શું તમે એવો જ જવાબ આપવાના કે, ‘આકાશમાં દહાડે સૂરજ હોય છે અને રાત્રે ચાંદો અને તારા હોય છે ?’ નવલખ તારાનાં નામ કોઈ આપણી પાસે માગતું નથી. પણ સવાર સાંજ બારે માસ જે તારાઓ ફરી ફરી દર્શન દે છે, જેમને સાક્ષી રાખી આપણાં બધાં સગાંવહાલાં પરણે છે, જેમને જોઈને ખેડૂતો વાવણી

અને લાણી કરે છે, જેમના હિસાબથી મુસાફરો રાત્રે દિશા નક્કી કરે છે, જેમની મદદથી અબાણ્યા મુલકમાં પણ મોટી મોટી ફેાને અચૂક રસ્તો કાઢે છે, અને રાત્રે કેટલા વાગ્યા છે એ પણ આપણે જેમના પરથી થોડીક મહેનતથી નક્કી કરી શકીએ છીએ, તે મોટા મોટા તારાઓનાં વીસ પચીસ નામોની પણ આપણને ખબર ન હોય? સપ્તર્ષિ, વીંછુડો, હરણું, કૃત્તિકા, ચિત્રા, સ્વાતિ, હાથિયો, શ્રવણ વગેરે વેદકાળથી આપણને જગાડતા તારાઓની આકૃતિઓ અને આકાશમાં તેમનાં સ્થાન આપણે ઓળખી ન શકીએ?

થોડાક તારાઓને પણ જે ઓળખી ન શકે તે માણસ સંસ્કારી નથી, અને પેલો મારો ગામડિયો છોકરો કહેશે કે, એ માણસ ગામડિયો પણ નથી!

સ્વાધ્યાય

૧. આ પાઠ શ્રી. કાકાસાહેબ કાલેલકર કૃત 'જીવનનો આનંદ' એ પુસ્તક ઉપરથી છે. તારાઓ જોડે તમારે સખ્ય બંધાય તો એ પુસ્તકમાંથી તમને ખીનું ધણું વાંચવાનું મળશે.

૨. પાઠમાં કહેલા થોડાક તારા તો તમે ઓળખી શકશો ને?

પ્રશ્નો

૧. તારાપ્રેમી વધુ કોણ કહેવાય? કાકાસાહેબ કે પેલો ગામડિયો છોકરો? શાથી?

૨. તારા રોજ ચાર મિનિટ વહેલા શાથી જાગે?

વ્યાકરણ

¶ વિરામચિહ્નોની સમજ ઉપરથી તમે હવે વાક્યોના પ્રકાર પણ ઓળખી શકશો. જેમ કે—

(૧) નિવેદક વાક્ય—એટલે કે જેમાં માત્ર સાદી હકીકત જણાવેલી હોય. તેને છોડે પૂર્ણવિરામ હોય.

(૨) પ્રશ્ન વાક્ય — તેમાં પ્રશ્ન પૂછવામાં આવ્યો હોય. તેને છે પ્રશ્નાર્થ — ચિહ્ન હોય.

(૩) ઉદ્દગાર વાક્ય — તે વાક્યમાં હર્ષ, શોક, આશ્ચર્ય વગેરે લાગણીઓ દર્શાવી હોય. તેને છે ઉદ્દગાર ચિહ્ન હોય.

૧ ઉપરાંત વિધિવાક્ય અને નિષેધવાક્ય એવા પણ વાક્યના ભેદ પડે છે. વિધિ વાક્યમાં હકારાત્મક વિધાન હોય; અને નિષેધવાક્યમાં નકારાત્મક વિધાન હોય.

જેમ કે — (૧) મનુ નિશાળે જાય છે. (વિધિવાક્ય)

(૨) મનુ નિશાળે જતો નથી. (નિષેધ વાક્ય)

શિક્ષકોને

૧. આકાશ અને તારાઓ વિષે વધુ જાણવા માટે છાટુભાઈ સુથાર કૃત 'વિશ્વ-દર્શન' વગેરે પુસ્તકો જોવાં.

૨. સાતમી યોગપદીમાં શ્રી. રાજગોપાલાચારી કૃત 'તારાઓ અને પરમાણુઓ' એ પાઠ છે, તથા ચોથી યોગપદીમાં 'આકાશદર્શન' પાઠ છે. તેમાંની વિગતોનો ઉપયોગ કરવો.

અધરા શબ્દો

સખ્ય [સં.] = ભાઈપ્રિય; દોસ્તી

બ્રહ્માંડ [સં.] = વિશ્વ

ચંદ્રવો = છત; ચંદની

અખોધ [સં.] = ભોળું; અણસમજી

નવલખ = અગણિત; અસંખ્ય

૪૮

બળબળતા જામ્યા બપોર !

ધોમ ધણ્યો મધ્યાહ્ન તળો, ને સ્થંભ્યા રણવગડાના વા;

સ્થંભ્યો શિર પર સૂરજ આવી, લૂક લાગી તન સઢગાવા;

ગરમીના સંધાયા દોર ! બઢબઢતા જામ્યા બપોર ! ૧

સૂમસામ સૌ દુનિયા દીસે, વગડો સૌ સૂનકાર પડચો,

ઉજ્જડમાં વેતાલ સમો ત્યાં ચકર ચકર વંટોઢ ચડચો !

એ તો ભારે મસ્તોઢોર ! બઢબઢતા જામ્યા બપોર ! ૨

ફર ફર ફર ફર ફૂંદડી ફરતો મેદાનેથી ભ્રમણ ચડચો;

વન-વસ્તીમાં ધૂમ મચવતો વૃક્ષો સાથે જાય લડચો;

ઉન્મત્ત સરઢો એનો તોર ! બઢબઢતા જામ્યા બપોર ! ૩

ધૂલ જુએ ત્યાં ધમાલ કરતો, ગાંડો થઈ આઢોટી પડે !
 ઉડાડી આકાશે ગોટા, ઝૂંચો ઝૂંચો ધૂલ ચડે !

વધતું વધતું કરતો જોર ! બઢબઢતા જામ્યા બપ્પોર ! ૪
 સૂકાં પર્ણો, કૂંચો કચરો ઉછાઢી ઝૂંચાં લઈ જાય;
 જ્યાં જ્યાં આગ જ્વરે ત્યાં ત્યાં એ જરાકમાંથી જવરો થાય !

ઘરરર ઘર છર કરતો શોર ! બઢબઢતા જામ્યા બપ્પોર ! ૫
 માંકડાંનાં માથાં ઘાટે, એવો તીલો તાપ તપ્પો;
 અકઢાયો તરસ્યો મુસાઘર, રડચોલડચો કો જાય ધપ્પો;

જોતો એ વિશ્વાંતિ-ઢોર; બઢબઢતા જામ્યા બપ્પોર ! ૬
 મહેલ, બગીચા, કુંજભવનમાં શ્રીમંત ઢુનિયા થાતી ગેલ;
 નિર્ધનનાં તન કરે મજૂરી પરસેવે તો જ્વેજ્વેલ !

કેવા જીવન-વિગ્રહ ઘોર ! બઢબઢતા જામ્યા બપ્પોર ! ૭
 ચાર ઘડીના વૈભવ જેવાં જ્ઞાંજ્ઞવાં જ્ઞલ જ્ઞલ જ્ઞલ બઢે;
 તેની સામે ઢોડી ઢોડી હરણાંઓ તરસે ઢઢબઢે !

તોય અજબ આશાની ઢોર ! બઢબઢતા જામ્યા બપ્પોર ! ૮
 ગીઢ ને સમડી ગગન ચડચાં, જો કપોત બેઠો ધૂ ધૂ કરે;
 તેતર ચકલાં ગુપચુપ છૂપ્યાં, બાજ શિકારી ઘેરા ઘરે;

જંપ્યાં મધુરાં કોયલ મોર; બઢબઢતા જામ્યા બપ્પોર ! ૯
 ઘગઘગતી ઘરતીની જ્ઞાઢે લેઢૂતો શેકાતા અંગ;
 બઢઢિયાનાં પૂછ મરડતા આવે સાંતીઢાં લઈ સંગ;

ધિંગા ઘડબા સાવ નકોર ! બઢબઢતા જામ્યા બપ્પોર ! ૧૦

ત્રિભુવન વ્યાસ

સ્વાધ્યાય

૧. આ કાવ્યમાં કવિ કેવું સચોટ વર્ણન કરે છે ! આવા અપોર તમે જોયા છે ? તે વખતે સારંગ રાગ જો ગાઓ તો તેમાં ઓર મળ આવે.

૨. શ્રી. કાકાસાહેબ કાલેલકર કૃત ‘જીવનનો આનંદ’ પુસ્તકમાં ‘મધ્યાહ્નનું કાવ્ય’ એક પ્રકરણ છે, તે વાંચશો તો મળ પડશે.

પ્રશ્નો

૧. ગરમીના દિવસોમાં વંટાળ શાથી ચડે છે ?

૨. ઝાંઝવાનાં જળ ઓટલે શું ? તે ક્યારે દેખામ છે ?

શિક્ષકોને

૧. ત્રિભુવન વ્યાસની કવિતાઓ નેસથી વંચાય તેવી હોય છે. બાળકો તે હોંસથી ગાય છે. આ કવિતા પણ નેશવાળી હોઈ, વિદ્યાર્થીઓ એ રીતે વાંચે કે ગાય તે નેહું.

૨. ઝાંઝવાનાં જળ વિષે વિદ્યાર્થીઓ નાણે છે કે નહિ તે પૂછવું.

૩. જીવનવિગ્રહ — જીવનસંગ્રામ એ વિષે વિદ્યાર્થીઓને પૂછવું. જીવન જીવવા માટે કરવી પડતી કપરી મહેનત એટલે જીવનસંગ્રામ. દરેક જણ પોતાને કાળે આવતું કામ કરે, તો તે જીવનસંગ્રામ હજીવો બને, તેનો ખ્યાલ આપવો. ‘સ્વાશ્રય’ના પાઠમાં આ અંગે અતે થોડું છે.

અધરા શબ્દો

મધ્યાહ્ન [સં.] = અપોર	કુંજભવન [સં.] = ઝાડ-વેલ વગેરેની
લૂક = લૂ; ઉનાળાના ગરમ પવનનો	ધટાવાળું ભવન-ઘર
ઝપાટો	ગેળ [અ.] = અદશ્ય; ન દેખાતું
દોર = અમલ; સત્તા	જીવનવિગ્રહ [સં.] = જીવન નભાવવા
સૂમસામ = શાંત અને ચૂપ	માટે કરવી પડતી મથામણ
સૂતકાર = ઉજ્જડપાણું; નીરવતા	ઝાંઝાં = મૃગજળ
વેતાલ [સં.] = ભૂત	આશાની દોર = આશાનો તંતુ-દોરી
ભ્રમણ [સં.] = ભ્રમવું-વિચરવું તે	કપોત [સં.] = હોલો
ધૂમ = ધમાલ; શોર	સાંતીકું = હળ
તોર [અ.] = મિત્રજ; રોક	ધિંગું ધણું = લકું ને મજબૂત
રડ્યુંખડ્યું = વિખૂટું-ભૂલું પડેલું	નકોર = ભોળું; સરળ
ઠોર = કામ; ટેકાણું	

૪૯

કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોર

હિંદમાં નાના મોટા અનેક કવિઓ આજ સુધીમાં થયા છે. તેમાંથી જેઓની નામના આજ આપણા દેશની બહાર બીજા દેશોમાં પણ વ્યાપી હોય, તેવા પ્રાચીન કવિઓમાં નીચેના ચાર મુખ્ય કહેવાય — વાલ્મીકિ, વ્યાસ, કાળિદાસ અને ભવભૂતિ. ચારે કવિઓએ મૂળ સંસ્કૃતમાં લખ્યું હતું. વાલ્મીકિએ પ્રસિદ્ધ રામાયણ કે રામકથા લખી; વ્યાસે અમર મહાભારત લખ્યું; કાળિદાસે પ્રખ્યાત નાટક ‘શાકુંતલ’ ઉપરાંત બીજાં નાટકો તથા મહાકાવ્યો લખ્યાં; અને ભવભૂતિએ ‘ઉત્તરરામચરિત’ તથા ‘માલતીમાધવ’ નામનાં સુંદર નાટકો

લખ્યાં. આ ગ્રંથો હિંદની અનેક ભાષાઓમાં ઊતરે એમાં તો નવાઈ નથી; પરંતુ બહારના દેશોની ભાષામાં પણ એ ઊતર્યાં છે અને ત્યાંના વિદ્વાનોએ એમના સમર્થ લેખકોનાં મુક્ત કંઠે વખાણ કર્યાં છે.

અર્વાચીન કાળમાં આવતાં, દેશ બહાર જેમની ગયાતિ પહોંચી હોય એવા કવિ ડૉ. સ્વીન્ડરનાથ ટાગોર છે.

ડૉ. સ્વીન્ડરનાથ (ઈ. સ. ૧૮૬૧-૧૯૪૧) બંગાળ પ્રાંતના રહીશ હતા. પરંતુ આખું હિંદ તેમને પોતાના ગણે છે અને વહાલથી એમને ‘ગુરુદેવ’ કહે છે. તમે પૂછશો કે, એમને ‘ગુરુદેવ’ શું કામ કહેવામાં આવે છે? બોલપુર કરીને એક ગામ પાસે શાંતિનિકેતન નામનો પોતાનો આશ્રમ છે, ત્યાં તે રહેતા હતા. આ આશ્રમમાં એમણે ‘વિશ્વભારતી’ નામની જગમશદૂર શિક્ષણસંસ્થા સ્થાપી છે. તેની શુભ શરૂઆત એક નાનકડી શાળામાંથી થઈ હતી. આ શાળાના વિદ્યાર્થીઓ તેમને ‘ગુરુદેવ’ કહેતા. પછી તો પેલી નાનકડી શાળાનું ‘ગુરુદેવ’ એ વહાલસોયું નામ ધીમે ધીમે શાંતિનિકેતનની હદ બહાર દેશમાં પણ વ્યાપ્યું.

તેમના પિતા મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ ટાગોર, તે બાણીતા બ્રહ્મસમાજ હતા. રાજા રામમોહન રાયે બ્રહ્મસમાજ સ્થાપી ત્યાર પછી તેને

પોષીને વિકસાવનારા બે મોટા પુરુષો — એક શ્રી કેશવચન્દ્ર સેન અને બીજા આપણા કવિશ્વરના પિતા મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ. મહર્ષિ બંગાળના મોટા જમીનદાર હતા. તે મોટા વિદ્વાન હતા અને અધ્યાત્મચિંતનના ભારે શોખીન હતા. એનો વારસો એમના પુત્રોને સારી પેઠે મળ્યો હતો. સ્વીન્ડરનાથનાં લખાણોમાં પાર વિનાનું

ઊંડું ચિંતન મળે છે, તે આ વારસાને લઈને માની શકાય.

સ્વીન્દ્રનાથ ટેકપૂર્વક પોતાનું લખાણ પ્રથમ બંગાળીમાં જ લખતા. જોકે અંગ્રેજી ભાષાના તે ભારે મોટા ખાં હતા, એમ અંગ્રેજો પણ કહે છે. અંગ્રેજીમાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં તેમનાં ઘણાંખરાં લખાણો મૂળ બંગાળી ઉપરથી તરજુમો થયેલાં છે. તેમનો જગવિખ્યાત કાવ્યગ્રંથ ‘ગીતાંજલિ’ મૂળ બંગાળી ગીતોનો સંગ્રહ છે. તે ઉપરથી અંગ્રેજી અનુવાદ થયેલો છે, અને એ જોઈને એમને રૂપિયા લાખેકનું ‘નોબેલ’ ઇનામ આપવામાં આવ્યું હતું. આ ઇનામ નોબેલ નામના એક યુરોપિયને કાઢ્યું છે. કોઈ પણ અમુક વિષયમાં, વરસ દરમિયાન જગતમાં ઉત્તમ કૃતિ બહાર પાડનારને તે અપાય છે. ઈ. સ. ૧૯૧૨માં કાવ્યકૃતિને માટે એ ઇનામ આપવાનું હતું. તે વર્ષે સ્વીન્દ્રનાથનું ‘ગીતાંજલિ’ ઇનામ લાયક નીવડ્યું. આ ઇનામથી કવિની ખ્યાતિ જગતમાં ફેલાઈ અને ત્યારથી તે જગજાહેર થયા.

તે કાવ્યો જ લખે છે એમ નથી; તેમણે વાર્તાઓ, નવલકથાઓ, નાટકો, નિબંધો, અને તત્ત્વજ્ઞાન તથા વિજ્ઞાન વિષે લેખો પણ લખ્યા છે. ખરેખર, તે સાહિત્ય-સમ્રાટ છે. પણ એના કરતાં તેમની વધારે મોટી તારીફ તો એ છે કે, તે મનુષ્યપ્રેમી, શાંતિવાદી, અને ભારે દેશપ્રેમી છે. ૧૯૧૯માં જ્યારે અંગ્રેજ સરકારે અમૃતસરમાં આપણા દેશભાઈઓનું અપમાન કર્યું, ત્યારે આ કોમળ હૃદયના કવિને એટલો તો આઘાત પહોંચ્યો કે, તેમને સરકારે આપેલો ‘સર’ ઇલકાબ એમણે પાછો મોકલી આપ્યો. મનુષ્ય મનુષ્ય વચ્ચે, દેશ દેશ વચ્ચે, પ્રજા પ્રજા વચ્ચે પ્રેમ અને ભાઈચારો વધે, જ્ઞાન અને અનુભવની ઉદાર આપલે થાય, અને એ રીતે આખું જગત શાંતિથી પોતાના ખરા કુટુંબભાવને પામે, એ તેમનો આદર્શ છે; અને એ તેમનાં લખાણોનો પ્રધાન સૂર છે. મોટપણે તમે બંગાળી ભાષા ભણી એમનાં કાવ્યોની મૂળ મીઠાશ ચાખજો. અહીં તેમનું એક સુંદર રાષ્ટ્રગીત મૂળ ભાષામાં જ આપ્યું છે. તે પરથી તમે જોઈ શકશો કે, બંગાળી કેવી સરળ અને મીઠી ભાષા છે.

અયિ ભુવન-મન-મોહિની,
નિર્મલ સૂર્યકરોજ્જ્વલ ધરણી,
જનક-જનની-જનનિ !

અયિ૦ ધ્રુવ

નીલસિંધુજલધૌત ચરણતલ,
અનિલવિકંપિત શ્યામલ અંચલ,
અંબરચુંબિત ભાલ હિમાચલ,
શુભ્ર તુષારકિરીટિનિ ।

અયિ૦ ૧

પ્રથમ પ્રભાત-ઉદય તવ ગગને,
પ્રથમ સામરવ તવ તપોવને,
પ્રથમ પ્રચારિત તવ વનભવને

જ્ઞાન ધર્મ કત કાવ્યકાહિની !

અયિ૦ ૨

ચિરકલ્યાણમયિ, તુમિ ધન્ય,
દેશવિદેશે વિતરિછ અન્ન,
જાહનવી જમુના વિગલિત કરુણા,
પુણ્ય પીયૂષસ્તન્યવાહિનિ !

અયિ૦ ૩

[અનુવાદ—હે જગતના મનને મોહ પમાડનારી, સ્વચ્છ સૂર્યકિરણોથી ઉજ્જ્વલ અનેલી ધરણી ! અમારાં માતપિતાની જનની !

નીલ સિંધુના જલથી તારાં ચરણ ધોવાઈ રહ્યાં છે; પવનથી તારો શ્યામલ પાલવ ફરફરી રહ્યો છે; હિમાલય જાણે તારું ગગનચુંબી કપાળ છે; અને (તે ઉપર) તેં શુભ્ર—સફેદ અરક્તો મુકુટ ધારણ કરેલો છે !

પ્રભાતનો ઉદય પહેલો તારા આકાશમાં થયો; સામવેદનો ગીત-ધ્વનિ પણ પહેલો તારા તપોવનમાં સંભળાયો; અને તારાં વનરૂપી ભવનોમાં પહેલ-વહેલી કેટલીયે જ્ઞાન, ધર્મ અને કાવ્યની કથાઓ પ્રચાર પામી.

હે સદા કલ્યાણમયી, તને ધન્ય છે ! તું દેશવિદેશને અન્ન આપે છે; ગંગા અને જમુનારૂપે જાણે તારી કરુણા પીગળીને વહી રહી છે; અને એ પવિત્ર અમૃતરૂપી દૂધનું ધાવણ તું ધારણ કરે છે.]

સ્વાધ્યાય

૧. સંસ્કૃત ભાષાના ચાર પ્રસિદ્ધ કવિઓની કૃતિઓનું ગુજરાતી ભાષાંતર મળે છે. તેનો પરિચય કરી લેવો.

એ જ રીતે અર્વાચીન કાળના કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની કૃતિઓના પણ ગુજરાતી અનુવાદ થયા છે. તેમની ટૂંકી વાર્તાઓ વાંચવી તમને અહુ ગમશે.

૨. શાંતિનિકેતન એ હવે 'વિશ્વભારતી' વિદ્યાપીઠ બન્યું છે. તેનો પરિચય મેળવો.

૩. આપણું એક રાષ્ટ્રગીત 'જનગણમન' પણ કવિવર ટાગોરનું જ રચેલું છે. (બુઓ ચોથી ચોપડી)

પ્રશ્નો

૧. આપણા ચાર પ્રાચીન કવિઓ તથા તેમની મુખ્ય કૃતિઓનાં નામ કહો. તમે તેમાંથી શું શું વાંચ્યું છે ?

૨. કવિવર ટાગોર 'ગુરુદેવ' શાથી કહેવાતા ?

૩. 'નોએલ' છનામ એટલે શું ? કવિવર ટાગોરને કઈ કૃતિ માટે તે મળ્યું ?

શિક્ષકોને

૧. વાલ્મીકિ તેમ જ તેમની પ્રસિદ્ધ કૃતિ રામાયણ અંગે 'વાલ્મિયો લૂંટારો' (ચોથી ચોપડી), 'જનકનંદિની સીતા' (છઠી ચોપડી); વ્યાસની પ્રસિદ્ધ કૃતિ મહાભારત અંગે 'દ્રૌપદી' (સાતમી ચોપડી); કાળિદાસની પ્રસિદ્ધ કૃતિ શાકુંતલ અંગે 'વસમી વિદાય' (સાતમી ચોપડી); અને ભવભૂતિની પ્રસિદ્ધ કૃતિ ઉત્તરરામચરિત અંગે 'અશ્વમેધનો અર્ચ' (છઠી ચોપડી) — એ સામગ્રીનો ઉપયોગ કરી વિદ્યાર્થીઓને પરિચય આપવો.

૨. કવિવર ટાગોરની 'પારસમણિ કેંકરી દીધો' (છઠી ચોપડી), 'નૂતનો જન્મ' (છઠી ચોપડી), 'કાલુલી' (સાતમી ચોપડી) — એ તેમ જ બીજી કૃતિઓનો ઉપયોગ કરી તેમનો પરિચય આપવો.

૩. 'અયિ ભુવન મનમોહિની' એ તેમનું એક પ્રખ્યાત ગીત છે; તે સારી રીતે ગાઈ શકાય તેમ છે. તેનો અર્થ સાથે આપ્યો છે. તે વિદ્યાર્થીઓ સમજે તેમ કરવું.

અધરા શબ્દો

મહર્ષિ [સં.] = મોટા ઋષિ-જ્ઞાની જ્ઞાન, વિચાર વગેરેનું લખાણ; વાહ્યમય
સાહિત્ય [સં.] = ભાષામાં સંધરાતું નીલ [સં.] = ભૂરું
શ્યામલ [સં.] = શામળું; કાળાશ પડતું

